

**T.C.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**BURSEVİ’NİN RÛHU’L-BEYÂN TEFSİRİNİN KUR’AN
İLİMLERİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ
(Doktora Tezi)**

Sıla İSKEÇELİ

**Danışman
Prof. Dr. Süleyman MOLLAİBRAHİMOĞLU**

**RİZE
2023**

KABUL VE ONAY

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalında, Prof. Dr. Süleyman MOLLAİBRAHİMOĞLU danışmanlığında Sıla İSKEÇELİ tarafından hazırlanan *Bursevi'nin Rûhu'l-Beyân Tefsirinin Kur'an İlimleri Bağlamında Değerlendirilmesi* adlı bu tez çalışması, 25/04/2023 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliği/oy çokluğuyla başarılı bulunarak jürimiz tarafından **Doktora Tezi** olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri	Unvanı, Adı SOYADI	İmza
Başkan	: Prof. Dr. Süleyman MOLLAİBRAHİMOĞLU	
Üye	: Prof. Dr. İhsan ARSLAN	
Üye	: Prof. Dr. Süleyman KAYA	
Üye	: Doç. Dr. Muhammet YILMAZ	
Üye	: Doç. Dr. Süleyman GÜR	

ETİK BEYAN

Temel İslam Bilimleri Doktora Programından mezun olmak üzere teslim ettiğim “Bursevi’nin Rûhu’l-Beyân Tefsirinin Kur’an İlimleri Bağlamında Değerlendirilmesi” adlı tezim, bilim ve araştırma etiği prensiplerine riayet edilerek tarafımdan yazılmıştır.

Tez çalışmamda, başka kaynaklardan aktarılan bütün bilgi ve alıntılar, Enstitünüz Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak açıkça gösterilmiştir. Kaynağı gösterilenler dışında kalan bütün bilgiler uygun araştırma yöntemi kullanılarak tarafımdan edinilmiş ve esere bu şekilde yansıtılmıştır. Şahsıma ait olmayan hiçbir bilgi, kasıt veya kusurlar, şahsıma aitmiş gibi gösterilmemiştir. İnternet kaynakları dâhil, sahibine/kaynağına atıf yapılmaksızın hiçbir bilgi kullanılmamıştır. Aksinin ortaya çıkması halinde doğacak bütün hukuki, idari, akademik ve etik sorumluluk tarafıma ait olacaktır. Eserin tesliminden sonra herhangi bir zamanda, bilim etiğine aykırılık tespit edilmesi ve / veya eserimle ilgili intihal veya intihal şeklinde anlaşılabilecek bir durumun ortaya çıkması halinde; Üniversiteniz ve eğitim kadronuzun hiçbir şekilde sorumlu tutulmayacağını hür irademle kabul, beyan ve taahhüt ederim.

25/04/2023

Sıla İSKEÇELİ

ÖN SÖZ

Rûhu'l-beyân tefsiri, adından da anlaşılacağı gibi Kur'ân'ın ruhunu yansıtmaya çalışan ve yazıldığı dönemden günümüze değin geniş kitlelerce kabul gören gerek ülkemizde gerekse yurt dışında muhtelif bilimsel çalışmalara konu edilmeye devam eden değerli bir tefsirdir. *Rûhu'l-beyân* en önemli özelliğini, halkı irşad çabasıyla yazılmasından ve âyet yorumlarını birer öğüt ve ibret vesilesi edinmesinden alır.

Bu çalışma, söz konusu tefsirin Kur'ân ilimleri açısından incelenmesine yöneliktir. Tefsirde Kur'ân ilimlerine dair konulara ne derece temas edildiği belirtilerek örneklendirilmeye çalışılmış, bunun yanında müfessire ve yaşadığı döneme dair tespitlerine yer verilmiştir.

Bu vesile ile tezin şekillenmesinde rehberlik ve değerli yorumlarıyla katkılar sunan danışman hocam Prof. Dr. Süleyman MOLLAİBRAHİMOĞLU'na, tez izleme komitesinde yer alan kıymetli hocalarım Prof. Dr. İhsan ARSLAN ile Doç. Dr. Muhammet YILMAZ'a ve savunma jürisinde bulunan Prof. Dr. Süleyman KAYA ile Doç. Dr. Süleyman GÜR hocalarıma teşekkür ederim.

Sıla İSKEÇELİ

2023/RİZE

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY.....	I
ETİK BEYAN.....	II
ÖN SÖZ.....	III
İÇİNDEKİLER.....	IV
ÖZET.....	VIII
ABSTRACT.....	IX
KISALTMALAR.....	X
GİRİŞ.....	1
1. İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ VE RÛHU'L-BEYÂN TEFSİRİ.....	4
1.1. İsmâil Hakkı Bursevî.....	4
1.1.1. Hayatı.....	4
1.1.2. İlim Tahsili.....	5
1.1.3. Seyahatleri ve Görevleri	5
1.1.4. Vefatı	8
1.1.5. Eserleri.....	8
1.1.6. Edebî Yönü	9
1.2. Rûhu'l-beyân Tefsiri	10
1.2.1. Tefsirin Yazım Süreci.....	11
1.2.2. Tefsir Metodu	12
1.2.3. Tefsirin Kaynakları.....	16
1.2.4. Bursevî'nin Tefsirine Döneminden Yansımalar	17
2. KUR'ÂN İLİMLERİ BAĞLAMINDA RÛHU'L-BEYÂN TEFSİRİ.....	21
2.1. Rivâyet Yönü.....	21
2.2. Dirâyet Yönü	24
2.3. İşârî Yönü.....	25
2.4. Bilimsel Yönü.....	27

2.5. Dil Bilimsel İzahları	29
2.5.1. Kelime İzahları	29
2.5.2. Sarf ve Nahiv İzahları	33
2.5.2.1. Fiiller	33
2.5.2.2. İsimler	34
2.5.2.3. Harf-i Cerler	34
2.5.2.4. İsm-i Fâil	36
2.5.2.5. İsm-i Mef'ûl	36
2.5.2.6. İsm-i Tafdîl	37
2.5.2.7. İsm-i Zaman	38
2.5.2.8. İsm-i Mekân	38
2.5.2.9. İsm-i İşaret	39
2.5.2.10. İsm-i Mevsûl	39
2.5.2.11. İ'râb	41
2.5.2.12. Munsarif	41
2.5.2.13. Müzekker-Müennes	42
2.5.2.14. Tekil-Çoğul	43
2.5.2.15. Edat	44
2.5.2.16. Zarf	47
2.5.2.17. Sıfat	47
2.5.2.18. Bedel	48
2.5.2.19. Atıf	48
2.5.3. Belâgat İzahları	49
2.5.3.1. Meânî İlmi	50
2.5.3.1.1. Takdim-Tehir	50
2.5.3.1.2. Marifelik-Nekrelik	52

2.5.3.1.3. Hazif.....	53
2.5.3.1.4. Hasr/Kasr	54
2.5.3.1.5. İltifât.....	55
2.5.3.1.6. Sözün Muktezâ-i Zâhirin Dışına Çıkması.....	56
2.5.3.2. Beyân İlmi.....	58
2.5.3.2.1. Mecaz	58
2.5.3.2.2. Teşbih.....	61
2.5.3.2.3. İstiare.....	62
2.5.3.2.4. Kinaye	65
2.5.3.3. Bedi‘ İlmi	66
2.5.3.3.1. Müşâkele	66
2.5.3.3.2. İstitrat	67
2.6. el-Vücûh ve’n-Nezâir	68
2.7. Esbâb-ı Nüzûl	70
2.8. İlmü’l-Mekkî ve’l-Medenî	73
2.9. Nâsih ve Mensûh	75
2.10. Muhkem-Müteşâbih	83
2.11. Hurûf-ı Mukattaa	89
2.12. Mübhemâtü’l-Kur’ân.....	94
2.13. Mücmel-Mübeyyen	97
2.14. Umum-Husus.....	100
2.15. Mutlak-Mukayyed	102
2.16. Müşkilü’l-Kur’ân.....	103
2.17. Münâsebâtü’l-Âyât ve’s-Süver.....	108
2.18. İ‘câzü’l-Kur’ân	110
2.19. Hitaplar	116

2.20. Kısasü'l-Kur'ân	119
2.21. Emsâlü'l-Kur'ân	121
2.22. İsrâiliyat.....	125
2.23. Aksâmü'l-Kur'ân.....	126
2.24. Tekrârü'l-Kur'ân	129
2.25. Fezâilü'l-Kur'ân	134
2.26. Havâssü'l-Kur'ân	136
2.27. Kıraâtü'l-Kur'ân.....	139
2.27.1. Edâ	139
2.27.2. Kıraat Farkları ve Anlam Değişmeleri	142
2.27.3. Tecvid Kuralları.....	149
2.27.4. Vakf ve İbtidâ	151
2.28. Diğer Kur'ân Bilgileri	154
2.28.1. Kur'ân	154
2.28.2. Sûre	155
2.28.3. Âyet.....	157
2.28.4. Kur'ân'ın Noktalanması ve Harekelenmesi	158
2.28.5. Kur'ân'ın İnzâl ve Tenzîli	159
2.29. Ahkâmü'l-Kur'ân	160
2.29.1. İbâdetler	161
2.29.2. Haram ve Helâller.....	164
3. SONUÇ.....	170
KAYNAKÇA.....	175
EKLER.....	186

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Ana Bilim Dalı : Temel İslam Bilimleri

Tez Türü : Doktora Tezi

Danışman : Prof. Dr. Süleyman MOLLAİBRAHİMOĞLU

Hazırlayan : Sıla İSKEÇELİ

Yıl : 2023

Sayfa Sayısı : 186

ÖZET

BURSEVÎ'NİN RÛHU'L-BEYÂN TEFİRİNİN KUR'AN İLİMLERİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ

Kur'ân-ı Kerîm'in doğru bir şekilde anlaşılması ve yorumlanabilmesi açısından şüphesiz ki bazı ilimler önemli yer tutmaktadır. Bu çalışma ile Kur'ân ilimlerine dair konular *Rûhu'l-beyân* adlı tefsir bağlamında incelenmeye çalışılmıştır. İlk kısımda İsmâil Hakkı Bursevî'nin görüşlerini daha iyi kavrayabilmek açısından kısaca hayatına, ilmî kişiliğine, eserlerine ve yaşadığı döneme temas edilmiştir. İkinci kısımda ise çalışmanın temel amacını oluşturan Kur'ân ilimleri hakkındaki görüşleri saptanmaya çalışılmıştır. Nitekim rivâyet, dirâyet ve işârî metotlarla telif edilen bu tefsirin içeriğinde Kur'ân ilimlerinin geniş bir yer tuttuğu görülmüştür. Tezde tespit edilen tüm veriler başlıklar halinde detaylandırılarak işlenmiştir. Bu bağlamda bazı kelimelerin gramatik tahlilleri, âyetlerin nüzûl sebepleri, nesih, muhkem, müteşâbih konuları, hurûf-ı mukattaa, kıraat vecihleri, Kur'ân i'câzına yönelik birtakım deliller, kıssalar, havâss ilmi, ahkâma dair bazı bilgiler vb. konular irdelenmiştir. Yine elde edilen verilerden hareketle konular başlıklara ayrılarak örneklerle izah edilmeye çalışılmıştır. Kaynakça bakımından zengin bir içeriğe sahip olduğu görülen tefsirde müellifin kendi düşünceleri de yer yer vurgulanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İsmail Hakkı Bursevi, Rûhu'l-Beyân, Kur'ân İlimleri, Sûre.

Recep Tayyip Erdogan University Institute of Graduate Studies
Department : Basic Islamic Sciences
Thesis Type : Doctorate Thesis
Supervisor : Prof. Dr. Süleyman MOLLAİBRAHİMOĞLU
Author : Sıla İSKEÇELİ
Year : 2023
Pages : 186

ABSTRACT

EVALUATION OF BURSEVÎ'S RUHU'L-BEYAN IN THE CONTEXT OF QURANIC SCIENCES

Certain sciences undoubtedly play an important role in understanding and interpreting the Holy Quran correctly. This study aimed to examine the topics related to Quranic sciences in the context of the commentary named *Ruhu'l-Beyan*. In the first part, a brief overview of İsmail Hakkı Bursevî's life, scholarly personality, works, and the era he lived in was given in to better understand his views. In the second part, his views on Qur'anic sciences, which constituted the main purpose of the study, were determined. It was observed that the content of the commentary, which was written using the methods of narration, observation, and ishari, extensively covered various aspects of Quranic sciences. All the data identified in the dissertation were elaborated in detail under different headings. In this context, the grammatical analyses of certain words, the reasons for the revelation of the verses, naskh, muhkam, allegorical topics, disjointed letters, different recitation styles, some evidences regarding the i'jaz of the Qur'an, stories, the knowledge of the particular (havâss), some information on rulings, etc. were examined. Furthermore, based on the obtained data, the topics were categorized and explained with examples. In the commentary, which is seen to have a rich content in terms of bibliography, the author's own thoughts were also emphasized from time to time.

Keywords: Commentary, İsmail Hakki Burusawî, Rûhu'l-Beyân, Qur'anic Sciences, Sura.

KISALTMALAR

a	: Yazma Eserde Varağın Ön Yüzü
a.mlf.	: Aynı Müellif
b	: Yazma Eserde Varağın Arka Yüzü
bk.	: Bakınız
b.y.	: Basım Yeri Yok
BYBEK	: Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi
çev.	: Çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölüm Tarihi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
thk.	: Tahkik Eden
ts.	: Tarihsiz
tsh.	: Tashih Eden
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri
y.y.	: Yayıncı Yok

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu, Önemi ve Amacı

17. yüzyıldan günümüze kadar eserleriyle önemli bir iz bırakan ve Osmanlı Devleti'nin yetiştirdiği değerli âlimlerden biri olan İsmâil Hakkı Bursevî hem sûfî kişiliği hem de müfessir kimliği ile Türk-İslâm coğrafyasındaki sayılı müfessirler arasında yer almıştır. Bursevî'nin tefsiri ve diğer eserleri hakkında bugüne kadar yapılmış ve yapılmakta olan yüzü aşkın tez, neşredilen onlarca kitap ve makale bulunmaktadır. Ayrıca Ali Namlı tarafından kaleme alınan “İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân fî tefsiri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri” makalesinde *Rûhu'l-beyân* ile ilgili yapılan tez, sempozyum, kitap vb. diğer çalışmalara yer verilmiştir.

Tespitlerimize göre bu tefsir, Kur'ân ilimleri açısından yeterince ve kapsamlı olarak ele alınmamıştır. *Rûhu'l-beyân* tefsirine ilişkin öne çıkan; biri ülkemizde, diğeri yurt dışında yapılan iki çalışmadan bahsetmek gerekir. Bunlardan biri, Fatma Çalık'ın 2002 yılında Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne bağlı olarak yaptığı “Rûhu'l-beyân'da İşârî Tefsir Metodu” adlı yüksek lisans tezidir. Tezde sadece Kur'ân ilimlerinin birkaç konusuna temas edilmiştir. İkincisi, merhum Sakıp Yıldız'ın Paris Sorbonne Üniversitesi'nde yapmış olduğu doktora çalışmasıdır. “Exégète Turc Ismâ'il Haqqî Burûsawî, Sa Vie, Ses Ouvres et La Méthode dans son Tafsir Rûh al-Bayân” (Türk Müfessiri İsmâ'il Hakkî, Hayatı, Eserleri ve Rûhu'l-Beyan Tefsiri) adlı tezin Türkçe tercümesine ulaşamamış, Fransızca nüshalarından birinin Erzurum'daki İlahiyat Fakültesinin kütüphanesinde olduğu tespit edilmiştir. Yapılan incelemede, bahsi geçen yüksek lisans tezinde olduğu gibi bu tezde de Kur'ân ilimlerine yönelik gerekli inceleme ve irdelemenin yer almadığı görülmüştür. Dolayısıyla bu alanda bir çalışma yapılmasının yararlı olacağı kanaatine varılmıştır.

Bu çalışmanın konusu, rivâyet, dirâyet ve işârî özelliklere sahip *Rûhu'l-beyân* tefsirinde Kur'ân ilimlerine ait Bursevî'nin görüşlerinin detaylı bir şekilde incelenmesidir. Müfessir, tefsirinde bir yandan âyetlerin âyetle ya da hadislerle izahına yer verirken, bir taraftan da muteber saydığı âlimlerin görüşlerini kaydetmiştir. Bazen işârî yorumlarla âyetleri anlatmaya çalışırken, bazen de şiir nakilleri, kıssalar, ibretlik hikâyelerle anlatımı süslemiştir. Ayrıca müfessir, kendi yorumunu da yeri geldikince

belirtmiş, çoğu zaman da katılmadığı görüşleri vererek, eleştirmekten geri durmamıştır.

Çalışmanın amacında, İsmâil Hakkı Bursevî'nin *Rûhu'l-beyân* tefsirinde Kur'ân ilimlerinden hangisine temas ederek işlediği, tevazu göstererek “derleme” olarak nitelendirdiği tefsirinde kimlerden hangi ölçüde yararlandığı, kendi görüşlerine ne ölçüde yer verdiği, metodu ve görüşlerinin oluşmasında alt yapıyı teşkil eden hayatı ve ilmî kişiliğinin incelenmesi hedeflenmiş, *Rûhu'l-beyân* tefsirinin daha iyi ve kapsamlı araştırılması, irdelenmesi, neticede ondan gerektiği şekilde istifade edilmesi öngörülmüştür.

Tefsirde, Kur'ân ilimlerine dair özel başlıklar yer almadığından, tezde müfessirin âyetlerin tefsiri esnasında yeri geldikçe temas ettiği Kur'ân ilimlerine dair bilgiler bir araya getirilmiştir. Böylelikle yazıldığı dönemde vaaz olarak yıllarca halka sunulan ve aradan geçen üç yüz yıla rağmen günümüzde de rağbet gören bu tefsirin, Kur'ân ilimlerine ne ölçüde ve nasıl yer verdiği gösterilmek istenmiştir. Zira müfessirin, tefsirini yazmasının amaçlarından biri de vaazlarında halka ulaştırmaktır. Dolayısıyla bir yandan halkın anlayacağı üslûba sahip olan, diğer taraftan ilim meclislerinde tartışılan üst düzey konuları ve fikirleri içeren, medreselerde okutulan eserler arasında yer alan *Rûhu'l-beyân* tefsirinin, çağdaşlarından kalıcı olabilmesi, onu detaylıca incelemeyi gerekli kılmıştır.

Araştırmanın Kapsamı, Sınırlılıkları ve Yöntemi

Bir konu araştırması olan tezimizde, *Rûhu'l-beyân* tefsirinin Kur'ân ilimleri bağlamında incelenmesi esas alınmıştır. Öncelikle tefsir baştan sona incelenmiş, Kur'ân ilimlerine dair tespit edilen bilgiler seçilmiş ve başlıklara ayrılarak usûl konuları hakkında verilen kısa mâlûmatın ardından, ilgili konuların tefsirde nasıl ve hangi boyutta yer aldığı örnekleriyle izah edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca müfessirin bir konuya dair kendi görüşünü belirttiği yerlere ya da katıldığı âlimlerin görüşlerine dikkat çekilmiştir.

Tez, giriş bölümünün yanında, iki ana bölüm ve sonuç kısmından oluşmaktadır. Giriş kısmında, araştırmayla alakalı gerekli açıklamalar ve bilgiler yer almıştır. Birinci bölümde, İsmâil Hakkı Bursevî'nin hayatına, ilmî kişiliğine, kaleme aldığı diğer eserlere -daha önce yapılan çeşitli bilimsel çalışmalarda ele alındığı için- kısaca

değinilmiş ve tefsirini yazım sürecinden kaynaklarına, üslûbundan metoduna kadar incelemesi yapılmıştır. Tezin esas konusunu teşkil eden ikinci bölümde, söz konusu tefsir Kur'ân ilimleri açısından ele alınarak incelenmiştir. Sonuç bölümünde ise elde edilen veriler ışığında genel bir değerlendirmeye yer verilmiştir. Tezin sınırlandırılmasında, klasik ulûmü'l-Kur'ân kaynaklarında verilen başlıklar esas alınmıştır. Çalışmada konu dışı ayrıntılara yer verilmemiştir.

1. İSMÂİL HAKKI BURSEVÎ VE RÛHU'L-BEYÂN TEFSİRİ

Bu bölümde; İsmâil Hakkı Bursevî'nin hayatı, eserleri, edebî yönü ele alınacak ve tefsiri tanıtılacaktır. Böylece Bursevî'nin kişiliğinin ve görüşlerinin oluşmasına etki eden olaylar, ilim tahsili, tasavvuf çevreleriyle irtibatı, yaşadığı sıkıntılar, kaleme aldığı bazı eserler kısaca belirtilmiş olacaktır. Ardından tefsirini yazma sürecine başlama ve bir müddet ara verme sebepleri, tefsirindeki metodu, üslûbu, kaynakları ve son olarak da yaşadığı döneme dair bazı anıları hakkında bilgiler verilecektir.

1.1. İsmâil Hakkı Bursevî

1.1.1. Hayatı

İsmâil Hakkı Bursevî; müfessir, âlim, vâiz, hattat, mürşid ve Celvetî şeyhidir. Aynı zamanda dîvân sahibi bir şair ve bestekârdır. 1653 yılında Bulgaristan'a bağlı Aydos'ta dünyaya gelen Bursevî, bulunduğu yerlerden ötürü birkaç nisbe ile anılmıştır. Bursa'da uzun süre yaşadığından dolayı "Bursevî", Celvetî tarikatına mensup olduğu için "Celvetî", Üsküdar'da ikamet ettiği için "Üsküdârî" gibi nisbelerle tanınmıştır.¹ Hayatına dair bilgiler daha ziyade kendi eserlerinden ve özellikle *Temâmü'l-feyz fî bâbi'r-ricâl*² ile *Silsilenâme-i Celvetî*³ adlı eserlerinden edinilmektedir.

İsmâil Hakkı'nın annesi Kerîme Hanım ve babası Mustafa Efendi'nin, neseb bakımından Hz. Muhammed'e dayandığı öne sürülür. Ancak buna dair belgelerin 1652 yılındaki büyük Aksaray yangınında zâyi olduğu belirtilir.⁴ Babası, aslen İstanbul ahalisinden olup, Bursevî'nin doğumundan bir sene önce yangında evini kaybetmesi nedeniyle hanımı ile Bulgaristan'a akrabalarının yanına gitmiş ve burada tarımla

¹ Ali Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/102; Mefail Hızlı, "Bursa Mahkeme Sicillerine Göre Bursevî'nin Ailesi, Tekkesi ve Vakıfları", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2004), 3.

² Bu eser, Bursevî'nin 1653-1692 tarihleri arası kendi hayatına dair detaylı bilgi verdiği ve hocası Osman Fazlı'nın hayatına, kerâmetlerine, eserlerine, tarikat konularına ve devlet ricâliyle olan ilişkilerine dair bilgilerin yer aldığı eseridir.

³ Bu eser, müfessirin Celvetiyye tarikatı şeyhlerinin hayatlarını anlattığı ve kendisinin de bu silsilenin otuz ikinci sırasında yer aldığı, aynı şekilde kendi hayatına da bölüm ayırdığı, ayrıca en son kaleme aldığı eserlerden biridir.

⁴ İsmâil Hakkı Bursevî, *Temâmü'l-feyz fî bâbi'r-ricâl* (İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Halet Efendi, 244), 217a.

uğraşmıştır. Aynı zamanda orada, Celvetî tarikatı şeyhlerinden Osman Fazlı Efendi⁵ (ö. 1102/1691) ile irtibata geçmiştir. Böylelikle İsmâil Hakkı'nın Şeyh Efendi ile tanışması, henüz üç yaşlarında iken babası vasıtasıyla olmuştur. İsmâil Hakkı, yedi yaşında iken annesi vefat edince büyükannesinin himayesinde büyümüştür.⁶

1.1.2. İlim Tahsili

İsmâil Hakkı, on bir yaşına geldiğinde Osman Fazlı'nın Edirne halifesi Abdülbâki Efendi (ö. [?]) tarafından yetiştirilmek üzere Edirne'ye götürülmüş ve kendisi tarafından Bursevî'ye sarf ve nahiv dersleri verilmiştir. O, mantık ilmine dair pek çok risâleyi eğitim sürecinde ezberlemiş; fıkıh ilminde İbrâhim el-Halebî'nin (ö. 956/1549) *Mültekâ* adlı eserini, kelâm ilminden Sa'düddin et-Teftâzânî'nin (ö. 791/1389) *Şerhu'l-akâid*'ini, Sekkâkî'nin (ö. 626/1299) *Miftâhu'l-ulûm*'unu ve daha pek çok eseri bu dönemde okumuştur. Farsça dil eğitimi aldıktan sonra Osmanlının meşhur hattatı Hafız Osman'dan (ö. 1110/1690) hüsn-i hat dersleri alarak nesih, sülüs ve ta'lik yazılarında ilerlemiştir. Böylelikle ilimlerde belli bir düzeye ulaşmış, 1672 yılında İstanbul'a gelerek şeyhi Osman Fazlı'ya intisâb etmiş ve ondan, kelâm ve ferâiz ilimlerini almıştır. Ayrıca Sa'di Şîrâzî'nin (ö. 691/1292) *Bostân ve Gülistân*'ını, Mevlânâ'nın (ö. 672/1273) *Mesnevî*'sini ve *Fîhi mâ fih*'ini, İbn Kemâl'in (ö. 940/1534) *Nigâristân*'ını incelemiştir.⁷

1.1.3. Seyahatleri ve Görevleri

Bursevî, yirmi üç yaşında ilim tahsilini tamamladıktan sonra hocası Osman Fazlı Efendi, onu kendi halifesi tayin edip, 1675'te Üsküp'e vâiz olarak görevlendirmiştir. Üsküp'te altı yıl kalan ve çeşitli camilerde halkı irşada başlayan İsmâil Hakkı, Üsküp müftüsü ve eşrafından bazılarını eleştirince, onların yandaşları tarafından şikâyet edilmiş, hatta bu durum ölümle tehdit edilmeye kadar varmıştır. Şu var ki ondan şikayetçi olanlar, şarap içen, namaz kılmayan, haram işleyen,

⁵ Osman Fazlı Efendi: Bursevî'nin hocası ve Celvetiyye tarikatı şeyhlerindendir. *Rûhu'l-beyân* tefsirinin kaynakları arasında yer alan ve bazı âyetlerin tasavvufî yorumlarla açıklandığı *el-Lâ'ihâtü'l-berkiyyât* adlı eserin müellifidir. Ayrıntılı bilgi için bk. Sâkıb Yıldız, "Atpazarî Osman Fazlı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/83-85.

⁶ Bursevî, *Temâmü'l-feyz* (Halet Efendi, 244), 217a.

⁷ Bursevî, *Temâmü'l-feyz* (Halet Efendi, 244), 217b, 218b; Ayrıca bk. Sâkıb Yıldız, "Türk Müfessiri İsmâ'il Hakkı Burûsevi'nin Hayatı", *Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 1 (1975), 108.

meyhanelere giden, okulları samanlığa çeviren ve ilim öğrenmek isteyenleri engellemeye çalışan kimselerdi.⁸

Kötü niyetli bu kimselerin davranışlarını bir anda değiştiremeyeceğini anlayan İsmâil Hakkı, bir müddet eğitim ve öğretim faaliyetlerine ağırlık vermiş, kitap yazmaya ve şerhler yapmaya başlamıştır. Hocasının araya girmesiyle bir müddet duraksayan bu tartışmalar tekrar hararetlenmeye başlayınca, hocası tarafından Köprülü'ye⁹ gitmesi kendisinden istenmiştir. Köprülü'de on dört ay kadar ikamet ettikten sonra yine hocasının ve yöre ahalisinin isteği üzerine 1682 yılında Ustrumca'ya¹⁰ gelerek üç yıl burada irşad faaliyeti yürütmüştür. 1684 yılında Sultan IV. Mehmed'e (ö. 1104/1693)¹¹ nasihat etme gayesi ile hocası bu defa ondan Edirne'ye gelmesini istemiştir. Bir müddet burada zaman geçiren İsmâil Hakkı, Bursa halifesinin vefatı üzerine hocası tarafından bu kez Bursa'ya halife olarak gönderilmiştir. Tüm bu seyahatlerinde türlü zorluklar çekmiş, maddî sıkıntılarla karşılaşmış, hatta kitaplarından, tesbihlerinden ve eşyalarından bir kısmını satmak zorunda kalmıştır.¹²

İsmâil Hakkı, muhtelif zamanlarda İstanbul, Edirne ve Kıbrıs'ta bulunan şeyhi Osman Fazlı Efendi'yi ziyaret etmiş ve en son ziyaretinde 1691 yılında şeyhi, İsmâil Hakkı'yı vekili olarak tayin etmiştir. Osmanlı devletinin bekası için hizmetlerde de bulunan Bursevî, Sultan II. Mustafa'nın (ö. 1115/1703) daveti üzerine I. (1695) ve II. (1696) Avusturya Seferleri'nde bulunmuş ve orduya mânen destek olmuştur. Bunların yanı sıra; sadrazam Elmas Mehmed Paşa (ö. 1109/1697) ile de seferlere katılmış, yine

⁸ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, thk. Ahmed İzzu İnâye (Beyrut: Dârü İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2001), 4/191; a.mlf., *Temâmü'l-feyz* (Halet Efendi, 244), 223b, 224b, 225a.

⁹ Köprülü: Osmanlı döneminde Selânik Vilâyeti'ne bağlı, Vardar nehri üzerinde bir kasabadır. Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-A'lâm* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1889), "Köprülü", 5/3906.

¹⁰ Osmanlı döneminde Selânik Vilâyeti'ne bağlı bir kazadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Sâmî, *Kâmûsü'l-A'lâm*, "Ustrumca", 2/890; Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları* (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017), 777.

¹¹ Osman Fazlı Efendi'nin 1683 yılında Avusturya'ya düzenlenen sefer yüzünden devlet ricâli ile arası açılmıştır. O, bu seferin yapılmaması ve onun yerine barışın yapılmasına dair görüşlerini IV. Mehmed'e bildirmiş; ancak Sadrazam İbrâhim Paşa'nın faaliyetleri sonucunda Şumnu'ya sürgün edilmiştir. Yeni sadrazam Bosnevî Süleyman'ın göreve gelmesiyle Osman Fazlı, Edirne'ye davet edilmiş ve IV. Mehmed ile İstanbul'a dönmüşlerdir. 1689'da çıkılan Belgrad seferinde Sofya'ya ulaştıklarında sadrazam tarafından geri dönmesi istenmiş ve Belgrad'a gitmesine engel olunmuştur. Ordu bozguna uğrayıp dönünceye kadar Sofya'da kalmış, sonra İstanbul'a dönmüştür. Bu hadiseler neticesinde devlet ricâliyle olan bağlarını koparmıştır. Köprülüâde sadrazam olduğunda ise onu Magosa'ya sürgün etmiş ve Osman Fazlı orada ömrünü tamamlamıştır. Bursevî, *Temâmü'l-feyz* (Halet Efendi, 244), 144b-150a, 196a; Yıldız, "Atpazarî Osman Fazlı", 4/84.

¹² Bursevî, *Temâmü'l-feyz* (Halet Efendi, 244), 228b, 236a, 259a; Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî Hayâtı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001), 49-52.

Sultan II. Mustafa ile 1696 ve 1698 senelerinde yapılan Nemçe ve Erdel seferlerine iştirak etmiştir.¹³

Bursevî, seyahatlerinde bulunduğu beldelere dair çeşitli bilgilere tefsirinde yer vermiştir. Örneğin; Kıbrıs'ta pamuk taşı¹⁴ ismi verilen bir taştan dövülerek mendil yapıldığını;¹⁵ tarlalara ve kuyulara nazar değmesini önlemek maksadıyla bakışların keskinliğinin kaybolup olumsuz tesirinin görülmemesi için kafatası dikildiğini belirtmiştir.¹⁶ Nil nehrinin çıkış noktasının o dönemde henüz keşfedilmediğini söylerken, Rum sınırında bir suyun mevcut olduğunu ve onun kullanılmasıyla çekirge basması olayına çözüm bulunabileceğini ifade etmiştir.¹⁷ Kâhire'de 1710 yılında meydana gelen bir depremten söz ederken, bu vesile ile Zilzâl sûresine dair bir risâle kaleme aldığını zikretmiştir.¹⁸ Dönemindeki hurma çeşitlerinin sayısından bahsettiği yerde İmam Nevevî'den (ö. 676/1277) hurma çeşidini 120 olarak aktarmış, Seyyid Semhûdî (ö. 911/1506)¹⁹ tarafından yazılan *Târîhü'l-Medîne el-Kebîr* adlı eserde bu sayının 130 olduğunu, aradaki zaman dikkate alınırsa sayı farkının o süre zarfında tespit edildiğine ilâveten kendisinin de bu sayıların doğruluğu hakkında yaptığı araştırma neticesinde aynı kanıya vardığını kaydetmiştir.²⁰ Ayrıca müellif, dönem dönem yaşanan kuraklıklara değinmiştir: Kıbrıs seyahati dönüşünde Lefkoşa'da yağmurların kesilmesi sebebiyle yaptığı yağmur duası ile henüz kürsüden inmeden yağmurun başladığını belirtmiş, 1705 yılında Bursa'da yaşanan kuraklıktan dolayı yaptığı yağmur duasından sonra da yağmurun yağdığından söz etmiştir.²¹

Hac yolculuklarına gelince; Bursevî 1700 ve 1711 yıllarında iki defa kutsal topraklara yolculuk yapmıştır. Uzun zaman alan bu yolculuklarda pek çok sıkıntı çekmiş ve eşkıya saldırısıyla karşılaşmıştır. Hatta *Esrârü'l-hac* adlı eseri bu yolculuğu

¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ts.), 3/557-569; Namı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, 79, 84-86.

¹⁴ Halk arasında taş pamuğu ismiyle bilinmektedir. Lifli yapısı olan kanserojen bir mineral silikattır. Bilgi için bk. Erhan Solmaz, "Hayat Veren Hayat Alan Bir Unsur Olarak Ak Toprak", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/4 (2017), 648-649.

¹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/572.

¹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/377.

¹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/463.

¹⁸ Namı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, 190.

¹⁹ Seyyid Semhûdî: Medine tarihi konusunda eserleriyle meşhur hadis ve fıkıh âlimidir. Ayrıca *Târîhü'l-Medîne* adlı eserin de sahibidir. bk. Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Semhûdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/489-491.

²⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/498.

²¹ Bursevî, *Temâmü'l-feyz* (Halet Efendi, 244), 179b; Namı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, 104.

esnasında kaybolmuştur. Seyahatleri sırasında çeşitli yerleşim yerlerinden geçerken, irşad faaliyetlerini sürdürmüş ve bazı kişilere icâzet vermiştir. 1714 yılında Tekirdağ'a gelerek üç yıl kalmıştır. İsmâil Hakkı, son vakitlerine yaklaşırken kendi tabiriyle “hâtemü'l-evliyâ” (son veli) olarak nitelediği İbnü'l-Arabî'den (ö. 638/1240) feyz almak için defalarca kabrini ziyaret maksadıyla gittiği Şam'a son bir kez daha gitmiştir. 1717 yılında eşi ve çocuklarıyla yapmış olduğu son seyahatinde Şam'da üç yıl kadar kalmış ve burada çeşitli eserler kaleme almıştır. 1720 yılında Şam dönüşünde Lâle Devri sadrazamlarından Damad İbrâhim Paşa (ö. 1143/1730) tarafından Üsküdar'da bir ev satın alınarak Bursevî'ye hediye edilmiş ve üç yıl süreyle burada ikamet etmiştir.²²

1.1.4. Vefatı

Bursevî, Üsküdar'da Ahmediye Cami'nde bir gün vaaz ederken vahdet-i vücûd ile alâkalı söylemlerinin çarpıtılarak şikâyet edilmesi üzerine, yapılan tahkikat neticesinde aklanmış, ancak yine de Bursa'ya dönmeye karar vermiştir. Toplamda ömrünün kırk senesini geçirdiği Bursa'ya 1723 yılında dönmüş, iki yıl sonra 1725'te vefat etmiştir. Bursevî, Bursa'da Tuzpazarı mevkiinde kendi imkânları ile yaptırdığı caminin bahçesine defnedilmiştir.²³

1.1.5. Eserleri

İsmâil Hakkı Bursevî, Osmanlı âlimleri içerisinde en çok eser veren zatlar arasında yer almaktadır. Eserlerinin bir kısmı kitap, diğerleri risâle halindedir. Müellifin telif etmiş olduğu eserlerin sayısı hakkında tam bir netlik bulunmamaktadır. Eserlerinin yaklaşık kırkını Arapça kaleme almış, ekseriyetini Türkçe olarak, bir kısmını da Türkçe-Arapça karışık yazmıştır. Ayrıca Farsçadan da yer yer alıntılar

²² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/428; a.mlf., *Temâmü'l-feyz* (Halet Efendi, 244), 235b; Yıldız, “Türk Müfessiri İsmâ'il Hakkı Burûsevi'nin Hayatı”, 118-120; Namli, *İsmâil Hakkı Bursevî*, 108, 153, 154.

²³ Namli, “İsmâil Hakkı Bursevî”, 23/103. Bursevî'nin daha önce yazmış olduğu bir beytin vefat tarihini gösterdiği anlaşılmıştır. Müellif, *Silsilenâme* adlı eserinde doğum tarihini zikrettikten sonra “Yaş yetmiş beşi bulmuştur, vefât tarihi de ilâhî ilhâm ile kararlaştırılmıştır, lâkin saklanması lâzım olan sırlardandır. Ona taalluk eden bazı şeyler başka bir yerde nazım olarak yazılmıştır” demiştir. Bu sözleriyle atıfta bulunup vefatından üç yıl önce yazdığı *Nakdu'l-hal* isimli eserinde geçen mezkûr beyit şu şekildedir: *Âteş-i tevhidi her kim yakıt kânun-i dile/Hakkıyâ envâr-ı Hak'la pür oldu merkadi*. Hasan Turyan, *Bir Kâmil İnsan İsmail Hakkı Bursevî Hazretleri* (İstanbul: Erkam Matbaası, 2006), 68. Ayrıca bk. Ek-1 İsmâil Hakkı Bursevî'nin Kabir Taşındaki Manzume.

yapmıştır. Bununla birlikte çoğu risâle olmak üzere yüz otuz civarında eser ortaya koyduğu bilinmektedir. Hatta bu sayının iki yüze kadar çıktığı da ifade edilmiştir.²⁴ Başta *Rûhu'l-beyân* tefsiri olmak üzere tefsir sahasında küçük çaplı, daha ziyade risâle tarzında eserler kaleme almıştır. Fıkıh, kelâm, hadis ve tasavvufa dair pek çok eserin yanında vâridât türü eserleri, soru-cevap niteliğindeki bazı risâleleri, hâşiye ve şerhleri bulunduğu, biyografi tarzında eserler verdiği bilinmektedir.²⁵

1.1.6. Edebî Yönü

İslâmî ilimler yanında aynı zamanda edebiyat alanında da söz sahibi kabul edilen İsmâil Hakkı'nın beyitlerinin oldukça fazla olduğu bilinmektedir. Ayrıca müfessirin, *Rûhu'l-beyân*'da yaklaşık 3123 kez *Mesnevî*'den alıntı yaptığı ve ilk 738 beytini şerh ettiği *Rûhu'l-Mesnevî* adında Türkçe bir eseri vücuda getirdiği; şiirleri,²⁶ manzûmeleri, dîvânı, güfteleri ile ilâhilerinin²⁷ bulunduğu ve çeşitli ilâhileri bestelediği zikredilmiş; bazı şahıslara gönderdiği mektupları, tuhfeleri,²⁸ kasideleri, gazelleri ve şerhlerini Arapça, Farsça ve Türkçe²⁹ ile kaleme aldığı ifade edilmiştir.³⁰

²⁴ Ömer Faruk Hilmi, *Hızır ve Dostları* isimli kitabında İsmâil Hakkı Bursevî'nin eser sayısını 201 olarak vermiştir. Bilgi için bk. Ömer Faruk Hilmi, *Hızır ve Dostları* (İstanbul: Tuğra Neşriyat, 2012), 335.

²⁵ Tefsir ve diğer alanlarla ilgili bazı eserleri: *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân*, *Mecmûatü't-tefâsîr*, *Kitâbü'l-Furûk*, *Temâmü'l-feyz fî bâbi'r-ricâl*, *Vâridât-ı Hakkıyye*, *Kitâbü'l-Hutabâ*, *Rûhu'l-Mesnevî*, *Şerh-i Ebyât-ı Yûnus Emre*, *Kitâbü'n-Necât*, *Tuhfe-i İsmâiliyye*, *Kitâbü'n-Netîce*, *Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye*. Ömer Nasûhî Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi* (İstanbul: Ravza Yayınları, 2008), 2/714; Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, 220-228.

²⁶ Bursevî'nin şiirlerinin odak noktası, Allah aşkıdır. O, kalbinin bir aynası olarak nitelediği şiirlerinde herhangi bir şairin etkisinde kalmamıştır. M. Murat Yurtsever, “İsmâil Hakkı Bursevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/107-108; Taner Çetin, *İsmâil Hakkı Bursevî Vâridât-ı Kübrâ* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 26.

²⁷ İsmâil Hakkı, Aziz Mahmûd Hüdâyî'nin ilâhilerinin bestekârlığını yapmış, kendi ilâhileri de birçok bestekâr tarafından bestelenmiştir. Bir keresinde şeyhi Osman Fazlı Efendi'nin, Hüdâyî'nin “*Lutf eyleyip bir kez nazar eylerse ger sultânımız/Kürsî değil arşdan dahî âlî ola ünvânımız*” ilâhisini okumasını talep etmesi üzerine bu isteği gerçekleştirmiş ve sabâ makamı ile icrâ ettiğini dile getirmiştir. Bursevî, *Temâmü'l-feyz fî bâbi'r-ricâl* (Halet Efendi, 244), 176a.

²⁸ Tuhfe türünde pek çok eser kaleme almıştır. Bu tür eserleri devlet ricâlinden kimselere ya onların isteği üzerine ya da kendi arzusu ile yazmıştır. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, 225.

²⁹ Müfessirin Osmanlı dönemi medreselerindeki Arap diline olan ilgi ve alaka düşünüldüğünde eserlerinin çoğunu Türk dili ile yazmış olması, göz ardı edilmemesi gereken bir husustur. İsmail Güleç, *Mesnevî Şerhi: Rûhu'l-Mesnevî* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2004), 20.

³⁰ Hasan Kâmil Yılmaz, “Mesnevî ve Rûhu'l-beyân'da Köylülük ve Şehirlilik”, *Uluslararası Mevlânâ Sempozyumu Bildirileri 2* (2010), 979; Ali Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî'ye Göre Mevlânâ ve Mevlevîlik”, *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 6/14 (2005), 439; Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, 10.

Edebî eserlerindeki metodunun aynı zamanda tefsirine de yansımış olduğu söylenebilir. Şerhlerinde ve vâridâtlarında uyguladığı metotta, *Rûhu'l-Mesnevî* şerhindeki klasik şerh metodu gibi önce metnin bir bölümünü verip, metindeki sözcüklerin analizine, sözlük mânâlarına değinip, beytin tercümesini yapmıştır. Ayrıca varsa beytin yazıldığı farklı nüshalardan söz edip, cümle devrik kurulmuşsa düzgün hale getirmiştir. Bazen tarihî olaylara değindiği, konuyla ilgili örnekleri âyet ve hadislerle izah ederken son kısımlarını dua, sohbet ve nasihat ile kapattığı görülmüştür.³¹ Kırk dokuzu Türk şair olmak üzere Arap ve Fars şairlerinden nakillerde bulunmuştur.³²

1.2. Rûhu'l-beyân Tefsiri

Rûhu'l-beyân tefsiri, İsmâil Hakkı Bursevî'nin en çok tanınan eseridir. Müellif, daha çok bu tefsiri ile meşhur olmuştur.³³ Kısmen geniş hacimli denilebilecek bu tefsirin günümüze kadar birçok baskısı yapılmış³⁴ ve üzerinde pek çok akademik

³¹ *Rûhu'l-Mesnevî* adlı eseri daha Bursevî hayatta iken talep görmeye başlamıştır. Şeyhülislâm Dâmadzâde Ahmed Efendi (ö. 1154/1741) ve Kâhire Mevlevihâne şeyhi Hasan Tâlibî Efendi (ö. [?]) Bursevî'den kendileri için bir nüsha yazmasını talep etmişlerdir. Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî'ye Göre Mevlânâ ve Mevlevîlik", 442, 444.

³² İsmail Güleç, *Bir Yunus Emre Şarihi Olarak İsmail Hakkı Bursevî ve Şerhleri* (İstanbul: Değişim Yayınları, 2014), 139. Ayrıca müfessirin eserlerinde sade bir Türkçe kullanması, bu eserlerden tam istifade edilebilmesi açısından önem taşır. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, 163.

³³ *Rûhu'l-beyân* tefsirinin müellif nüshası, Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi'nde (BYBEK) on altı defter şeklinde yer almaktadır. Tefsiri yapılan âyetler kırmızı mürekkep ile harekeli olarak kaydedilmiş, tefsir metni ise siyah mürekkep ile yazılmış ve varak kenarlarında konu başlıkları kırmızı mürekkep ile işlenmiştir. Eser Arapça olarak kaleme alınmış, beyitler ve bazı alıntılar Farsça olarak kaydedilmiştir. Yanlış anlamaya mahal veren kelimeler harekelenmiştir. Alıntı yapılan eserlerin üst kısmına bir çizgi çekilerek vurgulanmıştır. Toplamda üç cilt halindeki tefsirde, her cilt on cüzü içerecek şekilde oluşturulmuştur. Birinci cilt beş defterden meydana gelip, Fâtîha ile Tevbe arası sûreleri; ikinci cilt yine beş defterden oluşarak Yûnus ile Ankebût arası sûreleri; üçüncü cilt ise altı defterden müteşekkil olup, Rûm sûresinden Kur'ân'ın sonuna kadar olan sûreleri kapsamaktadır. Müellif hattındaki varak kenarlarında işlenen notlar, baskısı yapılan nüshalarda yer almamaktadır. Hatta günümüze kadar yapılan onlarca baskısı, bir önceki nüsha esas alınarak yapıldığı için hepsinde aynı hatalar görülmektedir. Bilgi için bk. Ali Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 369-372; İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân -Kur'an Meâli ve Tefsiri-*, çev. H. Kâmil Yılmaz vd. (İstanbul: Erkam Yayınları, 2015), 1/41-44.

³⁴ *Rûhu'l-beyân* üç ciltten başlayarak, dört, altı ve on cilt halinde pek çok defa basılmıştır. Bunlardan bazıları şöyledir: *Rûhu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, 1405/1985. Yine aynı kitabevi tarafından 2001'de Ahmed İzzu İnâye tahkikiyle yenilerek baskısı yapılan on ciltlik tefsirde hadislerin tahriri yapılmıştır. Seyyid Muhammed Nûrî el-Kâdirî el-Mevsılî, *Telhîsu't-Tibyân min Rûhi'l-beyân* ismiyle dört cilt halinde bu tefsiri özetlemiş ve Aşçı İbrâhim Dede (ö. 1906'dan sonra) diye bilinen zat ise *Tercemetü'l-fârisiyye fi tefsiri'l-hakkıyye* adı ile Farsça şiirleri tercüme etmiştir. Bilgi için bk. Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân fi tefsiri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri", 382.

çalışma gerçekleştirilmiştir. *Rûhu'l-beyân* tefsirinin aslı Lübnan'da Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye Yayınevi tarafından on cilt halinde Arapça olarak yayımlanırken; Erkam Yayınları tarafından bir heyet oluşturularak yirmi üç cilt halinde ve Osmanlı Yayınevi tarafından ise otuz yedi cilt halinde Türkçe çevirisi yapılarak basılmıştır. Muhammed Ali Sâbûnî ise *Rûhu'l-beyân*'ı üç cilt olarak ihtisar etmiş ve bu muhtasar tefsir, on cilt halinde Türkçeye tercüme edilerek neşredilmiştir.³⁵

1.2.1. Tefsirin Yazım Süreci

Rûhu'l-beyân'ın yazım sürecine geçmeden önce, tefsir tarihi ile ilgili bazı gelişmelere kısaca temas etmekte yarar vardır. Hz. Peygamber ile başlayıp, sahâbe ile devam eden tefsir çalışmaları Emevîler, Abbâsîler, Selçuklular ve Osmanlı dönemindeki faaliyetler ile günümüze kadar ulaşmıştır. Türklerin bu çalışmalara dâhil olması, Abbâsîler'e kadar dayanır. Abbâsî halifesi Hârûn Reşîd'in (ö. 193/809) Türk hanımından olan oğlu Mu'tasım'dan (ö. 227/842) sonra Türk varlığı, İslâm kültürü ile bezenmeye başlamıştır. Sonrasında ortaya çıkan Türk devletlerinde dinî ilimlere aklî ilimler derecesinde önem verilmiştir. Nitekim Selçuklu Devleti'nin 447/1055 yılında Bağdat'a girdikten sonra açtırmaya başladığı medreseler, bunun bir kanıtıdır. Böylece Anadolu'ya kadar uzanan sistemli bir eğitim-öğretim faaliyeti başlamıştır. Bu bölgede, aslen Türk oldukları bilinen ya da Türk bölgelerinde yetişen âlimlerden olan Nesâî (ö. 303/915), İmam Mâtürîdî (ö. 333/945), Taberî (ö. 310/922), Cessâs (ö. 370/981), İbn Sînâ (ö. 428/1037), Zemahşerî (ö. 538/1143), Fahreddin Râzî (ö. 606/1209), Kâdî Beyzâvî (ö. 685/1286) ve daha pek çok meşhur âlim yetişmiştir. Dolayısıyla açılan medreseler ve yetişen ilim adamları, o döneme ait ilme ne derece önem verildiğinin apaçık bir göstergesi olmuştur. Artık tefsir ilminde metot ve içerikle bir zemin oluşturulmuş; yazılan tefsirler, şerhler, hâşiyelerle değerli eserler bırakılmıştır.³⁶ İsmâil Hakkı'nın yetişme döneminde ve tefsir ilmine dair eğitim-öğretiminde bu gibi eserlerin büyük katkısı olduğu ve böylelikle bu ilme yöneldiği söylenebilir.

³⁵ M. Ali Sâbûnî, tefsiri *Tenvîru'l-ezhân min tefsîri rûhi'l-beyân* ismiyle ihtisar etmiş, aynı eser bir komisyon tarafından Türkçe'ye çevrilmiş ve Damla Yayınevi tarafından on cilt halinde neşredilmiştir.

³⁶ Sâkıb Yıldız, "Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987), 1-8; Hakkı Dursun Yıldız, "İslâmiyet ve Türkler", *Diyanet İlmi Dergi* (1981), 285-315; Salim Koca, "Türkler ve İslâmiyet", *Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* 8/22 (1996), 263-286.

Bursevî, Balkanlar’da ikamet ederken bazı tefsirlerden derlemeler yapmıştır. Yirmili yaşlarında bir rüya görmesi ve şeyhinin ona tefsir yazmasına yönelik dolaylı olarak işaretle bulunması neticesinde vaazlarında kullanmak üzere kısa sûrelerle bir kısım âyetlerin açıklamalarından meydana gelen bazı tefsir mecmuaları oluşturmuş³⁷ ve pek çok âlimden etkilenmiştir. Bunlar arasında başta İbnü’l-Arabî olmak üzere Necmeddîn Kübrâ (ö. 618/1221); Mevlânâ Celâleddîn Rûmî (ö. 672/1273); Sadreddîn Konevî (ö. 673/1274); Sa’dî-i Şîrâzî (ö. 691/1292); Molla Fenârî (ö. 834/1431); Aziz Mahmud Hüdâyî (ö. 1038/1628) ve Osman Fazlı Efendi gibi isimler vardır.³⁸

1096/1685 yılında Ulucami’de vaazlarına başlayan İsmâil Hakkı, vaazlarında konu tekrarlarının artması sebebiyle kendisine gelen bazı manevî işaretler doğrultusunda, Kur’ân-ı Kerîm’i Fâtîha sûresinden itibaren tefsire başlamıştır. Birtakım hastalıklara maruz kalması, bazı çocuklarının vefat etmesi, orduyla birlikte seferlere ve savaşlara katılması, seyahatler, yazdığı diğer eserlere zaman ayırması gibi sebeplerle, hatta biraz da Kur’ân’ın iniş sürecine eşit olmasını gaye edinerek *Rûhu’l-beyân* tefsirini ancak yirmi üç yıl içinde tamamlayabilmiştir. Ulucami’de yapılan tefsir tamamlama töreni³⁹ öncesinde, teberrük için Hz. Üftâde makamından başlayarak Bursa’daki makamları ziyaret etmiş, her makamı bir Kur’ân sûresi nakli ve zikirle tamamlayarak dualarda bulunmuştur. Hatim merasimine yurt içi ve yurt dışından aylar öncesinden gelen çok sayıda kişi iştirak etmiştir.⁴⁰

1.2.2. Tefsir Metodu

İsmâil Hakkı, *Rûhu’l-beyân* tefsirinde âyetlerin izahını yaparken çeşitli metotlar uygulamıştır. Bazen bir âyetin nüzûl sürecini anlatmaya devam ederken o süreçte âyetin nasıl tefsir edildiğinden başlayıp, sonraki dönemlerde yorumlanış

³⁷ Ali Namlı, “Rûhu’l-beyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/211; Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî’nin Rûhu’l-beyân fî Tefsîri’l-Kur’ân Adlı Tefsiri”, 367.

³⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/54, 283, 382, 421, 462, 464, 493; Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî”, 23/103; İsa Çelik, “İsmâil Hakkı Bursevî’ye Göre İnfitâr Sûresinin İşârî Yorumu”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2003), 159-160.

³⁹ *Rûhu’l-beyân* tefsirinin hatim töreni, çok büyük sayıda katılımcı eşliğinde gerçekleşmiştir. Müfessirin beyanına göre, Bursa’nın fethinden sonra böyle bir kalabalık olduğu işitilmemiştir. Erkeklerin yanında çok sayıda kadının da iştirak ettiği tören, gönüllere hitap etmiş, gözleri yaşartmış, hatta nice katı kalpli kimseleri dahi ağlatmıştır. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, 104-105.

⁴⁰ Bursevî, *Temâmü’l-feyz* (Halet Efendi, 244), 240b, 274a; Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî’nin Rûhu’l-beyân fî tefsîri’l-Kur’ân Adlı Tefsiri”, 369.

şekillerine, konuyla ilgili vuku bulan hadiseler, âyeti yorumlamadaki mezhebî farklılıklara, bazen de yaşadığı dönem ya da öncesine ait o âyetle ilgili şiir nakillerine, felsefî aktarımlara ve daha pek çok kaynağa kadar zengin bir mâlûmat sunmuştur. Böylece tefsir izahlarını bir araya getirip sunma, bu noktada kendi görüşlerini belirtme ve eleştirdiği nakilleri ya da alıntı yaptığı eserleri zikrederek, tarafsız bir şekilde gösterme tarzıyla dâhiyane yazılmış bir eser ortaya koymuştur.⁴¹

Bursevî, Arapça üç cilt olarak telif ettiği tefsirinin her cildine bir mukaddime ile başlamıştır. Birinci cildin mukaddimesinde besmele, hamdele ve salvele ile giriş yapmıştır. Devamında Bursa'ya hicret etmesiyle başlayan Ulucami'deki vaazlarında kullandığı Âl-i İmrân sûresine kadar yazdığı notları tekrar etmeye başlayınca, tefsirin devamını kaleme almaya niyetlendiğini kaydetmiştir. Başlangıçta bir ya da iki cilt olarak tamamlamayı düşündüğü tefsirini, birinci cildin sonuna gelince büyük bir hacim oluşturduğu için üç cilt olarak bitirmeyi hedeflediğini dile getirmiş ve eserine ilham ile *Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân* adını verdiğini ifade etmiştir.⁴²

Müfessir, birinci cildin mukaddimesinde tefsir yorumlarını çoğaltmanın aksine âyetlerdeki düğümleri çözmeyi ve bunu yaparken küçük ya da büyük tefsirlerin ele almadığı konuları işlemeyi, uyarıcı olması açısından Farsça beyitler eklemeyi, kalplerin manevî haz alacağı hususların yanı sıra kaynaklardaki ibareleri olduğu gibi nakletmeyi tercih ettiğini dile getirmiştir. İkinci cildinde ise tefsir ilminin zorluklarından söz etmiş ve eserinin metoduna dair bazı notlar paylaşmıştır.⁴³

Üçüncü ciltte, diğer ciltlerde olduğu gibi bir mukaddimeye yer vermiştir. Bu mukaddime kaydedtiği kelimeleri o kadar hassas seçmiştir ki letâfetin ve zarâfetin cezbesine kapılmamak mümkün değildir. Ayrıca burada hamd, salâtüselâm, dua ve temenni gibi ifadeler de yer veren müfessir, Allah'a olan duası vesilesi ile hiçbir zaman mutsuz olmadığına altını çizmiştir. Sonunda ise kendisine tefsirinin

⁴¹ Tefsir ile uğraşan kişinin şayet ilmi ile amel etmezse âlim değil, ancak câhil olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca talebenin gereksiz konularda ilim tahsil etmemesi gerektiğini ve önemli konulara zaman ayırmasının uygun olduğunu belirtmiştir. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/578, 241; 4/5-8; 3/681.

⁴² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/5; 4/6; 3/695; a.mlf., *Temâmü'l-feyz* (Halet Efendi, 244), 240b. Ayrıca, müellifin “ruh” kelimesini birkaç eserinin ismine de verdiği görülmüştür. *Ferahu'r-rûh*, *Rûhu'l-Mesnevî* gibi eserlerinden de anlaşılacağı gibi bu sözcüğe olan ilgisi aşîkârdır. Namlı, “İsmâil Hakkı Bursevî'ye Göre Mevlânâ ve Mevlevîlik”, 442.

⁴³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/5-8.

tamamlanacağı bildirilen rüyayı gerçek kıldığı için Allah’a hamd ve senâlarda bulunmuştur.⁴⁴

Bursevî, yeri geldikçe Kur’ân’ı Kur’ân ile tefsir etmeye çalışmıştır. Önceki âyetlere referansta bulunarak mânâ bakımından âyetlerin birbiriyle olan bağlantısını göstermiş ve zaman zaman da hadislerle açıklama yapmaya çalışmıştır. İşârî bakımdan nakillerinde yine muteber kaynakları tercih eden müfessir, yer yer sonunda kendi görüşlerini eklemeyi de ihmal etmemiştir. Düşüncelerinde tarikatı olan Celvetîliğin ve bu tarikatın temsilcilerinin etkisinin olduğu müşâhede edilmektedir.⁴⁵

Tefsirini Arapça olarak kaleme alan İsmâil Hakkı, dil ile ilgili hususlara oldukça ağırlık vermiş ve bu aşamada pek çok temel eserden yararlanmışır. Evvelâ, âyette geçen kelimelerin tahliline yer vererek, o kelimelerin geçtiği başka sûreler varsa onları da göstermek suretiyle aynı anlamda ya da farklı mânâda kullanışlarını zikretmiştir. Âyetteki kelimelerin sıfat, zamir, mastar vb. konumlarından bahsetmiş; genel akış içerisinde âyette geçen bir olay varsa, onu genişçe izah etmiştir. Genelde kelime izahlarında Râgıb el-İsfahânî’nin (ö. 502/1108) *el-Müfredât* adlı eserinden istifade etmiştir. Kullanım farklılıklarında, ihtiyaç halinde kelimenin etimolojisine değinmiştir. Sûre ve âyet sıralamalarında Kur’ân tertibini esas almış, az da olsa Arap şiiri ile istişâdda bulunmuştur. Sebeb-i nüzûl konusunda bazen senetli, bazen de senetsiz rivayetleri aktararak, varsa bir âyetin birden çok nüzûl sebebini vermeye çalışmış, nadiren de katıldığı görüşü belirtmiştir. Bazı âlimlerin yanında, mutasavvıfların görüşlerinden çokça nakiller yapmıştır. Tefsir vecihlerini/yorumlarını arttırmamış, âyetlerin anlaşılmasına kâfi gelecek kadar tefsirle yetinmiştir. Bunun yanında, kaynaklardan yaptığı nakillere sadık kalmıştır. Kendi görüşlerini sunduğu yerleri vurgulamak için bazen “Fakir şöyle der” tarzında ifadelerde bulunmuş, bazen de görüşünü metnin içinde açıkça belirtmeden anlatımın içerisine yayarak vermiştir. Vaaz üslûbuna önem verdiği için tefsirinde bu türü bolca görmek mümkündür. Öğüt alınacak hikâyeleri süslerken aralara konuyla uyumlu Farsça beyitleri eklemiştir. Hikâye ve kıssaların oldukça geniş çapta yer aldığı tefsirinde bilhassa kıssaların öğretici ve ibret verici kısımlarını ön plana çıkararak didaktik yönleri ile

⁴⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/670.

⁴⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/43, 112; 5/203; 8/247; a.mlf., *Kitâbü’n-Netice* (Bursa: İnebey Yazma Eser Ktp., Genel, 64), 451a.

etkileyiciliğini arttırmıştır. Son olarak da konu bütünlüğü içinde ele aldığı âyet bölümlerini bir dua ile sonlandırmıştır.⁴⁶

Tefsirinde i'câz konusunda yaptığı yorumlarında, belâgat ya da meânî ilimlerine dair geniş çaplı malzemeyi bulmak mümkündür. Zâhir ve bâtin mânâlar ihtiva eden tefsirinde, kıraat ilmine dair bilgiler de mevcuttur. Müfessir, kıraat âlimlerinin kelimeleri nasıl okuduğunu, farklı kıraatlerin mânâyâ nasıl bir değişiklik meydana getirdiğini kaydedederken, vakıf ve ibtidâ kurallarına az da olsa yer vermiştir. Âyetlerin anlaşılmasını zorlaştıracak şekilde tefsir vecihlerinin tümüne işaret etmekten sarfinazar etmiştir.

Nesih konusunda nâsih ve mensuh âyetleri zikretmiş, Kur'ân-ı Kerîm'in zâhirî olan ahkâmında neshin ihtimal dâhilinde olduğunu, ancak bâtinî hakikat ve hikmetlerde neshin bulunamayacağını belirtmiştir. Çeşitli tefsir kitaplarından derlemeler yaparak, âyetlerin anlaşılmasına yetecek ölçüde açıklamalarda bulunmuştur. Müfessir, tevazu göstererek sıklıkla kendisinin bir “derleyici” olduğuna vurgu yapmıştır.

Bursevî, *Rûhu'l-beyân*'ı çeşitli ilim ve hikmetli sözler içeren sade bir tefsir olarak nitelemiştir. Yeri geldikçe tergîb (teşvik) ve terhîb (korkutma) yönleri ile te'villeri kaydetmiştir. Yararlandığı kaynaklara hem etkileyiciliği arttıran hem de olumlu anlamda okuyuculara duygu veren eklemeler yapmıştır. Ayrıca tefsirine Farsça beyitler eklerken, kıssalardan yararlanmış, yaptığı alıntılara sadık kalarak olduğu gibi paylaşmıştır. Yaptığı tasavvufî iktibasların yanında arada kendi işârî yorumlarını da eklemiştir. Ahkâm konularına dair Hanefî Ekolü çizgisinde değerlendirmelerde bulunmuş, çeşitli mezheplere göre değişen hükümlere yeri geldikçe değinmiştir. Kendi görüşünü belirtmesi gereken yerde bunu vurgulamış, bazen de fıkıh usulüne dair kuralları aktarmıştır.⁴⁷

İsrâiliyat konusu, naklettiği kaynaklardan ötürü tefsirinde yer almış ve özellikle hikâyelerde kendini göstermiştir. Ayrıca muhtelif kaynaklardan nakillerde bulunurken, katıldığı görüşleri vurgulamış ve katılmadıklarını da eleştirmekten geri durmamıştır. Yer yer diyalektik metodunu kullanan müfessir, “Şunu sorarsan, şu şekilde cevap veririm” ifadeleriyle karmaşık sorulara cevaplar vermiştir. Kelâm ilmine

⁴⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/56; 10/376; 9/236; 8/14; 2/514; 1/57, 296.

⁴⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/236; 4/566; 1/113, 156, 252, 253; 10/293; 6/395; 3/604-605.

dair önemli meselelere zaman zaman yer verdiği, çeşitli mezhebî görüşleri aktardığı, bâtil mezhepleri eleştirdiği tefsirinde Ehl-i sünnet akîdesi üzerinde bir yol benimsemiştir.⁴⁸

1.2.3. Tefsirin Kaynakları

Kaynakça bakımından epey zengin olan *Ruhu'l-beyân* tefsiri birçok kaynaktan istifade edilerek rivayet, dirâyet ve işârî tefsir metodlarıyla yazılmıştır.

Rivayet noktasında başlıca Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkindî'nin (ö. 383/993) *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-azîm*; Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî'nin (ö. 468/1076) *el-Vecîz, el-Vesît, el-Besît*; Necmeddîn Ebû Hafs Ömer b. Muhammed en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *Tefsîrû't-teysîr*; Alâeddîn Ali b. Yahyâ es-Semerkindî'nin (ö. 860/1456) *Bahru'l-ulûm*; Celâleddîn Ebü'l-Fazl Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürrü'l-mensûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr* adlı tefsirlerden faydalanmıştır. Dirâyet olarak ise Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ el-Begavî'nin (ö. 516/1122) *Me'âlimü't-tenzîl*; Cârullah Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*; Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî'nin *Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsîrû'l-Kebîr)*; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelûsî'nin (ö. 745/1344) *el-Bahru'l-muhît*; Ebüssuûd Efendi'nin (ö. 982/1574) *İrşâdü'l-Akli's-Selîm*'inden yararlanmıştır. İşârî noktada Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî'nin (ö. 465/1072) *Letâîfü'l-işârât*; Ebû Muhammed Rûzbihân b. Ebî Nasr el-Baklî'nin (ö. 606/1209) *Arâisü'l-beyân fî hakâiki'l-Kur'ân* onun belli başlı kaynakları olmuştur.⁴⁹

Kelime izahlarında, Hüseyin b. Muhammed b. Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*; Kur'ân ilimlerinde Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Vâhidî'nin *Esbâbü'n-nüzûl*; Tâcü'l-Kurrâ Mahmûd b. Hamza el-Kirmânî'nin (ö. 500/1107) *el-Burhân fî tevcîhi müteşâbihi'l-Kur'ân*; Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh el-Endelûsî es-Süheyli'nin (ö. 581/1185) *et-Ta'rîf ve'l-i'lâm fî mâ übhime fî'l-Kur'ân* adlı eserlerinden istifade etmiştir. Bunların yanında mev'iza türü açıklamalarında ise Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İhyâü ulûmi'd-dîn*; Zekiyüddîn Ebû Muhammed Abdülazîm b. Abdilkavî

⁴⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/61; 2/425; 3/333, 642, 643; 4/103, 202, 393; 8/614; 10/53.

⁴⁹ Namlı, "İsmâil Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân fî tefsîri'l-Kur'ân Adlı Tefsiri", 373-376.

el-Münzirî'nin (ö. 656/1258) *et-Tergîb ve't-terhîb*; Mevlânâ Celâleddîn er-Rûmî'nin *Mesnevî* adlı eserinden ve daha başka kaynaklardan alıntılar yapmıştır.⁵⁰

1.2.4. Bursevî'nin Tefsirine Döneminden Yansımalar

İsmâil Hakkı, *Rûhu'l-beyân* tefsirinde yaşadığı döneme dair pek çok tespitte bulunmuştur. Bazen devrinde vuku bulan tarihî hadiseleri anlatmış, seyahatlerinde şahit olduğu bazı olaylara işaret etmiş ve gördüklerini not etmiştir. Bu arada beldelerin kültür ve ticaretlerine dair bilgiler sunmuş, yaygın hastalıklardan ve hekimlik uygulamalarından söz etmiştir. Ayrıca Osmanlı Devleti tarihine, padişahlarına ve yöneticilerine yönelik pek çok ifadeler kaydetmiştir.

Sözü edilen bilgilerin, dönemsel tarih okumalarının arka planında ayrı bir değer arz ettiği âşikârdır. Bir tarih ve kültür antolojisi değerinde olan bu bilgiler hem müfessiri hem de dönemini daha iyi tanıma ve yaşadığı zamanın penceresinden tefsirini yorumlama açısından önemlidir.

Öncelikle İsmâil Hakkı'nın, İslâm'ın ilk yıllarından, yaşadığı zamana kadar siyasî duruma bakışı şu şekilde özetlenebilir: Müfessir, halifenin kim olacağını tercihini Müslümanların yapabileceklerini savunmuştur. Bu bağlamda âyet ve hadislerden yola çıkarak Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer'in hilâfetleri hususunda görüş bildirmiştir. Bir sonraki dönem Emevîler hakkında ise onların zalim olup, yanlış tutumlarının bulunduğunu söylemiş ve meşrû yönetime isyan yerine fitneden caydırma ve birlik olma temaları üzerinde durmuştur. Bu noktada, her zaman hakikati göstermeye çalışarak yöneticilerin haksız uygulamalarını ve dine aykırı tutumlarını eleştirmiştir. Bid'at ehlini ise cemaatten ayırdıkları ve ayrılığa düştükleri için kınamıştır.⁵¹ Kısaca ilk dönemin siyasî olaylarında sünnî görüş tarafında yer almıştır.

Diğer yandan İsmâil Hakkı'nın siyaset konusundaki ilişkilerinde iki husus ön plana çıkmaktadır. Bunlardan biri, devlet erkânıyla iletişiminin bulunması; bir diğeri ise İbnü'l-Arabî'den yansıyan Ekberî⁵² çizginin siyasete yönelik birikimini

⁵⁰ Diğer kaynakları için bk. Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, 165-228.

⁵¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/40-41; Adem Apak, "İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'da İslâm Tarihi İlk Dönem Hadiseleri ve Siyasî-İtikadî Fıkralar Hakkındaki Görüşleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 152, 157.

⁵² Ekberîyye: İbnü'l-Arabî'ye nisbet edilen fikrî ve tasavvufî bir harekettir. Mahmud Erol Kılıç, "Ekberîyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/544-545.

sistemleştiren bir sûfî olmasıdır. Bu sebeple, eserlerinde siyasî yorumların bulunması kaçınılmaz olmuştur. Bilhassa bu konuda *Tuhfe-i Hasekiyye* adlı eseri başta zikredilebilir. Bu eserde, Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar ulaşan şecere takip edilerek “Hakikat-i Muhammediyye”⁵³ görüşünün altı çizilmiş ve Osmanlıdaki müesseselere dikkat çekilmiştir. Sultandan vezire, şeyhülislâmdan diğer ağalara kadar uzun bir silsile işlenmiştir. Bunun gibi, devlet erkânından olan paşalara ithaf ettiği birkaç eseri daha vardır. Bu noktada, hocası Osman Fazlı ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerden bahsettiği *Temâmü'l-feyz* adlı bir eseri mevcuttur.⁵⁴

Öte yandan Bursevî'nin döneminde, tarikatların Anadolu'da genişçe yer aldığı Nakşibendiyye,⁵⁵ Halvetiyye,⁵⁶ Celvetiyye⁵⁷ ve Kâdiriyye⁵⁸ gibi çeşitli kollarıyla Osmanlı coğrafyasına yayıldığı bilinmektedir. Özellikle 16. yüzyılda başlayan medreseler ile tarikatlar arası çatışmalar onun döneminde de devam etmiştir. Kadızâdeliler⁵⁹ ile Sivasîler⁶⁰ arasında ortaya çıkan tartışmalar,⁶¹ yer yer İsmâil

⁵³ Bu ifade, “Hz. Peygamber'in mânevî şahsiyetini ifade etmek için kullanılan tasavvuf terimi”dir. Mehmet Demirci, “Hakikat-i Muhammediyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/179.

⁵⁴ Özkan Öztürk, *Tasavvuf Geleneginin Osmanlı Siyasî Düşüncesinde Tezâhürü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 24-25; Ziya Kazıcı, “İsmail Hakkı Bursavî'ye Göre Osmanlı Müesseseleri”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7-8-9-10 (1989-1992), 207-220.

⁵⁵ Bahâeddin Nakşibend'e (ö. 791/1389) nisbet edilen bir tarikattır. Ayrıntılı bilgi için bk. Hamid Algar, “Nakşibendiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/335-342.

⁵⁶ Ömer el-Halvetî'ye (ö. 800/1397-98) nisbet edilen ve İslâm âleminde yaygın olan bir tarikattır. Ayrıntılı bilgi için bk. Süleyman Uludağ, “Halvetiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/393-395.

⁵⁷ Bu tarikat, Osmanlı Devleti'nde Bursa, İstanbul ve diğer illerde yayılmış, özellikle Mevlevîlik ile saray ahalisi ve şehirli kesim üzerinde etkili olmuştur. Osmanlı'nın kültür ve sanat alanında önemli ürünler vermiştir. Sezai Küçük, “Tarih içinde Mevlevîlik ve Celvetilik”, *Üsküdar Sempozyumu III: Aziz Mahmud Hüddâyi Uluslararası Sempozyum Bildirileri* 2 (2005), 179-194.

⁵⁸ Abdülkâdir-i Geylânî'ye (ö. 561/1165-66) nisbet edilen ve İslâm âlemindeki ilk ve en yaygın tarikattır. Bilgi için bk. Nihat Azamat, “Kâdiriyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/131-136.

⁵⁹ “XVII. yüzyılda Osmanlılar'da dinî ve içtimaî hareket başlatan vâizler zümresi ve bu harekete verilen ad.” Semiramis Çavuşoğlu, “Kadızâdeliler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/100.

⁶⁰ Halvetî şeylerinden olan Abdülmecid Sivâsî'nin (ö. 1049/1639) müntesiplerine verilen bir isimdir. bk. Cengiz Gündoğdu, “Abdülmecid Sivâsî” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/286-287.

⁶¹ Bilgi için bk. Cengiz Gündoğdu, “XVII. Yüzyılda Tekke-Medrese Münâsebetleri Açısından Sivâsîler-Kadızâdeliler Mücadelesi”, *İLAM Araştırma Dergisi* 3/1 (1998), 37-72.

Hakkı'nın eserlerinde sorulara cevap bulma ya da sorunlara çareler arama niteliğinde ortaya çıkmıştır.⁶²

Diğer yandan ömrünü Bursa, İstanbul, Edirne, Şam ve Üsküp gibi şehir merkezlerinde geçiren Bursevî'nin, eserlerinde dikkat çektiği “şehirlilik” kavramının Osmanlı toplumunun şehirleşmesine yarar sağladığı söylenebilir.⁶³ 1653-1725 yılları arasında ömür süren İsmâil Hakkı, Osmanlı Devleti'nin duraklama devrinin sonları ile gerileme devrinin başları arasında yaşamıştır.⁶⁴ Yaşadığı dönem itibariyle İsmâil Hakkı'nın gelenekçi bir çizgide durduğu ifade edilebilir. Osmanlı Devleti hakkında ya da padişahları, yöneticileri ve uygulamaları konusunda verdiği bilgiler önemli bir yekûn teşkil eder.

Bursevî'ye göre; Osmanlı Devleti tüm devletlerin başı, sultanları da tüm hükümdarların özüdür. Ona göre, Osmanlı Devleti'nden sonra bir daha böyle bir devlet kurulamayacaktır. Osmanlının büyük topluluklara ve nüfuza sahip yedi iklim; doğu-batı çevre ülkelerde büyük bir devleti vardır. Osmanlıya verilen mazhariyet başka hiçbir devlete verilmemiştir.⁶⁵

İsmâil Hakkı, bazı idarecilerin yanlış tutumlarından da bahsetmiştir. Bu nedenle de geçmiş padişahlar döneminde ilerleme yaşandığını, ancak kendi döneminde gerilemeye girildiğini zikretmiştir. Bu bağlamda; II. Mustafa'yı eğlencesi ve avcılığa düşkünlüğü ile devlet hazinesini israf etme, hevâperest kişilerle ilişki kurma gibi hususlarda eleştirmiştir.⁶⁶ Sultan I. Selim'in (ö. 926/1520) ise şiirinden bir bölüm paylaşan müfessir, orada peygamberlerin nitelendirilme şeklini uygun bulmadığını, Sultan'ın edebi terk ettiğini ve sözlerinin âdeta bir hakaret hissi uyandırabilecek ifadeler içerdiğini dile getirmiştir.⁶⁷ Bunların yanında, Osman Fazlı'yı sürgüne gönderen Sultan IV. Mehmed'in saltanat zamanında Sadrazam İbrâhim Paşa

⁶² Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, 25.

⁶³ Yılmaz, “Mesnevî ve Rûhu'l-Beyân'da Köylülük ve Şehirlilik”, 981, 989.

⁶⁴ Duraklama dönemi 1579-1699 ve gerileme dönemi 1699-1792 yıllarına denk gelmekte ve beş padişahın hükümdarlıklarını içermektedir. Bunlar IV. Mehmed (1648-1687); II. Süleyman (1687-1691); II. Ahmed (1691-1695); II. Mustafa (1695-1703) ve III. Ahmed'tir (1703-1730). O devrin önemli tarihî olayları arasında II. Viyana Kuşatması, Avusturya seferleri, Karlofça Antlaşması, Prut Antlaşması, Pasarofça Antlaşması bulunmaktadır. Ayrıca Kâdızâdeliler ile Sivâsiler arasındaki tartışmalar, fikri çatışmalar, içerideki isyanlar, yaşanan toprak kayıpları, maddî açıdan sıkıntılar vb. olaylar bu dönemde vuku bulmuştur. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4/584-591; 5/76, 267; 3/354.

⁶⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/324; 6/543.

⁶⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/608.

⁶⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/608.

(ö. 1098/1687) ve Sultan II. Süleyman (ö. 1102/1691) devrinde Köprülüzâde Mustafa Paşa'nın (ö. 1102/1691) sonlarını anlatmıştır.⁶⁸

Müellifin, Müslüman ülkeler ve Rumeli illerine yönelik bazı tespitleri de olmuştur. Nitekim bazı sultanların din konusunda titiz davranmadıklarından ve zaaf içerisinde bulunduklarından ötürü sahip oldukları toprakların gayri müslimlerin eline geçtiğine ve mağlubiyetlerin yaşandığına değinirken; “Halk, idarecilerin dini üzerinedir” sözünden hareketle, İslâm ülkelerinde durumun içler acısı olduğundan bahsetmiştir. Yaşanan mağlubiyetler sonucunda camilerin diğer dinlerin ibadethâneleri gibi kilise ya da çan kuleleri olarak kullanıldığını belirtmiş, camilerin tahribatlar neticesinde hasar görüp, yıkıldığından ve yeniden yapılamadığından yakınmıştır.⁶⁹

Sonuç olarak; Bursevî'nin tefsirinde yaşadığı dönemden günümüze kadar ilmi açıdan değerli mâlûmatlar bıraktığı görülmektedir. Onun müfessir ve sûfî olarak olaylara bakışı, durduğu yoldaki istikrarı, sonraki nesillere kalıcı bir iz bırakabilme çabası ve doğru yolu gösterebilme gayreti ortadadır. Tek gayesi Allah'ın rızasını kazanabilmek, O'nun ve Hz. Peygamber'in yolunda gidebilmek olan Bursevî, bu gayesine diğer insanları da dâhil edebilmek için yıllarını bir yandan vaaz ile halkı irşad etmeye ayırmış, diğer yandan da gelecek nesillere ulaşacak eserler kaleme alarak geçirmiştir. Bu noktada birçok âlimden aldığı eğitimlerle önce kendini yetiştirmiş, sonra da hocasının yönlendirmeleriyle bu kutsal irşad görevinin öncülerinden olmuştur.

Eserlerinin içerik bakımından zenginliği, tefsirinin ise hacim ve nitelik olarak orijinalliği ortadadır. En çok eser veren müelliflerden olan Bursevî, çağdaşlarından daha kalıcı olmuş, döneminde ve sonrasında derin izler bırakmıştır. Bunun sebebinin ise eserlerinin niteliği ve niceliğinden geçtiği kadar, muhatap kitlenin niceliğinden de kaynaklandığı söylenebilir. Nitekim meşhur tefsirinin hatim töreni için gerek beldeler arası gerekse ülkeler arası pek çok katılımcının iştirak ettiğine yukarıda işaret etmiştik. Öte yandan günümüzde ve gelecekte yüzlerce akademik çalışmaya konu olmaya devam edeceği anlaşılmaktadır.

⁶⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/191.

⁶⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/348.

2. KUR'ÂN İLİMLERİ BAĞLAMINDA RÛHU'L-BEYÂN TEFSİRİ

Bu bölümde, tezin ana konusunu teşkil eden Kur'ân ilimleri bağlamında *Rûhu'l-beyân* tefsirinin ele alınması öngörülmektedir. Kur'ân ilimleri/ulûmü'l-Kur'ân ile ilgili eserlerde de yer aldığı üzere; rivâyet, dirâyet, sûrelerin Mekkî-Medenî olması, âyetlerin iniş sebepleri, nâsih-mensûh, vücûh-nezâir, hurûf-ı mukattaa, i'câz, müşkilü'l-Kur'ân, tekrarlar, yeminler, İsrâiliyat, hitaplar, âmm-hâss âyetler, münâsebâtü'l-Kur'ân, tehattî, kıssalar, kıraat, sûrelerin faziletleri, muhkem, müteşâbih, mübhem-mücmel âyetlerin bilinmesi gibi doğrudan ya da dolaylı olarak Kur'ân'ı anlama faaliyetinin gerçekleşmesi için bilinmesi gerekli olan ilimlerdir. Ulûmü'l-Kur'ân başlığı altındaki bu konular, âlimlerin eserlerinde çeşitli sayılarda ele alınmıştır: Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *el-Burhân*'ında kırk yedi, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *el-İtkân*'ında seksen, İbn Akîle el-Mekkî'ye (ö. 1150/1737) ait *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî ulûmi'l-Kur'ân*'da ise 154 başlık altında yer almaktadır.⁷⁰ Bu kadar sayı farklılığı olunca çalışmada, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopesi*'nde Ulûmü'l-Kur'ân ile ilgili zikredilenlerin esas alınması uygun görülmüştür. Bursevî'nin aşağıda görüleceği gibi Kur'ân ilimlerinin birçoğuna işaret ettiğini ve bunlara tefsirinde yer verdiğini vurgulamak gerekir. Konuların daha rahat anlaşılabilmesine katkı sağlayacağı düşüncesiyle önce tefsirin rivâyet, dirâyet, işârî tefsir ve bilimsel yönüne temas etmekte yarar vardır.

2.1. Rivâyet Yönü

Tefsir faaliyeti ilk olarak, Kur'ân nâzil olmaya başladığı andan itibaren ortaya çıkmış ve ilk müfessir, Hz. Peygamber sayılmıştır. İlk dönemlerde Kur'ân ve hadis eksenli gerçekleşen tefsir faaliyeti, hicrî 2. yüzyıla gelince bir ilim dalı olarak sistemleşmeye başlamıştır. “Tefsîr bi'l-me'sûr” (naklî tefsir) adıyla da anılan rivâyet

⁷⁰ Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, ts.), 4/449; Celâlüddîn Abdurrahman es-Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Merkezü'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye (Medine: y.y., 1426), 7/3087; Abdülhamit Birişik, “Ulûmü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/132-135.

tefsirinde, özellikle sahâbe ve tâbiîn müfessirlerinin tefsirle ilgili görüşlerinin nakledilmesi şeklinde Kur'ân'ın tefsir edilmesi esas alınmıştır.⁷¹

İsmâil Hakkı'nın rivâyet metodunda diğer tefsir âlimlerinin izlediği metot ve yöntemi takip ettiği görülmektedir. Kullandığı yöntemlerden ilki, Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsiridir. Müfessir, Kur'ân-ı Kerîm'in bir kısmının diğer bir kısmını tefsir ettiğini belirtmiştir.⁷² el-Ahkâf 46/33. âyetindeki⁷³ “وَلَمْ يَعْ” lafzındaki “عِي” (aciz olmak) kelimesinden murad edilenin, Kâf 50/38. âyetindeki⁷⁴ “لُعُوبٌ” (yorgunluk) kelimesi olduğunu dile getirmiş, dolayısıyla söz konusu âyetlerin birbirini tefsir ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca Allah hakkında böyle bir yorgunluğun imkânsız ve muhal olduğunu kaydetmiştir.⁷⁵ el-İsrâ 17/55. âyetinde⁷⁶ peygamberlerin üstünlüklerini el-Bakara 2/253. âyetindeki⁷⁷ ifade ile açıklamıştır. Ona göre zikredilen peygamberlerin üstünlükleri; konuşma, şefaât, ru'yet, mi'rac, dostluk, peygamberlik ve kitap gibi kavramlardır.⁷⁸

Bursevî, aynı zamanda başka kaynaklardan; Kur'ân'ın Kur'ân ile tefsirinde kendi görüşlerine uymayan bazı rivayetleri de paylaşmıştır. Örneğin; Şeyh Ebu'l-Kasım Huzeymî'nin (ö. [?]) *Es'iletü'l-mukhime* adlı eserinde naklettiğine göre, Tâhâ

⁷¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/175; Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmî'l-Kur'ân*, 6/2278; Nevzat Aşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010), 54; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 117.

⁷² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/510; 10/87.

⁷³ أَوَلَمْ يَرَوْا أَنَّ اللَّهَ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَمْ يَعْ يَخْلُقْهُمْ بِقَادِرٍ عَلَى أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَى بَلَى إِنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ “Onlar düşünmüyorlar mı; gökleri ve yeri yaratan, bunları yaratma konusunda acze düşmeyen Allah'ın, ölüleri diriltmeye gücü yetmez mi? Şüphe yok ki O her şeye kâdirdir.” *Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, çev. Hayreddin Karaman vd. (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014).

⁷⁴ وَلَقَدْ خَلَقْنَا السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَمَا مَسَّا مِنْ لُعُوبٍ “Gökleri ve yeri altı günde yarattık da en küçük bir yorgunluk çekmedik.”

⁷⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/664.

⁷⁶ وَلَقَدْ فَضَّلْنَا بَعْضَ النَّبِيِّنَ عَلَى بَعْضٍ وَآتَيْنَا دَاوُدَ زَبُورًا “Doğrusu biz peygamberlerin kimini kiminden üstün kıldık; Dâvûd'a da Zebûr'u verdik.”

⁷⁷ تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ مِنْهُمْ مَنْ كَلَّمَ اللَّهُ وَرَفَعَ بَعْضَهُمْ دَرَجَاتٍ وَآتَيْنَا عِيسَى ابْنَ مَرْيَمَ الْبَيِّنَاتِ وَأَيَّدْنَاهُ بِرُوحِ الْقُدُسِ “O peygamberlerin kimini kiminden üstün kıldık. Allah içlerinden bir kısmıyla konuşmuş, bir kısmını da derecelerle yükseltmiştir. Meryem oğlu İsa'ya açık deliller verdik ve onu Rûhulkudûs'le destekledik.”

⁷⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/205. Ayrıca bk. *Rûhu'l-beyân*, 4/510; 3/43, 112.

20/49. âyetinde⁷⁹ Firavun'un Hz. Mûsâ'ya Rabbini sorması üzerine, 50⁸⁰ ve 53.⁸¹ âyetlerinde "Rab" tanımlanırken, araya 51⁸² ve 52.⁸³ âyetleri girmiştir. Araya giren bu âyetlerde ise Firavun, önceki milletlerin başına gelenleri sormuş ve Hz. Mûsâ cevap vermiştir. Dolayısıyla araya giren 51 ve 52. âyetlerin önce ve sonraki âyetlerdeki konuyla uyuşmadığını söyleyenlere karşı ise Huzeymî bir cevap sunmuştur: Huzeymî, bu durumu Mü'min sûresindeki *وَقَالَ الَّذِينَ آمَنُوا يَا قَوْمِ إِنِّي أَخَافُ عَلَيْكُمْ مِثْلَ يَوْمِ الْأَحْزَابِ* "İnanan kişi de şöyle dedi: Ey kavmim! Doğrusu vaktiyle (peygamberlerine karşı) gruplar oluşturmuş eski toplulukların yaşadıkları felâketlerin benzerinin sizin de başınıza gelmesinden korkuyorum" âyetiyle⁸⁴ çözmeye çalışarak, Mü'min sûresinde, önceki milletlerin başına gelen felâketlerden bahseden kişinin de Hz. Mûsâ olduğunu söylemiştir. Neticede Huzeymî, Tâhâ ve Mü'min sûrelerini birbiriyle açıklamıştır. Ancak Bursevî, Huzeymî'nin bu açıklamasını uygun bulmadığını belirtmiştir. Mü'min sûresinin 30. âyetindeki "korkarım" sözünü söyleyen kişinin, Hz. Mûsâ olmadığını ve her iki sûrenin mezkûr âyetlerindeki zikredilen kişilerin ayrı kimseler olduğunu dile getirmiştir.⁸⁵

Öte yandan Bursevî, âyetleri yer yer hadisler ile de tefsir etmeye çalışmıştır.⁸⁶ Örneğin meleklerin kanatlarından bahsedilen Fâtır 35/1. âyetini⁸⁷ yorumlarken bir hadisten⁸⁸ delil getirerek "kanat" ifadesinin mecazî değil, gerçek anlamda kullanıldığını belirtmiştir.⁸⁹ Burada müfessirin hadis alanına dair bazı eserlerinin

⁷⁹ Firavun, 'Sizin rabbiniz de kimmiş ey Mûsâ?' dedi. "قَالَ فَمَنْ رَبُّكُمَا يَا مُوسَى"

⁸⁰ Mûsâ, 'Bizim rabbimiz her şeye özüyle ve biçimiyle varlık veren, sonra da işin yolunu yordamını gösterendir' diye cevap verdi. "قَالَ رَبُّنَا الَّذِي أَعْطَى كُلَّ شَيْءٍ خَلْقَهُ ثُمَّ هَدَى"

⁸¹ Yeryüzünü "الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا وَسَلَكَ لَكُمْ فِيهَا سُبُلًا وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْ نَبَاتٍ شَتَّى" sizin için bir beşik yapan, onda size yollar açan ve gökten su indiren O'dur. Onunla her çeşitten çift çift bitkiler çıkardık. "سِتَّى"

⁸² Firavun 'peki' dedi, Gelip geçen nesillerin durumu ne olacak?" قَالَ فَمَا بَالُ الْقُرُونِ الْأُولَى

⁸³ Mûsâ, 'Onlar hakkındaki bilgi rabbimin katındaki bir kitaptadır; rabbim ne yanılır ne unuttur' dedi. "قَالَ عَلِمَهَا عِنْدَ رَبِّي فِي كِتَابٍ لَا يَضِلُّ رَبِّي وَلَا يَنْسَى"

⁸⁴ el-Mü'min 40/30.

⁸⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/470. Diğer örnekler için bk. *Rûhu'l-beyân*, 4/486; 5/203; 7/131, 552; 9/335.

⁸⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/495; 1/119.

⁸⁷ "Hamd, gökleri ve yeri yoktan var eden, melekleri ikiye, üçer, dörder kanatlı elçiler kılan Allah'a mahsustur." الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولِي أَجْنِحَةٍ مَثْنً وَثُلَّةً وَرُبَاعً

⁸⁸ Ebû İsa Muhammed b. İsa Tirmizî, *el-Câmi'ul-Kebîr*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996), "Menâkıb", 29 (3763).

⁸⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/369.

bulunduğunu zikretmek gerekir.⁹⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*'da hadisleri naklederken şöyle bir tutum sergilemiştir: Bir hadisin sahihliği üzerinde tartışma ya da ihtilâf mevcut ise söz konusu hadisin yer aldığı kaynağa bakarak tercihini yapmıştır. Örneğin, “Ümmetimin âlimleri İsrâiloğullarının peygamberleri gibidir”⁹¹ hadisini reddedenlere aldırış etmeksizin, İmam Gazzâlî ya da Necmeddîn-i Kübrâ gibi âlimlerin eserlerinde bu hadisin geçmesi sebebiyle hadisi kabul ettiğini dile getirmiştir.⁹² Müfessirin, sûrelerin faziletlerine dair esas aldığı hadislere yönelik tutumu da aynıdır. Hatta bu gibi hadislerin sıhhatini tartışanlara karşı olan savunmasında, bazı âlimlerin eserlerinde bu hadislerin yer aldığını ve onların elemelerinden geçip, doğru kabul etmelerinin bir delil sayılacağını ifade etmiştir. Bunun yanında Bursevî, bazen hadislerin metin tenkidine de önem vermiş, bazen de hadis te'viline başvurmuştur.⁹³

Sonuç olarak müfessirin rivâyet metoduna önem verdiği ve yeri geldikçe Kur'ân'ın Kur'ân'la ve Kur'ân'ın Sünnet'le tefsirine müracaat ettiği anlaşılmaktadır. Bu hususta muteber saydığı âlimlerin eserlerindeki bilgilerin doğruluğunu kabul ettiği ve tefsirinde buna dair mâlûmatlara yer verdiği görülmüştür. Ayrıca ulaştığı kaynaklarda yanlış gördüğü görüşleri de eleştirdiği tespit edilmiştir.

2.2. Dirâyet Yönü

Dirâyet tefsir yöntemi, aynı zamanda “re'y tefsiri” veya “ma'kûl tefsir” adıyla da bilinmekte ve Zemahşerî, Fahreddin Râzî, Kâdî Beyzâvî ve Ebüssuûd gibi müfessirler öne çıkmaktadır. Bu tefsir yönteminde genel olarak sadece rivayetlere bağlı kalmayıp lügat, iştikak, sarf, nahiv, meâni, beyân, bedî, kıraat, sebeb-i nüzûl,

⁹⁰ Hadis ilmine dair İbn Hacer'in *Nuhbetü'l-fiker* ve İmâm Nevevî'nin *Kırk Hadis* eserlerine dair yaptığı şerhler yanında *Kenz-i Mahfî* adlı bir eseri de bulunmaktadır. Bu noktada Bursevî'nin hadis usulü kurallarını kabul ettiği, ancak naklettiği hadislerin usul bakımından tenkide açık olduğu söylenmiştir. Eserlerinde sahih hadislerin yanında teknik açıdan zayıf ya da mevzu sayılan hadisler de yer almıştır. Zira o, müteber saydığı kaynaklara güvenmiş, dolayısıyla tenkide tâbi tutma gereği duymamıştır. Onun, terğib ve terhib konusunda zayıf hadislerle amel etmeye dair verilen ruhsattan yararlanmış olduğu da ifade edilmiştir. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/86; 9/588; Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, 221, 223; Necmi Sarı, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerhu Nuhbeti'l-Fiker Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 155-157.

⁹¹ İmâm-ı Rabbânî Ahmed Fârûkî Serhendî, *Mektûbât-ı Rabbânî*, çev. Abdulkadir Akçiçek (İstanbul: Merve Basım Yayın, 1996), 1/665; İsmail b. Muhammed Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs*, thk. Yusuf b. Mahmud el-Hâc Ahmed (Dimaşk: Mektebetü İlmi'l-Hadis, 2001), 2/74.

⁹² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/82, 482; a.mlf., *Temâmü'l-feyz* (Halet Efendi, 244), 39b.

⁹³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/507; 8/247; Namlı, “Rûhu'l-beyân”, 35/212; Seyit Avcı, “Sûfîlerin Hadis Tesbit Ölçüleri: İsmâil Hakkı Bursevî Üzerine Bir İnceleme”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 2/1 (2004), 8-10, 20-22.

hadis, usûl-i fıkıh, ahlâk ve kelâm gibi ilimlere müracaat edilmektedir. Bu tefsir yöntemini kullanan müfessirin, Kur'ân ve sünnetin ruhuna uygun yorumlar yapması, rivayet tefsir kaynakları ve Kur'ân'ın atfı yaptığı diğer ilimleri kullanabilecek ilmî bir alt yapıya sahip olması gerekmektedir.⁹⁴

Bursevî'nin tefsiri, dirâyet yönüyle de ciddi bir birikime sahiptir. Müfessirin, *Rûhu'l-beyân*'da rivâyet tefsiri yanında dirâyet tefsirine de önemli ölçüde yer verdiği görülmekte, bu alandaki yorum ve izahlarında maharetini ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Bu konudaki ayrıntılı bilgilere ileride Kur'ân ilimleri bağlamı çerçevesinde yer verilmeye çalışılacaktır.

2.3. İşârî Yönü

İşârî tefsir, “yalnız tasavvuf erbâbına açılan birtakım gizli anlamlar ve işaretler yoluyla Kur'ân'ı açıklamak”tır. İşârî tefsirler, keşf ve ilhamı bilgi kaynağı almışlardır. Mutasavvıflar, âyetleri yorumlarken zâhirî mânâdan ziyade bâtınî anlamı öne çıkarmışlardır.⁹⁵

İsmâil Hakkı, müfessir kimliğinin yanında aynı zamanda bir mutasavvıf ve Celvetî tarikatı şeyhlerinden biridir. Hatta bu tarikatın tarihçesini, şeyhlerini ve silsilelerini anlattığı *Kitâbü's-Silsileti'l-Celvetiyye* isminde bir eseri mevcuttur. Genel olarak tasavvufta Muhyiddin İbnü'l-Arabî ekolüne bağlı Sûfîyye akaidinin temsilcilerindendir. Bursevî, bilgi kavramının nasıl ki zâhirî kaynakları var ise aynı şekilde ilham ve vahiyden müteşekkil bâtınî kaynaklarının da olduğunu dile getirirken, bunlardan ilkinin akıl ve duyular ile elde edileceğini; ikincisinin ise vahiy ve ilham ile sağlanacağını öne sürmüştür. Akıl ile nakil karşı karşıya geldiğinde naklin tercih edilmesi gerektiğini ve aklın dâhil edildiği hükümlerin inkârının, nassın inkârını gerektirmediğini ifade etmiştir.⁹⁶

Bursevî'nin tefsirinde tasavvufî yorum ana gövdeyi oluşturur. Bu yüzden *Rûhu'l-beyân*, özellikle tasavvufî yönü ağır basan bir tefsir olarak tanımlanmaktadır.

⁹⁴ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 6/2293-2295; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 149; Dücane Cündioğlu, *Kur'an'ı Anlama'nın Anlamı* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2015), 3-5.

⁹⁵ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 6/2309; Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 19-20; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 210.

⁹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/286; 5/271; 8/346; Yusuf Şevki Yavuz - Cağfer Karadağ, “İsmâil Hakkı Bursevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/108-110; Cağfer Karadağ, “İsmail Hakkı Bursevî'nin İtikadî Görüşleri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (1999), 266.

Müfessir, tefsirinde hem kendi tasavvufî görüşlerini sunmuş hem de önde gelen sûfî âlimlerden yorumlar ve tasavvufî tefsirlere dair görüşler nakletmiştir. Müracaat ettiği eserler arasında, işârî tefsirlerden *Bahru'l-hakâik ve'l-me'ânî* ve *Te'vilâtü'n-Necmiyye*⁹⁷ başta gelmektedir.

Müfessir, bazen bir kelimeyi izah ederken aynı zamanda o kelime ile ilgili tasavvufî bir yorum eklemiştir. Nitekim el-Bakara 2/125. âyetinin⁹⁸ tefsirinde “بَيْتِي” (evim) kelimesinden kastın, Allah'ın kendisine izâfe ettiği ev (kalp evi) olduğunu ve Allah Teâlâ'nın buradaki emrinin, kalbin mâsivâdan temizlenip, O'na has kılınması olduğunu dile getirmiştir.⁹⁹ el-Bakara 2/22. âyetinde¹⁰⁰ ise yer alan “مَاءٌ” (su) ve “ثَمَرَاتٌ” (meyve) lafızlarına karşılık gelen sözcükleri bazı işârî tefsir yorumları eşliğinde açıklamıştır. Buna göre “su” kelimesinin “Kur'ân-ı Kerîm” olduğunu, “meyveler”in ise “hidâyet, takva” ve “nûr” gibi yirmi dört adet sözcüğe karşılık geldiğini ifade etmiştir.¹⁰¹ Yine aynı konuda “إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ” *Safâ ile Merve, Allah'ın nişanlarından*” âyeti¹⁰² hakkında Abdürrezzâk el-Kâşânî'nin (ö. 736/1335) *Te'vilât-ı Kâşânîyye* adlı tefsirinden nakille; Safâ'dan maksadın “kalp”, Merve'den gayenin ise “nefis” olduğunu kaydetmiş; kalp ve nefsin dinin işaretlerinden kabul edildiğini, dinin kalp ile ilgili menâsiki olarak yakîn, tevekkül, rızâ ve ihlâsın sayıldığını; nefsin menâsikinin ise sabır, şükür, zikir ve fikir olduğunu belirtmiştir.¹⁰³ Bu arada *Te'vilâtü'n-Necmiyye*'den nakille; mârifetin peygamberlere vahiy ile bildirildiği gibi Allah'ın veli kullarına keşf ve şâhid ile bildirildiğini, diğer

⁹⁷ Bazı kaynaklarda karıştırılarak Necmeddîn el-Kübrâ'ya (ö. 618/1221) nisbet edilen *Te'vilâtü'n-necmiyye* adlı tefsir, öğrencisi ve müridi olan Necmeddîn ed-Dâye'ye (ö. 654/1256) aittir. Dâye'ye ait olan bu tefsir, *Bahru'l-hakâik ve'l-me'ânî* adlı tefsirinin muhtasarıdır. *Aynü'l-hayât, Bahru'l-hakâik ve'l-me'ânî, Tefsîru Necmü'd-Dâye, Te'vilâtü'n-necmiyye fî tefsîri'l-Kur'ân* adlarıyla da anılmıştır. Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Yazma Tefsir Literatürü* (İstanbul: Damla Yayınevi, 2007), 209-219.

⁹⁸ “إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْعَاكِفِينَ وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ وَعَهْدَنَا إِلَىٰ إِبْرَاهِيمَ وَإِسْمَاعِيلَ أَنْ طَهِّرَا بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ” *İbrâhîm ve İsmâîl'e de, 'Tavaf edecekler için, ibadete kapanacaklar, rükû ve secde edecekler için evimi temiz tutun' diye tâlimat verdik.*”

⁹⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/286.

¹⁰⁰ “وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجَ بِهِ مِنَ الثَّمَرَاتِ رِزْقًا لَّكُمْ” *“Gökten su indirmiş, bununla sizin için rızık olarak çeşitli ürünler çıkarmıştır.”*

¹⁰¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/111.

¹⁰² el-Bakara 2/158.

¹⁰³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/329.

Müslümanların kalplerine ise sadrın şerhi ya da ilham ile aktarıldığını kaydetmiş ve buna ez-Zümer 39/18. âyetini¹⁰⁴ delil getirmiştir.¹⁰⁵

Ayrıca Bursevî, vahdet-i vücûd¹⁰⁶ görüşünü kabul edenler arasında yer almıştır. İbnü'l-Arabî ve Sadreddin Konevî gibi zatların bu hususlardaki görüşlerini benimsemiş, ancak tefsirinin daha ziyade vaazlarından oluşması sebebiyle bu gibi konulara detaylıca yer vermemiştir. O, vahdet-i vücûd fikrinin “*Doğu da Allah’ındır batı da. Nereye dönerseniz Allah’ın zâtı oradadır.*”¹⁰⁷ âyetiyle temellendirildiğini ileri sürmüştür. Bunun yanında Bursevî, vahdet-i vücûd görüşüne sahip mutasavvıfları eleştiren kelâmcıları da zaman zaman tenkit etmiştir.¹⁰⁸

Sonuç olarak Bursevî, bir âyetin tefsirini bitirirken, işârî yorumlar yapmayı da ihmal etmemiştir. Çoğunlukla tasavvufî tefsirlerden yaptığı aktarımların yanı sıra, bazen de kendi gönlüne doğan yorumları aktarmıştır. Ayrıca, âyetlerdeki bazı mânâların evliyâullahtan olan kimselere açık olacağını da altını çizmiştir.

2.4. Bilimsel Yönü

Kur’ân’da; yeryüzü, gökyüzü, evren, yıldızlar, yaratılış vb. bilimsel konulara temas eden âyetlerin ve varlık âlemiyle ilgili mesajların bulunduğu bilinmektedir. Dış dünyayı meydana getiren her bir unsur, ilmî veriler ışığında yorumlanmak üzere ayrı bir ihtisas tefsir alanını ortaya çıkarmıştır. Bu hususta oluşan akımı bazı âlimler desteklerken, bir kısmı ise bu yaklaşımın karşısında durmuştur.¹⁰⁹

¹⁰⁴ الَّذِينَ يَسْمَعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ وَأُولَئِكَ هُمْ أُولُوا الْأَلْبَابِ “Söylenenleri dinleyip de en güzeline uyan kullarımı (müjdele!) İşte Allah’ın doğru yolu buldurduğu kimseler onlardır, asıl akıl iz’an sahipleri de onlardır.”

¹⁰⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/308. Diğer örnekler için bk. *Rûhu’l-beyân*, 3/72, 292; 4/247; 8/545, 691; 9/219, 250; 10/638.

¹⁰⁶ “Varlığın birliği ve varlıkta birlik anlamında bir tasavvuf terimi”dir. Ekrem Demirli, “Vahdet-i Vücûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/431.

¹⁰⁷ el-Bakara 2/115.

¹⁰⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/265-266; Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, 245-246; Namı, “İsmâil Hakkı Bursevî’ye Göre Mevlânâ ve Mevlevîlik”, 451; a.mlf., *İsmâil Hakkı Bursevî*, 223-224.

¹⁰⁹ Bilimsel tefsire mutlak mânâda karşı olanlardan bilimden yana olmayan temsilcileri arasında Ebû İshâk eş-Şâtîbî (ö. 790/1388), Muhammed Kâmil Hüseyin (ö. 1380/1961) gibi kimseler bulunurken; bilimden yana olan temsilcileri içerisinde Muhammed Arkoun ismi yer almıştır. Bir de bilimsel tefsire ihtiyatla karşı çıkanlar bulunmaktadır ki Mahmud Şeltût (ö. 1383/1963), Emin el-Hûlî (ö. 1385/1966), Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (ö. 1418/1977) bunlar arasında zikredilebilir. Bilimsel tefsiri mutlak mânâda savunanlar ise Gazzâlî, Celâlüddin es-Süyûtî ve Tantâvî Cevherî (ö. 1359/1940) gibi isimlerdir. Bilgi için bk. Tantâvî b. Cevherî el- Mısırî, *el-Cevâhir fî tefsîri’l-Kur’ânîl’l-Kerîm* (Mısır: Mustafa Halebî Matbaası, 1932), 1/3; Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü’l-‘irfân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Fevâz Ahmed Zemerlî (Beyrut: Dâru’l-Kitâbî’l-‘Arabî,

Bilimsel tefsire dair *Rûhu 'l-beyân*’da ilmî veriler yer almış ve ilgili âyetlere dikkat çekilmiştir. Bursevî, Yüce Allah’ın güneş ve ayı belirli bir yörüngede yürüttüğünü, güneşin bir yılda dönüşünü tamamlayacak şekilde hızının ve hareketlerinin ayarlandığını, ayın ise bir aylık süre zarfında hareketlerini tamamladığını ve bunlar sayesinde dört mevsimin ya da ekim-biçim zamanları vb. vakitlerin bilindiğini detaylıca izah etmiştir.¹¹⁰

Müfessir, bazı âyetlerde kıyâmet sahnelerine dair paylaşılan bilgileri yıldızlarla ilişkilendirmiştir. Nitekim bir âyette,¹¹¹ yıldızların yerlerine yemin edilmesinde, yıldızların mevkilerinden kastın, yörüngeleri yahut batış yerleri (kara delikleri) sayıldığını ve bundan maksadın yıldızları var ve yok edenin varlığına işaret olduğunu ifade etmiştir.¹¹² Ayrıca yıldızların bir yörünge içerisinde deveran ettiklerini;¹¹³ gök yarılp, yıldızlar döküldüğünde onların siyah bir cisim gibi saçılacaklarını kaydetmiş¹¹⁴ ve kıyâmette evrendeki tüm yıldızların düşecekleri şeklindeki bazı ifadelere yer vermiştir.¹¹⁵

Neticede Bursevî, bilimsel tefsir alanına girecek pek çok konu hakkında yorumlarına yer vermiştir. Bazen atomdan maddeye, bazen de gezegenlerden güneş sistemine ya da anatomiye kadar çeşitli alanlarda bilgiler kaydetmiştir. Ayrıca kıyâmet sahneleri ya da dünyanın yok oluşuna dair geniş perspektiften ele alınabilecek bilimsel tespitleri onun tefsirine bir de bu açıdan bakılmasını gerektirmektedir. İlmî hususlarda kaydettiklerinde ise odak nokta Yaratıcı’nın varlığını ispattır. Bununla birlikte Kur’ân’ın mucize oluşuna birer delildir. Dolayısıyla tüm bu anlatımlarda verdiği mesaj ise bunlardan ibretler alınması ve dersler çıkarılmasıdır.

1995), 2/275-280; Hind Çelebi, *Farklı Yaklaşımlar ve Örnekler Işığında Kur’ân-ı Kerîm’in Bilimsel Tefsiri*, çev. Muammer Erbaş (İzmir: Birleşik Yayıncılık, 2008), 1-3.

¹¹⁰ Bursevî, *Rûhu 'l-beyân*, 3/92.

¹¹¹ *فَلَا أَقْسِمُ بِمَوَاقِعِ النُّجُومِ* “Yıldızların yerlerine yemin ederim.” (el-Vâkıa 56/75).

¹¹² Bursevî, *Rûhu 'l-beyân*, 9/399.

¹¹³ Bursevî, *Rûhu 'l-beyân*, 10/247.

¹¹⁴ Bursevî, *Rûhu 'l-beyân*, 10/421.

¹¹⁵ Bursevî, *Rûhu 'l-beyân*, 10/407. Bilgi için bk. Çelik, “İsmail Hakkı Bursevî’ye göre İnfitâr Sûresinin İşari Yorumu”, 167. Diğer bilimsel tefsir örnekleri için bk. *Rûhu 'l-beyân*, 1/100-105, 107; 3/485, 486, 532, 533; 4/452, 579; 5/149, 173, 486, 509; 7/292; 8/51, 54, 313, 377; 9/45, 121, 123, 135, 169, 203, 204, 310, 325; 10/94, 101, 164, 350, 351, 376, 383, 425, 457, 517.

2.5. Dil Bilimsel İzahları

Dil, toplumsal hayatın insanlar arasındaki iletişimin bir vasıtasıdır. Bilinen bir şeyin bir başkasına bildirilmesini ve insan davranışlarının birbirine koordinasyonunu amaçlar.¹¹⁶ Toplumsal bir olgu sayılan dil vasıtasıyla insanlar düşüncelerini oluşturur ve aktarırlar. Yine dil, insanların konuşabilmelerini mümkün kılan yegâne araçtır. Bir milletin maddî-mânevî hayatı ve düşüncesi dilinin göstergesidir. Diğer yandan Arapçayı bilmek kuşkusuz onunla nâzil olan Kur'ân'ı anlamayı mümkün kılar. Zira âyetlerin irtibatı bu dil üzerine kurulmuştur. Vahiy dili olarak Arapçanın seçilmesinin bazı sebepleri vardır. Arapça dışında başka hiçbir dil onun sözcük yapısı, ses bilgisi, çekim kuralları, âhengi vb. özellikleri açısından kıyaslanamaz.¹¹⁷

Konunun önemine binaen İsmâil Hakkı'nın tefsirinde Arap diliyle ilgili çok sayıda filolojik tahlil yaptığını ve bu konuda önemli bilgiler verdiğini belirtmek gerekir. Dil konusundaki açıklamaları aşağıdaki başlıklar altında ele alınacaktır.

2.5.1. Kelime İzahları

Kur'ân dilinin Arapça olması, hitabının o dilin kurallarına uygun olarak geldiğinin bir göstergesi sayılmaktadır. Buna binaen her bir kelimenin hem kullanım hem de mânâ bakımından ayrı bir önemi bulunmaktadır. Keskiöğlü'nün ifadesiyle, “Kelime mânâyı ifade için vaz'olunur. Mânâ, kelimeye bürünerek lâfız halinde dökülür. Mânâlar birdir. Fakat bu mânâların insanda uyandırdığı fikir, his ve yaptığı tesir başkadır.”¹¹⁸

Kur'ân'ın doğru bir şekilde yorumlanması ve anlaşılabilmesi için bilgi, yöntem ve dil ile ilgili verilerden faydalanılmalıdır. Bunun için önce Kur'ân'ı, indirildiği dönemin sosyo-kültürel bağlamına ve dil kaidelerine göre anlamak, sonrasında günümüzde anlamlandırmaya çalışmak, yani yorumlamak gereklidir.¹¹⁹

¹¹⁶ Tahsin Görgün, *İlâhi Sözün Gücü Varlık ve Bilgi Kaynağı olarak Kur'ân* (İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2013), 73-74.

¹¹⁷ Muhammed Hamidullah, *İslâm Peygamberi Hayatı ve Eseri*, çev. Mehmet Yazgan (İstanbul: Beyan Yayınları, 2004), 39; Abdurrahman Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerim Tarihi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 133; Düccane Cündioğlu, *Anlamanın Buharlaşması ve Kur'an* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2015), 35, 45, 103.

¹¹⁸ Osman Keskiöğlü, *Nüzûlünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 200.

¹¹⁹ Celâl Kırcı, *Hayatın İçinde Hayatla Birlikte Kur'ân'ı Anlama (Sorunlar- Yöntemler)* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2010), 87, 117; Halis Albayrak, *Tarihin İçinden Kur'an'ı Algılamak* (İstanbul: Şûle Yayınları, 2011), 15-16.

Bursevî'nin âyetlerde yer alan sözcüklerin anlamları üzerinde durduğu ve bu konuya önem verdiği görülmektedir. Örneğin müellif, el-Bakara 2/37. âyetinde¹²⁰ geçen “كَلِمَاتٍ” (kelimeler) sözcüğünden yola çıkarak bu kelimenin, Hz. Âdem'in Cenâb-ı Hakk'a olan münâcâtını gösterdiğini ve O'na verdiği ahdi kapsadığını dile getirmiştir.¹²¹ el-Kehf 18/109. âyetinde¹²² yer alan “كَلِمَاتٍ” sözcüğünden maksadın ise kelimelerde görülen mânâlar olduğunu, el-Bakara 2/124. âyetinde¹²³ geçen “kelimeler”den anlaşılan mânânın, değişik şekillerde tefsir edildiğini söylemiştir: İbn Abbas gibi bazı kimselere göre, bu kelimelerin Hz. İbrâhim'in şeriatındaki beş farza, İslâm şeriatında ise sünnet olan on özelliğe karşılık geldiğini belirterek bunları sıralamıştır.¹²⁴

Müfessirin, bazen toplum kültürünün anlayışı doğrultusunda kelimeleri değerlendirmeye tabi tuttuğu görülmektedir. en-Nisâ 4/57. âyetindeki¹²⁵ cennet tasvirinde kullanılan “ظِلًّا” (gölge) kelimesiyle ilgili olarak; cennette güneşin bulunmamasına rağmen, gölgenin nasıl olabileceğine ilişkin durumu, Arapların gözünde “gölge”nin rahatlık ifade ettiği ile açıklamıştır.¹²⁶

Kelimelerin kökenlerine sıklıkla değinen müfessir, el-Bakara 2/43. âyetinde¹²⁷ geçen “زَكَاةً” fiilinin mastarı olan ve aynı zamanda isim olarak kullanılan “زَكَاةٌ” kelimesinin ya “artmak” ya da “temizlik” mânâsına geldiğini; “artmak” mânâsında alındığında malın artması; “temizlik” olarak alındığında ise malın kirlerden temizliği ve nefsin cimrilikten arınması anlamlarını ifade ettiğini belirtmiştir.¹²⁸ Aynı şekilde el-

¹²⁰ “فَتَلَقَّى آدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ” *“Bunun üzerine Âdem'e rabbinden bazı sözler ulaştı (bunlarla tövbe etti); rabbi de onun tövbesini kabul buyurdu.”*

¹²¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/151.

¹²² “فَلَوْ كَانَ الْبَحْرُ مِدَادًا لِكَلِمَاتِ رَبِّهِ” *“De ki: Rabbimin sözleri için denizler mürekkep olsa.”*

¹²³ “وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ” *“Vaktiyle rabbi İbrâhim'i bazı sözlerle sınavıp da İbrâhim onları eksiksiz yerine getirince, 'Ben seni insanlara önder yapacağım' buyurmuştu. İbrâhim, 'soyumdan da' deyince rabbi, 'Vaadim zalimleri kapsamaz' buyurdu.”*

¹²⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/279.

¹²⁵ “وَنُدْخِلُهُمْ ظِلًّا ظَلِيلًا” *“Onları koyu bir gölgeliğe alacağız.”*

¹²⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/274.

¹²⁷ “وَأَقِيمُوا الصَّلَاةَ وَآتُوا الزَّكَاةَ” *“Namazı tam kılın, zekâtı hakkıyla verin.”*

¹²⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/160.

Mâide 5/82. âyetinde¹²⁹ “hristiyanların keşişleri, ileri gelenleri, âlim ve âbidleri” anlamına gelen “قَسَّيسِينَ” kelimesini Râgıb el-İsfahânî’nin *el-Müfredât* adlı eserinde verdiği bilgilerden¹³⁰ hareketle, keşişlerin ilme olan aşırı gayretleri sebebiyle bu kelimenin kullanıldığını ifade etmiş ve müfredi olan “قَسَّيسَ” kelimesinin “bir şeyi geceleyin çokça araştıran, peşine düşen” mânâsına geldiğini ve Rumcada “âlim” anlamında olduğunu kaydetmiştir.¹³¹

Müellif, yer yer eş anlamlı ve yakın anlamlı kelimeler üzerinde durarak muhtelif tefsirlerden nakillerde bulunmuştur. Nitekim el-Enbiyâ 21/11. âyetinde¹³² geçen “أَنْشَأَ” (var etti) fiilinin “أَوْجَدَ ، خَلَقَ ، اِخْتَرَعَ” (yokluktan varlığa getirdi) anlamında olduğunu belirtmiştir.¹³³ Yine aynı konuda el-A’râf 7/142. âyetinde¹³⁴ yer alan “مِيقَاتَ” kelimesinin “vakit” mânâsına geldiğini zikrederken, “مِيقَاتَ” ve “وَقْتُ” sözcükleri arasındaki farka temas etmiştir. Ona göre “مِيقَاتَ”, “bir iş için beklenen/tayin edilen süre”; “وَقْتُ” ise “mutlak zaman dilimi”dir.¹³⁵

Bursevî, “müddet, zaman ve vakit” kelimelerini ele alarak “müddet”in dünyanın başından sonuna değin bütün hareketi içerdiğini; “zaman”ın müddetin geçmiş, gelecek ve şimdiki durumu olmak üzere üçe ayrılmış biçimi olduğunu; “vaktin” ise herhangi bir iş için konulan zaman dilimini ifade ettiğini dile getirmiştir.¹³⁶ Bursevî, bazen de aynı kelimedede daha derin mânânın yer alabileceği hususunda açıklama yapmıştır. “مُسْتَمِعَ” (dinleyen) ve “سَامِعَ” (işiten) kelimeleri arasında, “dinlemede kendini vererek duymak gayesi ile dinleme”; işitmede ise

¹²⁹ “Bunların içinde (insaflı) keşişler ve rahipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar.” *ذَلِكَ بَانَ مِنْهُمْ قَسَّيسِينَ وَرُهَبَانًا وَأَنْهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ*

¹³⁰ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garibi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Geylânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), “ق س س”, 403.

¹³¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/514.

¹³² “Biz, halkı zulme sapmış nice ülkeyi yerle bir ettik, arkasından da başka topluluklar vücuda getirdik.” *وَكَمْ قَصَمْنَا مِنْ قَرْيَةٍ كَانَتْ ظَالِمَةً وَأَنْشَأْنَا بَعْدَهَا قَوْمًا آخَرِينَ*

¹³³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/547.

¹³⁴ “Mûsâ ile otuz gece (için) sözleştik ve buna on gece daha ekledik; böylece rabbinin tayin ettiği vakit kırk geceyi buldu.” *وَوَعَدْنَا مُوسَى ثَلَاثِينَ لَيْلَةً وَأَتَمَمْنَاهَا بِعَشْرِ فِتْمٍ مِيقَاتَ رَبِّهِ أَرْبَعِينَ لَيْلَةً*

¹³⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/292.

¹³⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/377.

“duymak gayesi ile değil, tesadüfen işitme” olduğunu vurgulamış; sonuç itibariyle her dinleyen işiten olduğunu, ancak her işitenin dinleyen olmadığını kaydetmiştir.¹³⁷

Tefsirde, kelimelerin bazı farklarına da işaret edildiği görülmektedir. Nitekim el-En’âm 6/97. âyetinde¹³⁸ yıldızlar zikredilirken “bilen bir toplum” ifadesine yer verilmiş, aynı sûrenin 98. âyetinde¹³⁹ insanın yaratılışından söz edilirken “anlayan bir toplum” ifadesi kullanılmıştır. Bunlar arasındaki farkı yorumlayan müfessir, ilkinin dış dünyadaki delillere yönelik olarak açık ve net olduğunu, ikincisinin ise insanın iç dünyasındaki delillere işaretle ince ve gizli olduğunu, dolayısıyla burada “يَفْقَهُونَ” ifadesinin kullanılmasının insanın yaratılışını kavramaya daha uygun olup, gizli mânâlardan haberdar olmayı belirteceğini dile getirmiştir.¹⁴⁰

Ayrıca müellif, bir kelimenin kalıbını ve dil açısından bulunduğu konumunu dikkate alarak da yorumlamıştır. Nitekim “ذُرِّيَّةٌ” (zürriyet) kelimesinin geçtiği yerlerde “bütün çocuklar” veya “babalar/atalar” için kullanılabileceğini; Yâsîn 36/41. âyetinde¹⁴¹ “babalar/atalar”; Âl-i İmrân 3/38. âyetinde¹⁴² ise “nesil” anlamına geldiğini zikretmiştir.¹⁴³

Sonuç olarak müfessir, kelime izahlarında bazen âyetlerde yer alan aynı kelimeleri karşılaştırmış bazen de farklı âyetlerle kelimeleri daha anlaşılır kılmaya çalışmıştır. Bir mutasavvıf olarak kelimelerin gizli mânâlarını irdelemekten geri durmamıştır. Kelimelerin eş anlamları veya yakın anlamları yanında, köklerine de değinerek lügat kitaplarından deliller getirmiştir. Ayrıca kelimelerin, farklı dillerde nasıl kullanıldıkları benzerlik ya da farklılıkları gibi hususlara da yer vermiştir.

¹³⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/386.

¹³⁸ “O, kara ve denizin karanlıklarında kendileri ile yol bulasınız diye sizin için yıldızları yaratmıştır. Gerçekten biz, bilgiye açık bir topluluk için kanıtları birer birer açıkladık.”

¹³⁹ “O, sizi bir tek nefisten yaratmıştır. (Sizin için) bir kalma yeri, bir de emanet olarak konulacağınız yer vardır. Gerçekten biz, anlamaya açık bir topluluk için kanıtları birer birer açıkladık.”

¹⁴⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/94.

¹⁴¹ “Onları ve nesillerini yüklü gemide taşımamız açık bir kanıttır.”

¹⁴² “Orada Zekeriyâ rabbine dua edip dedi ki: Rabbim! Bana tarafından temiz bir nesil ihsan eyle! Kuşkusuz sen duayı işitmektesin.”

¹⁴³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/283. Diğer bir örnek için bk. *Rûhu'l-beyân*, 4/96.

2.5.2. Sarf ve Nahiv İzahları

Sözlükte, “çevirmek, döndürmek, harcamak”¹⁴⁴ gibi anlamlara gelen “sarf” kelimesi, Arapçanın kelime yapısı üzerinden, istenilen anlama göre biçim değiştirmesini inceleyen bir ilimdir.¹⁴⁵ Nahiv ise sözlükte, “yol, yön, yönelmek”¹⁴⁶ mânâsında kullanılan bir kelime olup, Arap gramerinin söz dizimi kurallarını yani i‘râb durumunu ele alan bir ilimdir.¹⁴⁷ Bursevî, tefsirinde sarf ve nahiv konularına dair detaylı izahlar getirmiştir.

2.5.2.1. Fiiller

Fiillerin mâlum (etken) ve mechûl (edilgen) olmaları konusuna temas eden müfessir, âyetteki bir fiilin neden etken değil de edilgen geldiği hakkında bazı açıklamalar yapmıştır. el-Mâide 5/109. âyetinde¹⁴⁸ peygamberler toplanıp, onlara mâlum değil de mechûl olarak “مَاذَا أَجِبْتُمْ” (size ne cevap verildi?) sorusunun yöneltilmesinin, peygamberlerin tebliğine uymayan ümmetlerin tahkir edilmek için yapıldığını ve gazabın şiddetini gösterdiğini kaydetmiştir. Ayrıca Allah’a hiçbir şey gizli olmadığı halde böyle bir soru sorulması, kavimleri azarlamak içindir.¹⁴⁹ Yine aynı konuya ilişkin el-En’âm 6/58. âyetinde¹⁵⁰ mechûl olarak “قُضِيَ” (bitirilmişti) fiilinin kullanılmasının, muhatapların korkutulması için yapıldığını belirtmiştir.¹⁵¹ Öte yandan

¹⁴⁴ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr vd. (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.), “ص ر ف”, 4/2434; Mütercim Âsım Efendi, *el-Kâmûsü'l-Muhîr Tercümesi*, çev. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), “ص ر ف”, 4/3758.

¹⁴⁵ Mehmet Maksudoğlu, *Arapça Dilbilgisi* (Ankara: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1969), 11; Hulûsi Kılıç, “Sarf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/136.

¹⁴⁶ Mecdüddin Muhammed b. Yakub el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhîr*, thk. Muhammed Naîm el-Arkasûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), “ن ح و”, 1337.

¹⁴⁷ Maksudoğlu, *Arapça Dilbilgisi*, 115; İsmail Durmuş, “Nahiv”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/300.

¹⁴⁸ “يَوْمَ يَجْمَعُ اللَّهُ الرُّسُلَ فَيَقُولُ مَاذَا أَجِبْتُمْ” *Allah'ın peygamberleri toplayıp da onlara: 'Size ne cevap verildi?'* diye soracağı gün.”

¹⁴⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/549.

¹⁵⁰ “قُلْ لَوْ أَنَّ عِنْدِي مَا تَسْتَعْجِلُونَ بِهِ لَقُضِيَ الْأَمْرُ بَيْنِي وَبَيْنَكُمْ” *De ki: Acele istediğiniz şey (azap) benim elimde olsaydı, elbette benimle sizin aranızda iş bitirilmişti.*”

¹⁵¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/54.

Hûd 11/44. âyetindeki¹⁵² “قَالَ” (dedi) fiilinin “قِيلَ” (denildi) şeklinde edilgen haliyle gelmesinin, bu buyruğu söylemeye ve yapmaya ancak Allah’ın muktedir olmasından dolayı fâili belli olunca ifadenin de mechûl yapıldığını beyân etmiş ve bu kelimenin mecâz-ı mürsel olup, “irade etmek” anlamında da kullanıldığını belirtmiştir.¹⁵³

2.5.2.2. İsimler

Müfessir, isimleri kökleri açısından ele almıştır. Bazı isimlerin müştak (türemiş) olduğunu kaydettikten sonra, Âl-i İmrân 3/14. âyetinde¹⁵⁴ “الْخَيْلَ” kelimesinin “atlar” mânâsına gelen cem’i bir kelime sayıldığını zikretmiştir. Kendi lafzı cinsinden müfredi bulunmamakla beraber “فَرَسَ” kelimesinin onun müfredi kabul edildiğini belirterek, “خَيْلَ” kelimesinin ya “çalım/caka” anlamındaki “خِيْلَاءَ” kelimesinden ya da “hayal etmek” anlamındaki “تَخَيَّلَ” kelimesinden müştak olduğunu dile getirmiştir.¹⁵⁵ Yine aynı sûrenin 125. âyetindeki¹⁵⁶ “مُسَوِّمِينَ” kelimesinin “bir şeyin simasını belli etmek” anlamındaki “التَّسْوِيمَ” sözcüğünden türemiş olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁷

2.5.2.3. Harf-i Cerler

Bursevî’nin tafsilâtı olarak ele aldığı mevzulardan biri de harf-i cerlerdir. Müfessir, el-Bakara 2/143. âyetinde¹⁵⁸ aleyhte yapılan bir şahitliğin “عَلَى” harf-i cerriyle, lehte olanın ise “لِ” harf-i cerriyle anlatıldığını, buna binaen İslâm ümmetinin geçmiş ümmetler aleyhinde şahitlik yapmalarının mümkün olduğunu; zira diğer

¹⁵² “قِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكَ وَيَا سَمَاءُ أَفْلَعِي” “Ey toprak suyunu yut! Ey gök sen de tut! denildi.”

¹⁵³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/178.

¹⁵⁴ “وَالْخَيْلِ الْمُسَوِّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ” “Soylu atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere (düşkünlük çekici gelmiştir).”

¹⁵⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/14.

¹⁵⁶ “بَلَىٰ إِنْ تَصْبِرُوا وَتَتَّقُوا وَيَأْتُوكُمْ مِنْ فُورِهِمْ هَذَا يُمْدِدْكُمْ رَبُّكُمْ بِخَمْسَةِ آلَافٍ مِنَ الْمَلَائِكَةِ مُسَوِّمِينَ” “Evet, eğer siz sabır gösterip itaatsizlikten sakınırsanız, onlar şu anda süratle üzerinize gelseler bile Rabbiniz size nişanlı beş bin melekle yardım edecektir.”

¹⁵⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/112.

¹⁵⁸ “وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونَ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا” “İşte böylece, siz insanlara şahit olasınız, peygamber de size şahit olsun diye sizi vasat (örnek) bir ümmet yaptık.”

2.5.2.4. İsm-i Fâil

İsm-i fâil konusuna da zaman zaman değinen müellif, konu hakkında detaylı açıklamalar yapmıştır. Örneğin el-Bakara 2/2. âyetinde¹⁶⁶ geçen “مُتَّقِينَ” (sakınanlar) kelimesinin “وَقَايَةً” mastarından gelen ve “إِفْتِعَالَ” babından bir ism-i fâil olduğunu ve “korunmakta çok ileri gitmek” mânâsını içerdiğini dile getirmiştir.¹⁶⁷ Mübalağalı ism-i fâil konusunu ise Hûd 11/52. âyetinde¹⁶⁸ ele almış, âyette geçen “hiç kesilmeksizin” mânâsındaki “مِدْرَارًا” kelimesinin, mübalağalı ism-i fâil sîgasında gelip, çokluk ifade ettiğini ve kelimenin aslının “دَرَّ اللَّبَنُ دُرُورًا” (süt sağanın eline çok geldi) şeklinde olduğunu belirtmiştir.¹⁶⁹ Yine aynı konuda mübalâğa sîgası getirilmesinin gerekçesine değinen müellif, örnek olarak Hûd 11/107. âyetini¹⁷⁰ göstermiş, burada “فَعَالٌ” mübalağa sîgası kullanılmasını, Allah’ın dilediklerinin ve yaptıklarının çokluğuna delâlet için olduğunu vurgulamıştır.¹⁷¹

2.5.2.5. İsm-i Mef’ûl

Bursevî, el-Bakara 2/245. âyetinde yer alan ve “gönülden verilen borç” anlamında gelen “قَرْضًا حَسَنًا” kelimesinin ism-i mef’ûl olarak kullanılmış olması halinde “karz-ı hasen”den maksadın verilmiş borcun, başkalarının da hakkını barındırması şüphesinden uzak olduğunu ve helâl sayıldığını kaydetmiştir.¹⁷² el-Müdesir 74/38. âyetindeki “كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِينَةٌ” *“Her nefis, yaptıklarına karşılık tutulan bir rehindir”* mesajında geçen “رَهِينَةٌ” kelimesinin Râgıb el-İsfahânî’ye göre ism-i fâil sayılsa da bazı âlimlerin bunu ism-i mef’ûl anlamında kullandıklarını ve o takdirde mânânın “amelini rehin tutmaktadır” şeklinde olacağını kaydetmiştir.¹⁷³

¹⁶⁶ “ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ” *“İşte kitap; onda asla şüphe yoktur. O, günahattan sakınanlar için bir rehberdir.”*

¹⁶⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/56.

¹⁶⁸ “ثُمَّ تَوَبَّوْا إِلَيْهِ يُرْسِلِ السَّمَاءَ عَلَيْكُمْ مِدْرَارًا” *“Sonra da O’na tevbe edin ki, üzerinize bolca yağmur göndersin.”*

¹⁶⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/193.

¹⁷⁰ “إِنَّ رَبَّكَ فَعَالٌ لِّمَا يُرِيدُ” *“Rabbın gerçekten istediğini yapar.”*

¹⁷¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/247. Ayrıca bk. *Rûhu’l-beyân*, 2/489.

¹⁷² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/467.

¹⁷³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/282.

2.5.2.6. İsm-i Tafdîl

İsm-i tafdîl¹⁷⁴ konusuna değinen müellif, lafız olarak ism-i tafdîl kabul edilen bir ifadenin, mânâ bakımından ism-i fâil anlamında olabileceğini öne sürmüştür. Nitekim el-Bakara 2/228. âyetindeki¹⁷⁵ “أَحَقُّ” (daha fazla hak sahibi) kelimesinin burada ism-i tafdîl mânâsında değil, ism-i fâil anlamında olduğunu belirtmiş, bu durumda âyetin mânâsının “Eşlerini ric’i talak ile boşayan kocalar, onlarla tekrar evlenmeye hak sahibidir” şeklinde anlaşılabileceğini bildirmiştir. Dolayısıyla kadınlar üzerinde kocalarından başkası için bir hak söz konusu değildir. Ancak bu hususta kocalar, hanımlarının onlara dönmeleri halinde cahiliye dönemindeki gibi zarar verme düşüncesinde olmamalıdır. Nitekim cahiliyede erkekler, boşandıkları kadınlarla iddet süresinin bitimine yakın tekrar evlenir, bir süre sonra tekrar onları boşar ve iddet sürelerini uzatmaya çalışırlardı.¹⁷⁶

el-Bakara 2/74. âyetinde¹⁷⁷ ise “قَسْوَةٌ” (katı) kelimesinin ism-i tafdîlinin “أَقْسَى” değil de fiil-i taaccübünün “أَشَدُّ قَسْوَةً” (kasâvet yönünden pek şiddetli) şeklinde alınmasının gerekçesini açıklamıştır. Ona göre, bu sîganın ism-i tafdîle nazaran daha açık ve şiddete delâlet bakımından daha kuvvetli olması sebebiyle kullanıldığını, böylelikle şiddet ifadesi yerine mahiyeti bakımından şiddet içeren kelimeye bir şiddet daha eklenmiş olacağını söylemiştir.¹⁷⁸

¹⁷⁴ “İki şey arasındaki ortak niteliğin birinde diğerine göre fazla olduğunu veya bu niteliğin tamamına bir tarafın sahip olduğunu belirtmek için kullanılan fiilden türemiş gayr-i munsarif kalıp ismidir.” M. Sadi Çöğenli, *Arapça Fiil Çekimleri ve Sarf Bilgisi* (Erzurum: Bakanlar Matbaacılık, 1999), 322.

¹⁷⁵ “وَبُعُولَتُهُنَّ أَحَقُّ بِرَدِّهِنَّ فِي ذَلِكَ إِنْ أَرَادُوا إِصْلَاحًا” “Eğer taraflar arayı düzeltmeyi istiyorlarsa kocaları, onları kendilerine geri çevirme hususunda başkalarından daha ziyade hak sahibidirler.”

¹⁷⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/437. Diğer bir örnek için bk. *Rûhu’l-beyân*, 1/209.

¹⁷⁷ “ثُمَّ قَسَتْ قُلُوبُكُمْ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ فَهِيَ كَالْحِجَارَةِ أَوْ أَشَدُّ قَسْوَةً” “(Ne var ki) bunlardan sonra yine kalpleriniz katılaştı. Artık kalpleriniz taş gibi yahut daha da katıdır.”

¹⁷⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/209.

2.5.2.7. İsm-i Zaman

Müfessir, örnek olarak el-En'âm 6/67. âyetinde¹⁷⁹ “مُسْتَقَرٌّ” (gerçekleşeceği bir zaman) kelimesinin ism-i zamanı ifade ettiğini söylerken; aynı kelimenin Yâsîn sûresinde hem ism-i zaman hem de ism-i mekân olabileceğine dair rivayetlere yer vermiştir. Nitekim bu kelime, zaman ismi olduğunda güneşin âlemin yok olması esnasında durarak, hareketinin biteceği vakte kadar yahut battığı yerden doğarak karar kılmasını ve halinin değişeceği zamana kadar akıp gideceğini gösterir. İsm-i mekân olarak alındığında ise güneşin yıl sonunda devri nihayete erecek olan belirli bir mekâna, sınıra ulaşmak için akıp gideceğine işaret eder.¹⁸⁰ Kadr sûresinde ise 5. âyetindeki “مَطْلَعٌ”¹⁸¹ kelimesinin ism-i zaman olarak kabul edildiğini dile getirmiştir.¹⁸²

2.5.2.8. İsm-i Mekân

Bursevî, el-Bakara 2/60. âyetindeki “مَشْرَبٌ” kelimesinin “su içme yeri” anlamına gelip, ism-i mekân ve masdar olarak kullanıldığını söylerken;¹⁸³ en-Necm 53/30. âyetinde “مَبْلَغُهُمْ” (erişebilecekleri) ifadesini mekân ismi olarak kaydetmiştir.¹⁸⁴ en-Nebe' 78/21. âyetinde ise “gözetlemenin yapıldığı yer” mânâsına gelen “مِرْصَادٌ” kelimesinin, ism-i mekân kalıbıyla geldiğini dile getirmiştir. Ayrıca Râgıb el-İsfahânî'nin özellikle “gözetleme için tahsis edilen yer” olarak bu kelimeyi genelleştirerek nasıl ki sırat köprüsünden Allah dostları geçiyor ve Allah düşmanları geçemiyorsa, cehennem de bir gözetleme yeri olarak tüm insanların uğrayacakları bir mekân olduğunu ifade ettiğini belirtmiş, ancak kendisinin bu görüşe katılmadığını söylemiştir. Bursevî, ancak böylesine korkunç bir mekândaki gözetlemenin azab için yapılacağını ve bedbahtlar ile kâfirleri kapsayacağını öne sürmüştür.¹⁸⁵

¹⁷⁹ “لِكُلِّ نَبِيٍّ مُّسْتَقَرٌّ وَسَوْفَ تَعْلَمُونَ” *“Her haberin gerçekleşeceği bir zaman vardır. Yakında siz de gerçekçi bileceksiniz.”*

¹⁸⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/63; 7/467-468.

¹⁸¹ “سَلَامٌ هِيَ حَتَّىٰ مَطْلَعِ الْفَجْرِ” *“O gece tan yeri ağarınca kadar esenlik doludur.”*

¹⁸² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/583.

¹⁸³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/190.

¹⁸⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/282.

¹⁸⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/356.

2.5.2.9. İsm-i İşaret

Yakın ya da uzağa işaret için kullanılan isimler Kur'ân'da yer almaktadır.¹⁸⁶ Müellif, el-Bakara 2/5. âyetindeki¹⁸⁷ uzaklık ifade eden “أُولَئِكَ” (onlar) işaret isminin, müttakilerin derecelerinin yüksekliğini belirtmek ve faziletlerinin üstünlüğünü göstermek gayesiyle kullanıldığını ifade etmiş;¹⁸⁸ Yûsuf 12/1. âyetindeki “تِلْكَ” ifadesinin ise uzak şeylere işaret için geldiğini zikretmiştir.¹⁸⁹ Yâsîn 36/48. âyetindeki yakın için işaret ismi olan “هَذَا”nın kullanılmasının, alaya almak yahut tehdidin (kıyametin) yakın olduğuna dikkat çekmek üzere getirildiğini kaydetmiştir.¹⁹⁰

2.5.2.10. İsm-i Mevsûl

İsm-i mevsûller,¹⁹¹ Kur'ân-ı Kerîm'de örneklerine sıkça rastlanan ve Bursevî'nin de tafsîlâtı olarak değerlendirmelerde bulunduğu bir konudur. Müellif, el-Bakara 2/39. âyetinde¹⁹² yer alan “وَالَّذِينَ كَفَرُوا” (inkâr edenler) ifadesindeki ism-i mevsûlün çoğul gelmesinin, kâfirlerin çokluğu sebebiyle olduğunu vurgularken,¹⁹³ Âl-i İmrân 3/188. âyetinde¹⁹⁴ geçen “الَّذِينَ يَفْرَحُونَ” ism-i mevsûlünde ise sebebin hususîliğinin hükmün umumîliğine engel teşkil etmediğini, dolayısıyla münafıklarla ilgili olduğu söylenen bu âyetin, yaptığı iyiliği beğenip sevince kapılan ve gizlemeyi gerektiren iyiliklerle övülmeyi arzulayan herkesi içine aldığını ifade etmiştir.¹⁹⁵ Bunun yanında el-En'âm 6/119. âyetindeki¹⁹⁶ “مَا”nın ya “müddet” mânâsında “masdariyyet

¹⁸⁶ Bilgi için bk. Muhammed İbn el-Useymin, *Şerhu Elfıyyeti İbn Mâlik* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1434), 1/271.

¹⁸⁷ “أُولَئِكَ عَلَىٰ هُدًى مِّن رَّبِّهِمْ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ” *“İşte onlar, Rablerinden gelen bir hidâyet üzeredirler ve kurtuluşa erenler de ancak onlardır.”*

¹⁸⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/70.

¹⁸⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/270.

¹⁹⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/480.

¹⁹¹ Bilgi için bk. el-Useymin, *Şerhu Elfıyyeti İbn Mâlik*, 1/284.

¹⁹² “وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ” *“İnkâr eden ve âyetlerimizi yalan sayanlara gelince onlar cehennemliklerdir ve orada devamlı kalıcıdırlar.”*

¹⁹³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/154.

¹⁹⁴ “لَا تَحْسَبَنَّ الَّذِينَ يَفْرَحُونَ بِمَا أَتَوْا وَيُجِبُونَ أَنَّ يُحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا” *“Sanma ki yaptıklarından memnun olanlar, yapmadıklarıyla övülmekten hoşlananlar.”*

¹⁹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/176.

¹⁹⁶ “وَقَدْ فَصَّلَ لَكُم مَّا حَرَّمَ عَلَيْكُمْ إِلَّا مَا اضْطُرَرْتُمْ إِلَيْهِ” *“Oysa Allah, çaresiz yemek zorunda kalmanız dışında, haram kıldığı şeyleri size açıklamıştır.”*

ma”sı olacağını, böylelikle zaruret zamanı dışında bütün vakitlerdeki haramların açıklandığı hükmünün çıkarılacağını ya da ism-i mevsûl sayılıp, zaruret zamanında yenen şeylerin helâl olacağını ve haramlara dâhil edilmeyeceğini dile getirmiştir.¹⁹⁷ Yine aynı konuda Yûnus 10/35. âyetinde¹⁹⁸ “مَنْ” ifadesinin zikredilmesi durumuna şöyle açıklık getirmiştir: Melekler, Mesîh ve Üzeyir gibi akıllı varlıkları ilâh olarak gören kimselerin durumu anlatıldığı için “مَنْ” ifadesinin kullanıldığına dikkat çekmiş,¹⁹⁹ el-Enbiyâ 21/98. âyetinde²⁰⁰ ise akılsız varlıklar için kullanılan “مَا” ism-i mevsûlû bulunduğundan burada kastedilenin melekler, Üzeyir veya Îsâ peygamber olmadığını ve putlar olduğunu dile getirmiştir.²⁰¹

Bazen bir ism-i mevsûlün tercih edilme sebebini açıkladığı da olmuştur. Nitekim el-En’âm 6/133. âyetinde²⁰² insandan bahsedilmesine rağmen akıl sahipleri için kullanılan “مَنْ”ın değil de insan dışındaki varlıklar için kullanılan “مَا”nın getirildiğine dikkat çekmiştir. Bunun nedenini ise âyette zikredilen kimseleri, akıllılar seviyesinden düşürmek ve Allah’ın azametinin kemâlini belli etmek gayesiyle olduğunu vurgulamıştır.²⁰³ Ayrıca el-Bakara 2/133. âyetinde²⁰⁴ geçen ifadenin “مَنْ” değil de “مَا” şeklinde gelmesinin mutlak hüküm içermesi sebebiyle olduğunu, “مَنْ”ın sadece akıl sahipleri için kullanılırken, “مَا”nın hem akıl sahibi olanlar hem de akıl sahibi olmayanlar için kullanıldığını kaydetmiştir.²⁰⁵

¹⁹⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/120.

¹⁹⁸ “أَفَمَنْ يَهْدِي إِلَى الْحَقِّ أَحَقُّ أَنْ يُتَّبَعَ أَمَّنْ لَا يَهْدِي إِلَّا أَنْ يُهْدَىٰ” *“Öyleyse hakka götüren mi izlenmeye daha layıktır, yoksa rehberlik edilmedikçe bir başına yolunu bulmaktan bile âciz olan mı?”*

¹⁹⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/62.

²⁰⁰ “إِنَّكُمْ وَمَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ حَصَبُ جَهَنَّمَ” *“Şüphesiz ki siz ve Allah’tan başka taptığınız tanrılar cehennem yakıtıdır.”*

²⁰¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/624. Diğer bir örnek için bk. *Rûhu’l-beyân*, 3/139.

²⁰² “وَيَسْتَخْلِفُ مِنْ بَعْدِكُمْ مَا يَشَاءُ” *“Arkanızdan yerinize dilediği bir kavmi getirir.”*

²⁰³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/138.

²⁰⁴ “إِذْ قَالَ لِبَنِيهِ مَا تَعْبُدُونَ مِنْ بَعْدِي” *“O sırada Ya’kûb oğullarına, ‘Benden sonra kime kulluk edeceksiniz?’ demişti.”*

²⁰⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/300.

2.5.2.11. İ‘râb

Bursevî, âyetleri tefsir ederken kelimelerin cümle içinde bulundukları konumları dikkate alarak yerine göre tafsilâtı bilgiler vermiştir. Nitekim el-Bakara 2/39. âyetinin²⁰⁶ son kısmı هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ “Orada ebedî kalırlar” cümlesinin hâl olduğunu söylemiş;²⁰⁷ aynı sûrenin 103. âyetinde²⁰⁸ yer alan “مُتَوَبِّعًا” (sevap) kelimesinin âyetin başındaki “لَوْ” şart edatının cevabı olduğunu veya mübtedâ geldiğini belirtirken, geri kalanın haber olduğunu dile getirmiştir.²⁰⁹ Kaidelerden bahsettiği bir yerde ise haber cümlesinin taaccüp ifade etmesini, fayda sağlamaması ya da lâzımının hâsıl olmamasına bağlamıştır.²¹⁰ Yine konuya ilişkin el-Bakara 2/105. âyetindeki²¹¹ “مِنْ خَيْرٍ” ifadesinin nâib-i fâil (sözde özne); ardından gelen “مِنْ” harf-i cerrinin ibtidâ-i gâye (amacın başlangıcı); “مَنْ يَشَاءُ” lafzının ise mef‘ûlû hazfedilmiş bir fiil olduğunu kaydetmiştir.²¹²

2.5.2.12. Munsarif

Müellif tefsirinde, ismin munsarif (kesra ve tenvin alan isim) ve gayri munsarif (kesra ve tenvin almayan isim) olması konusuna da değinmiştir. Nitekim el-Bakara 2/61. âyetinde²¹³ geçen “مِصْرًا” (şehir) ismi hakkında, bu kelime ile “Mısır” ülkesinden söz edilmesi durumunda kelimenin gayri munsarif olacağını dile getirmiş, âyette ise belirsiz bir şehir kastedildiği için munsarif olduğu görüşünü benimsemiştir.²¹⁴ Bazı dilbilimcilerin ise bu kelimenin orta harfinin sakin olmasından ötürü munsarif olduğunu ya da âyette “Mısır” ülkesinin değil de o ülkenin bir şehrinin

²⁰⁶ وَالَّذِينَ كَفَرُوا وَكَذَّبُوا بِآيَاتِنَا أُولَٰئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ “İnkâr eden ve âyetlerimizi yalan sayanlara gelince onlar cehennemliklerdir ve orada devamlı kalıcıdırlar.”

²⁰⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/154. Benzer örnekler için bk. *Rûhu'l-beyân*, 1/217; 2/59.

²⁰⁸ وَلَوْ أَنَّهُمْ آمَنُوا وَاتَّقَوْا لَمُتَوَبِّعًا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ خَيْرٌ “Eğer onlar iman edip kendilerini kötülükten korusalardı şüphesiz Allah tarafından verilecek sevap daha hayırlı olacaktı.”

²⁰⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/248.

²¹⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/51.

²¹¹ مَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ وَلَا الْمُشْرِكِينَ أَنْ يُنْزَلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِنْ رَبِّكُمْ وَاللَّهُ يَخْتَصُّ بِرَحْمَتِهِ مَنْ يَشَاءُ “Ehl-i kitap’tan kâfirler ve putperestler rabbinizden size iyi bir şey indirilmesini istemezler. Halbuki Allah rahmetini ancak dilediğine tahsis eder.”

²¹² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/252.

²¹³ إِهْبِطُوا مِصْرًا “Şehre inin.”

²¹⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/194.

kastedilmesinden dolayı munsarif kabul ettiğini zikretmiştir.²¹⁵ Öte yandan el-Bakara 2/102. âyetinde²¹⁶ geçen “Hârût” ve “Mârût” isimlerinin yabancı kelime ve alem (özel isim) olmalarından ötürü gayri munsarif olduklarını ifade etmiştir.²¹⁷

2.5.2.13. Müzekker-Müennes

Bursevî, kimi zaman âyetlerdeki isimleri ele alırken müzekkerlik-müenneslik²¹⁸ konusuna da değinmiştir. Nitekim Âl-i İmrân 3/191. âyetinde²¹⁹ gökler ve yeryüzü kelimelerine ait olan “هَذَا” (bu) işaret isminin müzekker olarak kullanılmasının, bu varlıklara yaratma fiilinin taalluk etmesinden dolayı “mahlûk” mânâsına gelmesinden kaynakladığını kaydetmiştir.²²⁰ Aynı şekilde el-Mâide 5/3. âyetinde²²¹ geçen “الْمُنْخَنَقَةُ” (boğulmuş), “الْمَوْقُودَةُ” (vurulmuş), “الْمُتَرَدِّيةُ” (yukarıdan düşmüş), “النَّطِيحَةُ” (boynuzlanmış) kelimelerinin sonlarındaki “ة” harflerinin hem müzekker hem de müennes olarak her iki cinsi kapsadığını, başka bir görüşe göre “ة” harflerinin müennes bir sıfatın mevsûfuna binaen olduğunu ifade etmiştir.²²² Yine aynı konuda el-A’râf 7/38. âyetinde²²³ geçen “أُخْتَهَا” (yoldaşlarına) kelimesinin müennes olarak zikredilmesinin “cemaat, ümmet” anlamında olması sebebiyle yapıldığını zikrederek müzekker gelmediğine vurgu yapmıştır.²²⁴

²¹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/194-195.

²¹⁶ “Gerçek şu ki şüpheliler küfürden döndüler ve insanları şüphelilerden ayırdılar; çünkü insanlara sihri, Bâbil’de iki meleğe, Hârût’la Mârût’a indirileni öğretiyorlardı.”

²¹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/243.

²¹⁸ Arapça’da cinsiyet açısından isimler, müzekker ve müennes olarak iki kategoriye ayrılmaktadır. Müzekker, “lafzen veya hükmen ve takdireni dişil alâmeti taşımayan kelimedir.” Müennes, “lafzen veya hükmen dişil alâmeti taşıyan kelimedir.” İsmail Durmuş, “Müzekker-Müennes”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/243.

²¹⁹ “Rabbimiz! Sen bunu boş yere yaratmadın!”

²²⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/179.

²²¹ “Murdar hayvan, kan, domuz eti, Allah’tan başkası adına kesilmiş, boğulmuş, vurularak öldürülmüş, yuvarlanıp ölmüş, boynuzlanarak öldürülmüş hayvanlar haram kılındı.”

²²² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/413.

²²³ “Her ümmet girdikçe yoldaşlarına lânet edecekler.”

²²⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/205.

2.5.2.14. Tekil-Çoğul

Müfessir, âyetlerde geçen kelimeleri tekil ve çoğul olması açısından değerlendirmeye tabi tutarak gerekli açıklamalar yapmıştır. Genel olarak, âyetlerde geçen kelimelerin veya fiillerin müfred (tekil) ya da cem‘i (çoğul) olduğunu ifade etmiş, metinde kelime tekil olarak verilmişse çoğulunu, çoğul olarak gelmişse tekilini belirtmiş ve aralarındaki anlam farkına değinerek âyette bulundukları konumlarına temas etmiştir. Örneğin, meleklerin bahis konusu edildiği âyetlerin tefsirini yaparken, söz konusu edilen “melek” ifadesi tekil olsa da tâzim için çoğul getirildiğine dikkat çekmiştir. Âl-i İmrân 3/39, 42 ve 45. âyetlerinde “melekler” kelimesi ile Cebrâil’in kastedilerek çoğul getirilmesinin, Cebrâil’in şanını yüceltmek ve meleklerin büyüğü olduğunu vurgulamak için yapıldığını belirtmiştir.²²⁵

Bursevî, bir kelimenin çoğul kullanılma sebebinin isim tamlamasındaki zamire bağlı olduğunu kaydederek bu konuda ayrıntılı bilgiler serdetmiştir. Örneğin, Hûd 11/37. âyetinde²²⁶ geçen “أَعْيُنًا” (gözler) kelimesinin cem‘i olarak (gözlerimizin) şeklinde sonundaki “نَا” çoğul şahıs zamirinin mübalağa sebebiyle getirildiğini zikretmiş, “gözlerimizin” ifadesindeki hem “göz” kelimesinin hem de “bizim” çoğul zamirinin getirilmesinin, gözetme ve koruma amaçlı geldiğini dile getirmiştir. Zira “göz” kelimesinde mecazen “gözetme” anlamı da bulunacağını ifade etmiştir.²²⁷

Müfessir, çoğul kelimelerde bazen detaylara yer vermiştir. Örneğin, Âl-i İmrân 3/123. âyetindeki²²⁸ “ذَلَّةً” (zelil) kelimesinin “ذَلَالَةً” şeklinde cem‘-i kesret (çokluk çoğulu) ile değil, “أَذَلَّةً” şeklinde cem‘-i killet (azlık çoğulu) olarak kullanılmasının, sahâbenin hem sayıca az hem de o gün için güçsüz olmalarına işaret amaçlı olduğunu belirtmiştir.²²⁹ Âl-i İmrân 3/130. âyetinde²³⁰ ise yer alan “أَضْعَافًا” (kat kat) kelimesinin

²²⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/38, 40, 43.

²²⁶ “وَاصْنَعِ الْفُلْكَ بِأَعْيُنِنَا وَوَحِّينَا وَلَا تَخَاطِبْنِي فِي الدِّينِ ظَلَمُوا إِنَّهُمْ مُغْرَقُونَ” “Bizim gözetimimiz altında ve öğrettiğimiz şekilde gemiyi yap, haktan sapanlar için bana başvuruda bulunma! Onlar boğulacaklar!”

²²⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/163.

²²⁸ “وَلَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ بِبَدْرِ وَأَنْتُمْ أَذِلَّةٌ” “Andolsun ki Allah size, zayıf ve çaresiz iken Bedir’de de yardım etmişti.”

²²⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/111.

²³⁰ “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا الرِّبَا أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً” “Ey iman edenler! Kat kat arttırılmış olarak faiz yemeyin.”

cem‘-i killet sîgasındayken, ribânın çokluğunu açıklamak söz konusu olduğundan, kesrete delâlet etmesi için ardından “مُصَاعَفَةً” kelimesinin getirildiğini ifade etmiştir.²³¹

2.5.2.15. Edat

Edatlar konusunda açıklamalarını müşâhede ettiğimiz müellif, el-Bakara 2/95. âyetinde²³² “وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًا” (hiçbir zaman ölümü temenni etmeyecekler) ifadesinde “لَنْ”in nefy-i istikbal edatı olmasına rağmen, burada ebedilik ifade etmediğini, anlamın “Zira onlar âhirette ölümü istiyorlar, dünyada ise istemiyorlar” şeklinde olduğunu belirtmiştir.²³³ Bu mevzuda el-A‘râf 7/143. âyetindeki²³⁴ “لَنْ”in lügat âlimleri açısından ebedî olarak olumsuz anlam ifade etmesinin doğru olmadığını ve bunu destekleyecek ne sahih bir nakil ne de bir kitap bulunduğunu belirterek, bu görüşü ispat sadedinde el-Bakara 2/95. âyetinde²³⁵ yahudilerin asla ölümü temenni etmeyeceklerine rağmen, ez-Zuhruf 43/77. âyeti²³⁶ ile el-Hâkka 69/27. âyetine²³⁷ göre kıyâmet gününde ölümü arzu edeceklerini dile getirmiştir.²³⁸

Müfessir, “ثُمَّ” edatının Kur‘ân‘da beş şekilde kullanıldığını, birincisinin sıra bildirmek gayesiyle atıf edatı şeklinde geldiğini (en-Nisâ 4/137); ikincisinin “önce” anlamında kullanıldığını (el-A‘râf 7/54, Hûd 11/7, es-Sâffât 37/68); üçüncüsünün “و” (beraberlik vâvı) “bununla beraber” olarak anlaşıldığını (el-Beled 90/17); dördüncüsünün başlangıç ifade ettiğini (el-Mürselât 77/16-17); beşincisinin ise “hayret” mânâsına geldiğini (el-En‘âm 6/11) dile getirmiştir.²³⁹ Bu sûreler dışında aynı

²³¹ Bursevî, *Rûhu‘l-beyân*, 2/114. Diğer örnekler için bk. *Rûhu‘l-beyân*, 6/492; 2/458; 3/45.

²³² “وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ” *“Kendi elleriyle yapıp ettikleri işler sebebiyle hiçbir zaman ölümü temenni etmeyeceklerdir.”*

²³³ Bursevî, *Rûhu‘l-beyân*, 1/234.

²³⁴ “وَلَمَّا جَاءَ مُوسَىٰ لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ تَرَانِي” *“Mûsâ tayin ettiğimiz vakitte (Tûr‘a) gelip de Rabbi onunla konuşunca ‘Rabbim! Bana (kendini) göster; seni göreyim!’ dedi. (Rabbi): ‘Sen beni asla göremezsın.’”*

²³⁵ “وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ” *“Kendi elleriyle yapıp ettikleri işler sebebiyle hiçbir zaman ölümü temenni etmeyeceklerdir.”*

²³⁶ “وَتَادُوا يَا مَالِكُ لِيَقْضِيَ عَلَيْكَ رَبُّكَ قَالِ إِنَّكُمْ مَا تُكُونُونَ” *“Ey Mâlik! Rabbin bizim işimizi bitirsin! diyecekler. O da ‘Burada kalıcısınız’ cevabını verecektir.”*

²³⁷ “يَا لَيْتَهَا كَانَتْ الْقَاضِيَةَ” *“Keşke ölümüm her şeyi bitirseydi!”*

²³⁸ Bursevî, *Rûhu‘l-beyân*, 3/299. Ayrıca bk. *Rûhu‘l-beyân*, 4/107, 141.

²³⁹ Bursevî, *Rûhu‘l-beyân*, 4/17, 121. Diğer örnekler için bk. *Rûhu‘l-beyân*, 3/18, 155.

edatın Yûnus 10/3. âyetinde²⁴⁰ *ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ* “Sonra arşa istivâ etti.” buyurulmasının sonralık ifade etmek için değil, arşın göklere ve yere olan üstünlüğünü belirtmek gayesiyle geldiğini kaydetmiş;²⁴¹ Hûd 11/1. âyetindeki²⁴² *ثُمَّ* nin normalde zaman bakımından sonralık ifade etmesine karşın âyette rütbe bakımından bir farklılık arz ettiğini, haber verme bakımından ise “sonralık” ifade ettiğini beyan etmiştir. Nitekim Kitab’ın açıklandığının haber verilmesi, sağlamlaştırıldığının haber verilmesinin hemen ardından olmuştur. Yani önce muhkem kılınıp, sonra açıklandığı haber verilmiştir.²⁴³

Soru ifadelerinin yer aldığı âyetlere Kur’ân’da sıklıkla rastlanmaktadır. Bursevî, bu konu ile de ilgilenmiş ve yeri geldikçe soru edatlarının hangi anlamda bulunduğunu izah etmiştir. Nitekim *أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ* “Ben, sizin Rabbiniz değil miyim?”²⁴⁴ âyetinin tefsirinde burada yer alan olumsuz sorunun cevabının “بلى” şeklinde olumlu olduğunu belirtirken; *أَلِلَّهِ مَعَ اللَّهِ* “Allah ile beraber başka hiçbir ilâh yoktur.”²⁴⁵ âyetinde ise sorunun olumsuzluk ifade ettiğini kaydetmiştir.²⁴⁶ el-Enbiyâ 21/30. âyetindeki *أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا* “İnkâr edenler görmezler mi?” sorusunun görmemeyi red için geldiğini ve bir olumsuzun reddinin de olumsuzluk olduğunu; olumsuzluğun olumsuzunun ise olumlu olduğunu ifade etmiştir.²⁴⁷

Diğer yandan Âl-i İmrân 3/135. âyetindeki *وَمَنْ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا اللَّهُ* “Allah’tan başka günahları kim bağışlayabilir ki?” mesajında istifham-ı inkârî olduğunu ve “kimse bağışlayamaz” mânâsına geldiğini belirtmiş;²⁴⁸ el-Enbiyâ 21/80. âyetinde²⁴⁹

²⁴⁰ *إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُدِيرُ الْأَمْرَ* “Kuşkusuz Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra da (yarattığı) arşa hâkim olan, her işi yöneten Allah’tır.”

²⁴¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/17.

²⁴² *الرَّكَابُ أَحْكَمْتُ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنِّ حَكِيمٍ خَبِيرٍ* “Elif-lâm-râ. Bu, hikmet sahibi ve her şeyden haberdar olan Allah tarafından âyetleri sağlam kılınmış, sonra da şu şekilde açıklanmış bir kitaptır.”

²⁴³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/121.

²⁴⁴ el-A’râf 7/172.

²⁴⁵ en-Neml 27/60-64.

²⁴⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/557.

²⁴⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/561.

²⁴⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/119.

²⁴⁹ *فَهَلْ أَنْتُمْ شَاكِرُونَ* “Artık şükredecek misiniz?”

soru şeklinde gelen bir emrin bulunduğunu dile getirmiştir.²⁵⁰ Ayrıca el-Mâide 5/40. âyetinde²⁵¹ “أَلَمْ تَعْلَمَ” (bilmez misin?) ifadesinin pekiştirmek için geldiğini;²⁵² el-A’râf 7/88. âyetinde²⁵³ soru hemzesinin red ve inkâr için kullanıldığını kaydetmiştir.²⁵⁴ Yûnus 10/38. âyetinde²⁵⁵ ise kâfirlerin Kur’ân hakkındaki sözlerine karşılık “أَمْ يَقُولُونَ” (yoksa onu uydurdu mu diyorlar) ifadesinin, inkârcıların iddialarının yersiz olduğunu belirttiğini ve lafzın, muhatabın susturulması için bir delil olarak getirildiğini ifade etmiştir.²⁵⁶

Müfessir, eş-Şuarâ 26/39. âyetinde²⁵⁷ soru edatı gelmesine rağmen, cevap verilmeyişinden gerçek anlamda sorunun kastedilmediğini zikrederken;²⁵⁸ et-Tevbe 9/70. âyetindeki²⁵⁹ soru edatının ise sakındırma ve takrir için olduğunu öne sürmüştür.²⁶⁰ Ayrıca soru edatlarından olan “هَلْ”in dört anlamda kullanıldığını; bunlardan ilkinin “قَدْ” (kesinlik); ikincisinin emir; üçüncüsünün soru; dördüncüsünün olumsuzluk “مَا”sı gibi kesin inkâr için getirildiğini dile getirmiştir.²⁶¹

Genellikle Bursevî, istifham edatlarının kullanılmasında cümleye dikkat çekmek ya da olumlu yönde tekit etmek gayesinin olduğunu veya bu edatların nefy, inkâr, emir mânâsı içerdiğini vurgulamıştır.²⁶² Yûsuf 10/10. âyetinin²⁶³ mukadder bir

²⁵⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/606.

²⁵¹ “أَلَمْ تَعْلَمَ أَنَّ اللَّهَ لَهُ مُلْكُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ” *“Bilmez misin ki göklerin ve yerin mülkiyeti Allah’a aittir.”*

²⁵² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/471.

²⁵³ “سُيُيَبُّ دَعَاكَ” *“Suayb dedi ki: İstemesek de mi?”*

²⁵⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/260. Benzer örnekler için bk. *Rûhu'l-beyân*, 3/265; 2/356.

²⁵⁵ “أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا مَنِ اسْتَعْظَمْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ” *“Yoksa ‘Onu Muhammed uydurdu’ mu diyorlar? De ki: ‘Eğer iddianızda doğru iseniz, o zaman onun benzeri bir sûre de siz getirin bakalım; Allah’tan başka çağırabildiklerinizi de yardımınıza çağırın!’”*

²⁵⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/64.

²⁵⁷ “هَلْ أَتَاكُمْ مَجْمُوعُونَ” *“Halka, ‘Siz de toplantıya gelmiyor musunuz?’ denildi.”*

²⁵⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/350.

²⁵⁹ “أَلَمْ يَأْتِهِمْ نَبَأُ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ قَوْمُ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَقَوْمَ إِبْرَاهِيمَ وَأَصْحَابِ مَدْيَنَ وَالْمُؤْتَفِكَاتِ” *“Bunlara kendilerinden öncekilerin, Nûh, Âd ve Semûd toplumlarının, İbrâhim’in kavminin, Medyen halkının ve yıkılıp giden beldeler ahâlisinin haberleri gelmemiş miydi?”*

²⁶⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/586-587. Benzer örnek için bk. *Rûhu'l-beyân*, 6/76.

²⁶¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/365.

²⁶² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/190.

²⁶³ “وَلَا تَقْتُلُوا يُوسُفَ وَالْقَوْهَ فِي غِيَابَتِ الْجُبِّ يَلْتَقِطُهُ بَعْضُ السَّيَّارَةِ إِنْ كُنْتُمْ فَاعِلِينَ” *“Onlardan biri, ‘Yûsuf’u öldürmeyin, eğer mutlaka yapacaksanız, onu (kör) kuyunun dibine bırakın. Nasıl olsa gelip geçen kervanlardan biri onu bulup alır’ dedi.”*

soru cümlesine cevap niteliği taşıdığını, yine aynı sûrenin 9. âyetinde²⁶⁴ Yûsuf peygamberi öldürmeyi tüm kardeşlerinin kabul edip etmediğine aynı sûrenin 10. âyetinde beyan edildiği üzere içlerinden birinin Yûsuf'u kuyuya atması teklifi ile açıklık kazandırıldığını ifade etmiştir.²⁶⁵

2.5.2.16. Zarf

Zarflar konusu, müellifin açıklama yaptığı hususlar arasında yer alır. Örneğin, el-En'âm 6/61. âyetindeki²⁶⁶ “üstünde” anlamına gelen “فَوْقَ” ifadesinde mekân izâfesi anlamının Allah için mümkün olamayacağını ve “üstün ya da güçlü olma” gibi bir mânânın buradaki kullanıma daha uygun düşeceğini ifade etmiştir.²⁶⁷ el-Ahzab 33/11. âyetindeki “هُنَالِكَ” (orada) kelimesinin uzak mekâna işaret ettiğini kaydetmiştir. Ayrıca Arapların mekânı zamandan kinâye kullandıkları gibi zamanı da mekândan kinâye olarak kullandıklarını belirterek, âyetteki kelimenin kendinden sonrası için mekân veya zaman zarfı olduğunu dile getirmiştir.²⁶⁸ Meryem 19/3. âyetinin de bir önceki 2. âyetin zarfı olduğunu ifade etmiştir.²⁶⁹ Bazen de âyetlerde yer alan zarfların tahsis, sınırlama veya ihtimam için öne alınmalarından söz etmiştir.²⁷⁰

2.5.2.17. Sıfat

Sıfatlar konusuna değinen müellif, örnek olarak el-Bakara 2/3. âyetini²⁷¹ izah ederken اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ “Onlar ki gayba inanırlar” ifadesinin bir önceki âyette²⁷² geçen “مُتَّقِينَ” (sakınanlar) sözcüğünü kayıtlayan bir sıfat cümlesi olduğunu belirtmiş, bu durumun “takva” kelimesinin “gereksiz şeylerin terki” olarak yorumlandığında

²⁶⁴ اَقْتُلُوا يُوسُفَ اَوْ اَطْرَحُوْهُ اَرْضًا يَخْلُ لَكُمْ وَجْهُ أَبِيكُمْ وَتَكُونُوا مِنْ بَعْدِهِ قَوْمًا صَالِحِينَ “Yûsuf'u öldürün veya onu (uzak) bir yere atın ki babanızın teveccühü yalnız size kalsın! Ondan sonra da (tövbe ederek) iyi kimseler olursunuz!”

²⁶⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/285.

²⁶⁶ وَهُوَ الْفَاحِشُ فَوْقَ عِبَادِهِ “O, kullarının üstünde yegâne kudret ve tasarruf sahibidir.”

²⁶⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/59.

²⁶⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/177.

²⁶⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/372.

²⁷⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/102-103, 626.

²⁷¹ اَلَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ “Onlar gayba inanırlar, namaz kılarlar, kendilerine verdiğimiz mallardan Allah yolunda harcarlar.”

²⁷² هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ “O, gûnahtan sakınanlar için bir rehberdir.”

gerçekleşeceğini; takva kelimesinin, “mâsiyeti terk etmek” olarak yorumlandığında ise sıfat-ı muvazzıla (açıklayıcı sıfat) olacağını zikretmiştir.²⁷³ Bir sıfatın mevsûfa izâfeti hususunda el-En’âm 6/120. âyetinde izâfet ile وَذَرُوا ظَاهِرَ الْإِثْمِ وَبَاطِنَهُ “Günahın açığını da gizlisini de bırakın!” ifadesinin “Açık günahı da gizli günahı da terk edin.” şeklinde olacağını dile getirmiştir.²⁷⁴

2.5.2.18. Bedel

Bedel²⁷⁵ konusuna dair de açıklamalarına rastlanan müfessir, el-Müzzemmil 73/3. âyetindeki قُمْ الْإِيلَ أَوْ انْقُصْ مِنْهُ قَلِيلًا “Gecenin yarısında bu vakti biraz öne veya biraz ileride alabilirsin” ifadesindeki “نِصْفَهُ” (yarısı) kelimesinin, bir önceki âyetteki قُمْ الْإِيلَ (gece) ifadesinde geçen “الْإِيلَ” (gece) kelimesinin, istisnanın geri kalan kısmından bedel-i kül olduğunu zikretmiştir.²⁷⁶ el-Mümtehhine 60/9. âyetindeki إِنَّمَا يَنْهِيكُمْ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ قَاتَلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَأَخْرَجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ “Allah ancak, din konusunda sizinle savaşmış, sizi yurtlarınızdan çıkarmış ve çıkarılmanıza yardım etmiş olanlarla dostluk kurmanızı yasaklar. Kim onlarla dost olursa işte bunlar kendilerine yazık etmişlerdir” mesajında ise “أَنْ تَوَلَّوهُمْ” cümlesinin, ism-i mevsûlden bedel-i iştimâl olduğunu ve anlamın “Allah, sizi yalnız onlara dost olmaktan yasaklar” şeklinde anlaşılacağını kaydetmiştir.²⁷⁷

2.5.2.19. Atıf

Atıf²⁷⁸ konusunda müfessir, el-Mâide 5/15. âyetinde²⁷⁹ geçen “نُورٌ” ve “كِتَابٌ” kelimeleri arasında atıf bulunduğunu ve isim farklılığının zat farklılığı yerine

²⁷³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/57.

²⁷⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/121.

²⁷⁵ Bilgi için bk. Ebû Ya’kûb Sekkâkî, *Miftâhu'l-‘ulûm*, thk. Naîm Zerzur (Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut: 1987), 83-84.

²⁷⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/240.

²⁷⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/563. Diğer örnek için bk. *Rûhu'l-beyân*, 10/569.

²⁷⁸ Bilgi için bk. Sekkâkî, *Miftâhu'l-‘ulûm*, 83.

²⁷⁹ “Şüphe yok ki size Allah’tan bir ışıık, apaçık bir kitap geldi.”

tutularak, nurdan muradın Hz. Peygamber'e, kitaptan muradın ise Kur'ân-ı Kerîm'e karşılık geldiğini belirtmiştir.²⁸⁰ Ayrıca el-Hac 22/23. âyetindeki²⁸¹ “مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ” (altından bilezik ve inciler) ifadesinde geçen “altın bilezik” ve “inciler” sözcükleri arasında “ve” harfîyle atıf yapıldığını, ancak “inci” sözcüğünün “altın” kelimesine atfının mümkün sayılmadığı ve atfın “bilezikler” sözcüğüne gideceğini söyleyen kimselerin inciden bilezik yapılmamasından dolayı bunu savunduklarını kaydetmiştir. Oysa müfessire göre, bunu savunanlar hata yapmışlardır; zira cennette altın, gümüş, inci ve yakut bileziklerin olabileceğine dair bazı rivayetlerden söz etmiştir.²⁸²

Sonuç olarak, Bursevî hem Türkçe vaaz olarak halka sunduğu hem de Arapça kaleme aldığı bu tefsirinde dilsel yönden âyetleri tahlil ederken bazen bir dilci hassasiyetiyle konulara değinmiş, kaynak vererek yararlandığı lügat ya da tefsirleri yer yer müelliflerinin isimlerini zikrederek göstermeye çalışmıştır. Bazen de âyetlerdeki ifadelerin dil kurallarına göre farklı gelebilme ihtimallerini detaylıca belirterek, bu ifadelerin neden Kur'ân'daki şekilleriyle geldiğine dair izahlar sunmuş ve lafızlardaki hikmetlere değinerek, özellikle Kur'ân dilinin icâzına dikkatleri çekmiştir. Ayrıca âyetlerdeki kelimeler, tekil geldiyse çoğulunu ya da çoğulsa tekilini vermeye çalışmış, türedikleri kökenleri, müzekkerlik-müenneslikleri durumları, cümledeki konumları, ism-i fâil, ism-i tafdîl, munsarif-gayr-i munsarif oluşları gibi hususlara izahlar getirmiş, fiillerin kullanıldıkları sigalar, mâlum-mechûl oluşları vb. pek çok sarf ve nahiv konusuna dair detaylı bilgiler sunmuştur.

2.5.3. Belâgat İzahları

Belâgat ilmi, İslâmiyetle birlikte ilk olarak Arap dünyasında şekillenmiş, sonrasında Farslara geçerek oradan İslâm âleminin diğer bölgelerine yayılmıştır. Belâgat ve fesahat ilimleri, Kur'ân'ın i'câzıyla ilgilenmekten ortaya çıkmış ve onun yanlış anlaşılmasından duyulan endişe de bu çalışmaları teşvik etmiştir. Ayrıca

²⁸⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/447.

²⁸¹ “يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَلُؤْلُؤًا” “Onlar orada altın bilezik ve incilerle süsleneceklerdir.”

²⁸² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/28.

belâgatın kaynaklarının tespit edilmesinde tefsirlerden, dilbilim, mantık ve hitabet çalışmalarından istifade edilmiştir.²⁸³

Kur'ân, dili itibariyle kalıcı olmak ve tesir gücünü artırmak gayesiyle dinî hükümleri tebliğde, Arap dilinin tüm anlatım tekniklerini kullanmış; kimi zaman yalın cümlelerden, kimi zaman da çeşitli temsil, teşbih, istiare, mecaz; edebî sanatlardan seci', tıbak, cinas, hüsn-i ta'lil, tevriye vb. sese, söze ve mânâya güzellik kazandıracak unsurlardan istifade etmiştir. Dolayısıyla içinde birçok edebî sanatı barındıran Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılması için lafız, mânâ ve nazım özelliklerinin titizlikle incelenmesini gerekli kılmıştır.²⁸⁴

Belâgat ilimlerinden meânî, beyân ve bedi' ilimlerine dair Bursevî tafsîlâtı açıklamalar yapmıştır.

2.5.3.1. Meânî İlmi

Meânî ilmi; belâgat ilminin cümle çeşitlerini ve kullanılışlarını öğreten kısmıdır.²⁸⁵ Bursevî, tefsirinde meânî ilmi kapsamına giren konular üzerinde dururken takdim-tehir, hazif, hasr/kasr gibi kelâm-ı belîğ kategorisinde yer alan bu ifadeler yeri geldikçe temas etmiş ve gerekli açıklamalarda bulunmuştur. Söz konusu tefsirde, meânî ilminin bir dalı olan öncelikle "takdim-tehir" konusuna müfessirin ne şekilde ve hangi ölçülerde yer verdiği aşağıda görülecektir.

2.5.3.1.1. Takdim-Tehir

Takdim, "önceliği yeğleyerek bir şeyi öne almak" anlamına gelir.²⁸⁶ Tehir ise takdimin zıddı olup, "sonraya bırakmak" mânâsında kullanılır.²⁸⁷ Arapçada cümlelerin bir düzeni ve kuruluş sıralaması vardır. Bunlardan istisnâ olarak bazı cümlelerin

²⁸³ el-Hatîb Celâlüddîn Muhammed b. 'Abdirrahmân Kazvînî, *el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâga*, thk. İbrahim Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 2003), 13-22; Uysal, *Belâgat ve Edebî Sanatlar Lügati*, 13, 15.

²⁸⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/61; Kazım Dönmez, *Kur'an'ı Yeniden Düşünmek Dücane Cündioğlu'nun Kur'an Çalışmaları ve Anlama Yöntemi Üzerine* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2006), 104; Süleyman Uludağ, *İslam Düşüncesinin Yapısı* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), 167; İbrâhim H. Karşlı, *Kur'an'ı Anlamaya Giriş* (Ankara: DİB Yayınları, 2014), 107.

²⁸⁵ Bilgi için bk. Kazvînî, *el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâga*, 23; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/126; Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâga*, 46; Uysal, *Belâgat ve Edebî Sanatlar Lügati*, 19.

²⁸⁶ el-Halil b. Ahmed Ferâhidî, *Kitâbü'l-'Ayn*, thk. Abdulhamid Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), "ق د م", 3/366; Fîrûzâbâdî, "ق د م", 1147.

²⁸⁷ Ferâhidî, "أ خ ر", 1/60; İbn Manzûr, "أ خ ر", 1/38.

sıralamalarındaki farklılıklar takdim-tehir olgusunun işlenmesini zorunlu kılar ve âyet metnine anlam açısından önemli etki yapar. Nitekim lafızlar yüklendiği anlamların önem derecelerine binaen ya öne geçirilir ya da sonraya bırakılır. Ayrıca bu durum, Kur’ân’ın üslûp özelliklerinden sayılır. Dolayısıyla bu tür üslûpların bulunduğu âyetler tahlil edildiğinde, bazı âyetlerin söz konusu sanatla daha kolay anlaşıldığı görülür.²⁸⁸

Konunun önemine binaen Bursevî takdim-tehir konusunu ele almıştır. Örneğin, Âl-i İmrân 3/26. âyetinde²⁸⁹ geçen “بِيَدِكَ الْخَيْرُ” (yalnız senin elindedir hayır) ifadesinde haberin takdim edilmesinin²⁹⁰ tahsis bildireceğini söyleyen müfessir, hayrın tümünün sadece Allah’ın kudretinde olduğunu belirtmiştir.²⁹¹ Yine aynı konuyla ilgili Hûd 11/71. âyetinde²⁹² önce Hz. İbrâhim’in hanımının gülmesinin ifade edilmesi, ardından müjde ile İshak ve Ya’kûb’un verilmesinin zikredilmesinde takdim bulunduğunu dile getiren müfessir, bu takdirde mânânın “*Hanımı ayakta duruyordu, ona İshak ve Ya’kûb müjdeleninince güldü*” şeklinde olduğunu belirtmiştir.²⁹³

Öte yandan er-Rûm 30/23. âyetinde önce gecenin sonra gündüzün zikredilişinde, gecenin Allah Teâlâ’ya, gündüzün de O’nun yarattıklarına hizmetinden dolayı gecenin faziletine binaen önce zikredildiğini,²⁹⁴ el-Ankebût 29/62 ve 63. âyetlerinde ise önce rızık âyeti sonra da tevhid âyetinin gelmesinde kullar için bir uyarı bulunduğunu belirterek, kâfirlerin bile rızkını kesmeyen Allah’ın müminlerin rızkını kesmeyeceğini dile getirmiştir.²⁹⁵

Sonuç itibariyle müfessir, âyetlerdeki bazı kelimelerin öne alındığını ya da sonraya bırakıldığını kaydetmiş ve muhakkak bunlarda bir hikmet bulunduğunu, uyarı

²⁸⁸ Bilal Deliser, *Kur’an İlimleri ve Tefsir Usûlü* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014), 126; Ahmet Tekin, “Kur’ân’da Takdim-Tehir’in Gerekçeleri”, *Batman Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* (2017) 1, 32, 39.

²⁸⁹ “وَتُعِزُّ مَنْ تَشَاءُ وَتُذِلُّ مَنْ تَشَاءُ بِيَدِكَ الْخَيْرُ” “Dilediğini yüceltirsın, dilediğini de alçaltırsın. Her türlü iyilik senin elindedir.”

²⁹⁰ Cümlelerin aslı “الخير بيدك” şeklindedir.

²⁹¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/23.

²⁹² “وَأَمْرَأَتُهُ قَائِمَةٌ فَضَحِكَتْ فَبَشَّرْنَاهَا بِإِسْحَاقَ وَمِنْ وَرَاءِ إِسْحَاقَ يَعْقُوبَ” “Ayakta bekleyen karısı rahatlayıp güldü, hemen ona İshak’ı, İshak’ın ardından da Ya’kûb’u müjdeledik.”

²⁹³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/213.

²⁹⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/28.

²⁹⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/623. Ayrıca bk. *Rûhu’l-beyân*, 5/538.

ya da dikkat çekmek amacının ön plana çıkarıldığını savunmuştur. Bazen de önce gelen kelimenin üstünlüğü ya da faziletinden ötürü bu şekilde geldiğini öne sürmüştür.

2.5.3.1.2. Marifelik-Nekrelik

İsimleri, mârife ve nekre²⁹⁶ olmaları açısından irdeleyerek gerekli izahlarda bulunan müfessir, kelimelerin marife ya da nekre gelmelerindeki bazı sebep ve hikmetlere temas etmiştir. Örneğin, el-Mâide 5/82. âyetinde²⁹⁷ “قَسِيسَ” (keşişler)²⁹⁸ ve “رُهَبَانًا” (rahipler)²⁹⁹ kelimelerinin nekre olarak gelmesini, keşiş ve rahiplerin sayılarının çokluğuna dayandırmıştır.³⁰⁰ Yine aynı konuda el-Bakara 2/25. âyetindeki³⁰¹ “جَنَّاتٍ” (cennetler) kelimesini örnek göstererek, bu kelimenin nekre ve çoğul halde bulunmasını, mükâfat yurdunun geneline verilen bir isim olduğu ve her bir kul için durumuna göre ayrı bir cennet bulunduğuyula ifade etmiş ve akabinde bu cennetlerin hangileri olduğunu tek tek saymıştır.³⁰²

Bursevî'nin ele aldığı konular arasında “أل” (elif-lâm) takısı da bulunmaktadır. Nitekim el-En'âm 6/1. âyetinin³⁰³ ilk kelimesinde “الْحَمْدُ” lafzında bulunan “el” takısının istiğrak³⁰⁴ için kullanıldığını ve bunun tüm övgü çeşitlerini içerdiğini, “لله” lafzındaki “lâm”ın ise ihtisas için gelip, övgünün sadece Allah'a ait olduğunu belirtmiştir. Zira âyetin son kısmında inkârcıların Rablerine (başkalarını) denk

²⁹⁶ Arapçada isimler, mârife ve nekre olarak ikiye ayrılmaktadır. Mârife isimler, bilinen ve belli olanları gösterirken, nekre isimler belirsiz ve genel olanlar için kullanılmaktadır. Cemâluddîn Ebû Amr Osman b. Ömer İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye fî 'ilmi'n-nahv ve 'ş-şâfiye fî 'ilmeyi's-sarf ve 'l-hatt*, thk. Salih Abdülazîm eş-Şâ'ir (Kahire: Mektebetü'l-Adab, 1431), 37; el-Useymin, *Şerhu Elfiyyeti İbn Mâlik*, 1/195; R. Resul Sevinç, *Arapçada Cümle Yapısı* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011), 53.

²⁹⁷ “ذَٰلِكَ بِأَنَّهُمْ قَسِيسِينَ وَرُهَبَانًا وَأَنَّهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ” “Çünkü bunların içinde (insaflı) keşişler ve rahipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar.”

²⁹⁸ Râgıb el-İsfahânî, “ق س س”, 403.

²⁹⁹ Râgıb el-İsfahânî, “ر ه ب”, 204.

³⁰⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/514.

³⁰¹ “أَنَّهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ” “Kendileri için zemininden ırmaklar akan cennetler bulunduğu müjdesini ver.”

³⁰² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/115.

³⁰³ “الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ ثُمَّ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ” “Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve ışığı var eden Allah'a mahsustur. Ama yine de kâfir olanlar (putları) rablerine eş tutuyorlar.”

³⁰⁴ İstiğrak: “Arapça'da ‘el’ harf-i târifinin isimleri umûmî hâle koyması.” R. Selçuk Uysal, *Belâgat ve Edebî Sanatlar Lügati* (İstanbul: Doğu Kitabevi, 2010), 109.

tuttukları ifade edilerek, bütün övgülerin Allah’a ait olmasından bunun ayrıldığı dile getirilmiştir.³⁰⁵ Ayrıca “lâm-ı ta’rif”li olan çoğul kelimelerde umumîliğin asıl olduğunu ve tıpkı müfredlerde olduğu gibi fertlerin tümünü kapsadığını zikretmiş,³⁰⁶ en-Nâziât 79/8. âyetinin tefsirinde yine aynı konuda izahlarda bulunmuştur.³⁰⁷

2.5.3.1.3. Hazif

Hazif, belâgatın bir gereği olarak kelâmdan harf, kelime ve cümlelerin kısmen ya da tümünün kaldırılmasından oluşan bir söz sanatıdır ve çeşitli şekillerde Kur’ân’da yer almıştır.³⁰⁸

Bursevî’nin, yeri geldikçe muhtelif âyetlerdeki haziflere işaret ettiği görülmektedir. Müellif, bazen hazif çeşitlerini tek tek ele alırken, bazen de cümlede hazfolunan kısımların ne olduğu ile ilgili ya da ögelerin cümledeki konumları hakkında yorumlar yapmıştır. Nitekim “اللَّه” lafzının hazif durumundaki değişiklikler hakkında şöyle demiştir: “Baştaki ‘l’ (hemze) hazfolunursa, ‘لِلَّهِ’ kalacaktır. İlk ‘ل’ hazfolunursa ‘لَهُ’; ikinci ‘ل’ hazfolunursa ‘لِ’ kalacaktır. Hepsinde de ‘اللَّهِ’ lafzına delâlet eden bir mânâ vardır.”³⁰⁹

Mahzûfun konumlarına ilişkin yaptığı bir açıklamada ise el-Bakara 2/91. âyetinde³¹⁰ *إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ* “Şayet siz gerçekten inanıyorsanız” şart cümlesinin cevabının hazfedildiğini ve “öldürüyordunuz” ifadesinin de “Ey Muhammed! Onlara de ki: İddia ettiğiniz gibi inanıyorsanız, Tevrat’ın haram saydığı bir eylem olan peygamberlerinizi hangi nedenle öldürdünüz?” şeklindeki mahzûf olan şart cümlesinin cevabı olduğuna dikkat çekmiştir.³¹¹

³⁰⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/5.

³⁰⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/592.

³⁰⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/373.

³⁰⁸ Zerkeşî, *el-Burhân* 3/115-133; Deliser, *Kur’an İlimleri ve Tefsir Usûlü*, 126.

³⁰⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/489.

³¹⁰ *قُلْ فَلِمَ قَتَلْتُمُو أَنْبِيََاءَ اللَّهِ مِنْ قَبْلُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ* “Onlara: ‘Şayet siz gerçekten inanıyor idiyse daha önce Allah’ın peygamberlerini neden öldürüyordunuz?’ deyiver.”

³¹¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/231. Benzer örnekler için bk. *Rûhu’l-beyân*, 5/294; 3/37, 376; 1/252; 2/123, 124, 151; 4/74, 328, 566; 6/506.

Hazfin çeşitlerinden olan ihtibâk³¹² sanatına dair, müfessir Muhammed 47/12. âyetinin ilk kısmının “cennet” kelimesiyle başlayıp, son kısmının “cehennem” ile bittiğini ve burada ihtibâk oluştuğunu belirtmiştir.³¹³ Zira iyi işlerin ve cennetin zikredilmesi, cehenneme girmenin ve fâsid işlerin hazfedilmesine delalet eder. eş-Şûra 42/22. âyetinde³¹⁴ “korku” kelimesi zikredilirken, “güven” sözcüğünün düşürüldüğüne ve “cennet” sözcüğünün zikredilip, “cehennem” kelimesinin düşürüldüğüne açıklık getirmiş ve ihtibâk sanatı bulunduğunu kaydetmiştir.³¹⁵ Benzer şekilde Abese 80/5 ve 10. âyetleri arasında “zengin” kelimesinin zikredilmesi, ancak “fakir” kelimesinin sonraki âyetlerde geçmemesi ya da “gelmek ve korku” kelimelerinin zikredilmesine karşın, “yüzçevirmek ve korkmamak” gibi zıt sözcüklerin ise anlamlarının önceki âyetlerde var gibi kabul edildiğini dile getirmiş ve böylelikle bu sanatın yapıldığını ifade etmiştir.³¹⁶

Neticede Bursevî, âyetlerde dil kaideleri gereği ya da mesajın önemine dikkat çekmek maksatlı bazı kelimelerin hazfedildiğini kaydetmiş, ayrıca hazfin gerçekleştiği durumların âyetlerin mânâlarında nasıl bir anlam değişikliği meydana getirdiğini göstermeye çalışmıştır.

2.5.3.1.4. Hasr/Kasr

Hasr/kasr, hususî bir tarzda bir şeyin başka bir şeye tahsisi ya da bir hükmün söz konusu şey için sabit kılınıp diğerlerinden nefyedilmesidir.³¹⁷ Diğer söz sanatları gibi bu sanata da yer veren müellif, el-Bakara 2/102. âyetinde³¹⁸ hasr bildiren “إِنَّمَا” (ancak) ifadesinin, insanların sihri öğrenmekten uzaklaştırılmaları için olduğunu

³¹² İhtibâk: Sözden, benzer ya da zıt unsurlardan birisinin atılmasıyla diğerinin ona delâlet etmesi anlamında edebî bir sanattır. İbn Manzûr, “ح ب ك”, 2/758; İsmail Durmuş, “İhtibâk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/553.

³¹³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/678.

³¹⁴ تَرَى الظَّالِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا كَسَبُوا وَهُوَ وَاقِعٌ بِهِمْ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فِي رَوْضَاتِ الْجَنَّاتِ لَهُمْ مَا يَشَاءُونَ عِنْدَ رَبِّهِمْ ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ “Zalimlerin yaptıklarından ötürü korkuya kapıldıklarını göreceksin; ama bu mutlaka başlarına gelecek. İman edip dünya ve âhiret için yararlı işler yapanlar ise cennet bahçelerinde olacaklar. Onlar için rableri katında istedikleri her şey vardır. İşte büyük lutuf budur.”

³¹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/414.

³¹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/393. Ayrıca bk. *Rûhu'l-beyân*, 9/111, 302; 8/360, 274; 10/233, 248.

³¹⁷ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 4/1565.

³¹⁸ Hâlbuki o iki melek, herkese: Biz ancak imtihan için gönderildik.”

zikretmiştir.³¹⁹ Bazen de hasrın hakiki ya da gayri hakiki olduğundan bahsederken kimi yerde kelâmın hasr ifade etmediğini ve göreceli olduğunu belirtmiş; yer yer kasr ile ilgili açıklamalar yapmıştır.³²⁰

2.5.3.1.5. İltifât

İltifât, bir üslûptan başka bir üslûba cümleyi nakletmektir. Gaiplikten (üçüncü şahıstan) mütekellime (birinci şahsa) veya muhataptan gaipliğe şeklinde farklı biçimlerde yapılır. Ayrıca bu sanat ya aynı türden bir heyecanı yahut onun doğuşunu gösterir. Dinlemede alıcıya zindelik verir ve kaynağa dikkatini celp eder.³²¹ Söz sanatları çeşitlerinden biri olan iltifât sanatı, aşağıda görüleceği şekilde *Rûhu'l-beyân*'da önemli bir yer işgal eder.

Müellif, iltifât sanatına yönelik örnekler göstermiştir. Nitekim el-Hac 22/28. âyetinde³²² “يَذْكُرُوا” (ansınlar) ifadesinden “فَكُلُوا” (yiyin) ifadesine geçiş yapılırken, üçüncü şahıs kipinden ikinci şahıs kipine geçildiğini;³²³ el-Kamer 54/43. âyetinde³²⁴ ikinci şahıs zamiri “siz” kullanılırken, aynı sûrenin 44. âyetinde³²⁵ üçüncü şahıs zamiri “onlar”a geçilerek söz konusu sanatın oluştuğunu belirtmiştir.³²⁶

Diğer yandan müellif, Tâhâ 20/53. âyetinin³²⁷ ilk kısmında üçüncü şahıs kipinin yer aldığını, ikinci kısımda ise birinci şahıs kipine geçilme sebebinin “أَخْرَجْنَا”

³¹⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/245. Ayrıca bk. *Rûhu'l-beyân*, 10/386, 583.

³²⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/465, 638; 1/353, 156.

³²¹ Muhammed b. Ömer b. Muhammed Zemaşerî, *el-Keşşâf*, çev. Harun Ünal (İstanbul: Ekin Yayınları, 2016, 1/36; Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/314-325; Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 5/1731; Süleyman Mollaibrahimoğlu, “Kur'ân-ı Kerîm'de İltifat Sanatı”, *Diyanet İlmi Dergi* 33/1 (1997), 15-35. Ayrıca bk. John Lennon, “The Abstracted Self in Arabic Poetry”, *Journal of Arabic Literature* 14 (1983), 22-30.

³²² لِيَشْهَدُوا مَنَافِعَ لَهُمْ وَيَذْكُرُوا اسْمَ اللَّهِ فِي أَيَّامٍ مَّعْلُومَاتٍ عَلَىٰ مَا رَزَقَهُمْ مِنَ بَهِيمَةِ الْأَنْعَامِ فَكُلُوا مِنْهَا وَأَطِيعُوا أَمْرَ اللَّهِ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ “Böylece kendileri için faydalı olan şeyleri açık seçik görsünler ve Allah'ın onlara rızık olarak verdiği, belirlenen günlerde kesecekleri kurbanlık hayvanlar üzerine O'nun adını ansınlar. Artık onlardan hem kendiniz yiyin hem sıkıntı içindeki yoksulları doyurun.”

³²³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/36. Diğer örnekler için bk. *Rûhu'l-beyân*, 7/46, 260; 6/482; 2/52; 1/219.

³²⁴ أَكْفَارَكُمْ خَيْرٌ مِنْ أَوْلِيَّكُمْ أَمْ لَكُمْ بَرَاءَةٌ فِي الزُّبُرِ “Şimdi söyleyin bakalım (ey putperestler), sizin inkârcılarınız şu anılanlardan daha mı iyi; yoksa sizin için kitaplarda bir kurtuluş hükmü mü var?”

³²⁵ أَمْ يَقُولُونَ نَحْنُ جَمِيعٌ مُنْتَصِرُونَ “Yoksa onlar ‘Biz yenilmez bir topluluğuz’ mu diyorlar?”

³²⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/332. Diğer örnekler için bk. *Rûhu'l-beyân*, 1/236; 3/127-128; 7/51, 402, 379, 86; 6/15.

³²⁷ الَّذِي جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْدًا وَوَسَّلَ لَكُم فِيهَا سُبُلًا وَأَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ أَزْوَاجًا مِنْ نَبَاتٍ شَتَّىٰ “Yeryüzünü sizin için bir beşik yapan, onda size yollar açan ve gökten su indiren O'dur. Onunla her çeşitten çift çift bitkiler çıkardık.”

(çıkardık) fiilinin Allah’a has olduğunu belirttiğini, dolayısıyla kimsenin buna gücü yetmediğinin vurgulandığını öne sürmüştür.³²⁸ el-En’âm 6/99. âyetinde³²⁹ de üçüncü tekil şahıstan birinci çoğul şahsa geçilmesi, yani “biz” diye buyrulmasının, çoğul için değil de azamet göstermek için olduğunu belirtmiştir.³³⁰

2.5.3.1.6. Sözün Muktezâ-i Zâhirin Dışına Çıkması

Kelâmın beklenenden farklı gelişi ile ilgili açıklamalar genelde belâgat kaynaklarında “müsned-i ileyhin zâhirin muktezâsından çıkması” ifadesiyle ele alınmış ve zâhir isim-zamir ilişkisi ya da birbirleri yerine kullanılan fiiller, geçmiş zamanla gelecek zamanı kastetmek vb. hususlar ele alınmıştır.³³¹

Bursevî, mâzi yerine yerine muzâri bir fiilin kullanılmasına ilişkin اِذْ يَرْفَعُ اِبْرٰهِيْمُ *İbrâhim İsmâil’le birlikte Kâbe’nin temellerini yükseltiyordu*”³³² âyetinden hareketle geçmiş hâlin hikâyeye kalıbı ile bu işin, Kur’ân’ın nüzûlünden çok önce vukuu bulsa da sanki vahyin indiği zamanda olmuş gibi takdir edildiğini ve şimdiki zaman kipiyle belirtildiğini, böylelikle de olayın muhataba o an gösteriliyor hissi verdiğini kaydetmiştir.³³³ el-Bakara 2/91. âyetinde³³⁴ ise yahudilere atfen “öldürüyordunuz” mânâsında geçmiş hâlin hikâyesi olarak “فَلَمْ تَقْتُلُوْا” (öldürüyorsunuz) lafzının kullanıldığını belirtmiştir.³³⁵ Ayrıca Âl-i İmrân 3/59. âyetinde³³⁶ dil kuralları gereği “ol dedi, o da oldu” yerine “ol dedi, o da olur” şeklinde söylenilmesinin gerekçesini, Âdem peygamberin yaratılma sahnesinin şu an oluyormuş gibi hissettirilmesi için geniş zaman sîgasıyla verildiğini kaydetmiştir.³³⁷

³²⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/471.

³²⁹ وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ *“Gökten su indiren O’dur. (Buyurdu ki:) İşte biz her çeşit bitkiyi onunla bitirdik.”*

³³⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/95.

³³¹ Kazvîni, *el-İzâh fî ‘ulûmi’l-belâga*, 66-67. Ayrıca bk. Süleyman Gür, *Kâzî Beyzâvî Tefsirinde Belâgat İlmi ve Uygulanışı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 143-171.

³³² el-Bakara 2/127.

³³³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/289.

³³⁴ قُلْ فَلِمَ تَقْتُلُونَ أَنْبِيَاءَ اللَّهِ مِنْ قَبْلُ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ *“(Resulüm!) Onlara, ‘Şayet siz gerçekten inanıyor idiyerseniz daha önce Allah’ın peygamberlerini neden öldürüyordunuz?’ deyiver.”*

³³⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/231-232.

³³⁶ إِنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ *“Allah nezdinde İsa’nın durumu Âdem’in durumu gibidir. Onu topraktan var etti; sonra ona ‘ol’ dedi ve oluverdi.”*

³³⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/53.

Müfessir, kıyâmet sahnelerinin muzârî sîgası yerine mâzî kalıbıyla verilmesinin sebebini ise kıyâmetin kesinlikle olacağı ile açıklamış ve mâzî zamanın geçmişteki bir şeyin kesinliğini göstermesi gibi burada da aynı durumun söz konusu olduğuna dikkat çekmiştir.³³⁸ Ayrıca el-En'âm 6/130. âyetinde³³⁹ kıyâmet günü anlatılırken kullanılan “şahitlik ederiz” mânâsına gelen “شَهِدْنَا” ifadesinin geçmiş zaman kalıbıyla gelmesinin, şahitliğin önceden olmasını zorunlu kılmadığını belirtmiştir.³⁴⁰

Müellif, zamirin zahir isim yerine kullanılması ile ilgili de izahlar yapmıştır. Öncelikle isimlerin zâhir (açık) ve zamir olarak gelmesine dair el-Bakara 2/163. âyetinin³⁴¹ tefsirinde isimlerin, zâhir isim ve zamir diye ikiye ayrıldığını belirterek, âyette geçen “لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ” (O’ndan başka ilah yoktur) lafzındaki “هُوَ” zamirinin aynı zamanda bir isim olduğunu zikretmiştir. Zamirin, isim olmasına mâni olmayacağı görüşünü Fahreddin Râzî’nin *Mefâtihu’l-gayb* adlı tefsirine dayandıran müfessir,³⁴² hakikat ehline göre “هُوَ” zamirinin, zâhir isim gibi Allah’ın tek olan zâtına delâlet ettiği için hakikî bir isim olduğunu ifade etmiştir.³⁴³ Necm sûresinin 10. âyetinde³⁴⁴ ise zamir kullanılarak, “الله” ismi yerine getirilmesini, bu ismin son derece açık olması ile izah etmiştir.³⁴⁵

Yine müfessir, zahir ismin zamir yerine kullanılmasına da değinmiştir. Yûnus 10/50. âyetinde³⁴⁶ “هُمْ” (onlar) zamiri yerine “الْمُجْرِمُونَ” (suçlular) kelimesinin açıkça zikredilmesinin, suçluların durumlarının azap istemeye uygun olmadığını gösterip,

³³⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/239.

³³⁹ “قَالُوا شَهِدْنَا عَلَى أَنْفُسِنَا وَغَرَّبْنَاهُمْ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَشَهِدُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا كَافِرِينَ” *Kendi aleyhimize şahitlik ederiz” derler; dünya hayatı onları aldatmış oldu ve (âhirette) kâfir olduklarına dair kendi aleyhlerine şahitlik ettiler.*”

³⁴⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/136. Aynı konuda diğer örnekler için bk. *Rûhu’l-beyân*, 2/421; 4/154.

³⁴¹ “وَالْهَكَمَّ إِلَهٌ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ” *Tanrınız bir tek Tanrı’dır; O’ndan başka tanrı yoktur; O rahmândır, rahîmdir.*”

³⁴² Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu’l-gayb* (Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1981), 4/193.

³⁴³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/332.

³⁴⁴ “فَأَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ” *Böylece Allah, kuluna vahyini ilettiler.*”

³⁴⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/257.

³⁴⁶ “مَاذَا يَسْتَعْجِلُ مِنْهُ الْمُجْرِمُونَ” *Günah içinde boğulmuş olanların böyle âcilen olmasını istedikleri bunların hangisidir?*”

reddi pekiştirmek amacıyla yapıldığını ifade etmiştir.³⁴⁷ en-Nisâ 4/37. âyetinde³⁴⁸ ise zamir kullanılmayarak açık olarak “kâfirler” kelimesinin kullanılma sebebini izah etmiş ve âyette bahsedilen kimselerin nimeti inkâr ederek, nankörlüklerinin bilinmesi için açıkça zikredildiklerini söylemiştir.³⁴⁹

Sonuç olarak müfessir, meânî ilmi kapsamına giren takdim-tehir, hazif, hasr/kasr ve benzeri konuların da yer aldığı âyetleri belirtmeye çalışmıştır. İltifât sanatı hakkında ise Kur’ân’daki örneklerine detaylıca temas etmiştir. Bazen bunların gerekçelerini ve hikmetlerini göstererek yine Kur’ân’ın dil yönündeki icâzının önemini vurgulamıştır.

2.5.3.2. Beyân İlmi

Beyân ilmi, bir anlamı değişik yollarla ifadenin usullerini ve kaidelerini gösteren belâgat ilminin bir dalıdır. Beyân sözcüğü, “açık oldu” mânâsını veren “بَانَ” kelimesinden gelir ve lügatte “kendisiyle delâletin tam olduğu şey” demektir.³⁵⁰ Terim olarak “anlamı ifade etmede lafzı açıklığa kavuşturmak için gerekli kabiliyeti kazandıran, duygu ve düşünceleri değişik yollarla ifade etme yöntem ve kurallarını içeren ilme verilen isim” demektir.³⁵¹ Beyân ilmi mecaz, teşbih, istiare, kinaye gibi sanatları içermektedir. *Rûhu’l-beyân* tefsirinin bu açıdan irdelenmesi ve gerekli izahların yapılması yerinde olacaktır.

2.5.3.2.1. Mecaz

Mecaz, lügavî ve aklî olmak üzere iki çeşittir. Lügavî mecaz, “bir lafzı kullanımı için vaz’ olmamış bir anlamda kullanmaktır.”³⁵² Aklî mecaz ise “fiili gerçek

³⁴⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/71.

³⁴⁸ “الَّذِينَ يَبِخُلُونَ وَيَأْمُرُونَ النَّاسَ بِالْبِخْلِ وَيَكْتُمُونَ مَا آتَاهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَأَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ عَذَابًا مُهِينًا” *Bunlar cimrilik eden ve insanlara da cimriliği tavsiye eden, Allah’ın kendilerine lutfundan verdiğini gizleyen kimselerdir. Biz, kâfirler için alçaltıcı bir azap hazırladık.*”

³⁴⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/253.

³⁵⁰ Kazvîni, *el-İzâh fî ‘ulûmi’l-belâga*, 163; Ahmed Hâşimî, *Cevâhirü’l-belâga*, nşr. Süleyman es-Salih (Beyrut: Darü’l-ma’rife, 2013), 216; Uysal, *Belâgat ve Edebî Sanatlar Lügati*, 44; Nasrullah Hacımüftüoğlu, “Beyân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/22.

³⁵¹ Mustafa Özel, *Kur’ân ve Tefsir Terimleri Sözlüğü* (İzmir: Birleşik Matbaacılık, 2005), 43.

³⁵² Fakat bu anlamın kelimenin hakiki mânâsıyla özel bir bağı vardır. Şayet bu irtibat benzerlikse bu çeşit kullanıma istiare adı verilirken, benzerlik dışında bir şeyse (lâzım-melzûm ilişkisi ya da

fâil veya nâib-i fâile bağlı olan ve onunla bir şekilde ilişkisi bulunan bir şeye isnat etmekten ibarettir.”³⁵³ Kur’ân’ı doğru bir şekilde anlayabilmek, Arapçayı iyi bilmekten geçtiği gibi açık ibarelerin yanında mecazî ifadelerin de doğru bir biçimde anlaşılmasını gerektirmektedir.³⁵⁴ Kur’ân âyetlerinde mecazın çeşitli türlerinin yer alması Bursevî’nin bu konuya yönelmesinde etken olmuştur.

Müfessir, el-Bakara 2/124. âyetinde³⁵⁵ geçen “ابْتَلَى” (sınadı) kelimesinin, Allah Teâlâ hakkında ancak mecazî anlamda kullanılabileceğini beyan etmiş; o takdirde anlamın “kulun isteği ile arzu ve isteklerinde tercihe muktedir kılarak, seçiminin sonucuna göre ceza veya mükâfat vermesi” şeklinde olacağını bildirmiştir.³⁵⁶ Yine aynı konuda el-Mâide 5/64. âyetinin³⁵⁷ tefsirinde yahudilerin sözlerindeki “Allah’ın elinin kapalı” olması ifadesinin, cömertlik ve cimrilikten mecaz olduğunu, dolayısıyla elin kapalı ya da açık olması gibi bir durumun kastedilmediğini belirtmiş ve âyetin devamında vurgulanan “Allah’ın iki elinin de açık olduğu” ifadesi ile “O’nun cömertliğinin genişliği” mânâsının kastedildiğine dikkat çekmiştir.³⁵⁸

Bunun yanında el-En’âm 6/7. âyetinde³⁵⁹ “elleriyle dokunsalardı” ifadesinde aslında “dokunmak” fiili zaten elle yapıldığı halde vurgulayarak “elleriyle” denilmek suretiyle “ellerin” bilhassa zikredilmesinin bir mecaza mahal bırakmamak maksadıyla olduğunu zikretmiş,³⁶⁰ yine aynı sûrenin 38. âyetinde³⁶¹ “iki kanadıyla uçan kuşlar” ifadesinde “uçmak” fiiline “kanat” eklenerek tekit yapıldığını yahut “hız”dan mecaz

bütünden bir parça olma gibi) bu mecaza ise mecaz-ı mürsel denir. Ali Ekber Babaî vd., *Kur’an Tefsiri Metodolojisi*, çev. Mikail Gürel (İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2013), 148.

³⁵³ Babaî vd., *Kur’an Tefsiri Metodolojisi*, 149.

³⁵⁴ Subhi’s-Sâlih, *Kur’ân İlimleri*, çev. M. Said Şimşek (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015), 346; Cündioğlu, *Anlamın Buharlaşması ve Kur’an*, 45.

³⁵⁵ “وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ” “Vaktiyle rabbi İbrâhim’i bazı sözlerle sınavıp da İbrâhim onları eksiksiz yerine getirdi.”

³⁵⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/279.

³⁵⁷ “وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ غُلَّتْ أَيْدِيهِمْ وَلُعِنُوا بِمَا قَالُوا بَلْ يَدَاهُ مَبْسُوطَتَانِ يُنْفِقُ كَيْفَ يَشَاءُ” “Yahudiler ‘Allah’ın eli bağlanmış!’ dediler. Asıl kendi elleri bağlanmış ve söyledikleri yüzünden lânetlenmişlerdir. Aksine O’nun iki eli de açıktır, dilediği gibi verir.”

³⁵⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/498.

³⁵⁹ “فَلَمَّسُوهُ بِأَيْدِيهِمْ” “Onlar elleriyle onu tutmuş olsalardı.”

³⁶⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/17.

³⁶¹ “وَلَا طَائِرُ يَطِيرُ بِجَنَاحَيْهِ” “İki kanadıyla uçan kuşlardan.”

olduğunu vurgulamıştır.³⁶² Müellif, el-Bakara 2/152. âyetinde³⁶³ unutulmuş bir şeyin hatırlanması demek olan “ذِكْرٌ” kelimesinin, unutmaktan münezze olan Cenâb-ı Hak için mecaz olarak kullanıldığını açıkladıktan sonra mânânın “Allah’ın kendisini anan kuluna karşılıklıta bulunması” şeklinde olacağını kaydetmiştir.³⁶⁴ Diğer taraftan el-Fecr 89/23. âyetinde³⁶⁵ kıyâmette cehennemin getirilişini mecaz olarak yorumlayanların bulunmasına rağmen mecaza hamletmemek gerektiğini, zira Cenâb-ı Hak’ın arzı genişleterek cehennemi getirmesinin mümkün olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁶

Müfessir, bir hükümde eğer hakikî anlam verme imkânı varsa mecazî mânâyâ doğrudan gitmenin uygun olmadığını öne sürmüştür. Nitekim Fâtır 35/1. âyetinde³⁶⁷ meleklerin kanatlarını, bilinen kanat şeklinde düşünmek yerine mecazî olarak algılamamanın doğru olmadığını, zira burada hakikî mânânın düşünülmesine engel bir karîne bulunmadığını ve latîf cisimlerin de cismanî kanatlarının bulunabileceğini zikretmiş, bir hadiste bildirildiği üzere sahâbîlerin kumandanlarından Ca’fer-i Tayyâr’ın rûhânî kanatlara sahip olduğuna dair haberi örnek göstermiştir.³⁶⁸ Yine meleklerin kanatları hakkında yapılan yorumları dile getirirken meleklerin çeşitli şekillerinin olduğunu ve kanatlarıyla uçmalarının ya da ayaklarıyla yürümelerinin mümkün olduğunu belirtmiştir.³⁶⁹

Neticede Bursevî, Kur’ân âyetlerinde mecazı kabul etmekle beraber hakikî anlamın düşünülmesine bir engel yoksa öncelik olarak gerçek anlamın esas alınması gerektiğini savunmuştur. Öte yandan Kur’ân’daki mecazın inceliği ve içinde barındırdığı hikmetlere de dikkat çekmiştir.

³⁶² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/37.

³⁶³ فَادْكُرُونِي أَذْكُرْكُمْ وَاشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ “Artık siz beni anın ki ben de sizi anayım. Bana şükredin, bana nankörlük etmeyin!”

³⁶⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/320.

³⁶⁵ وَجِيءَ يَوْمَئِذٍ بِجَهَنَّمَ يَوْمَئِذٍ يَتَذَكَّرُ الْإِنْسَانُ “O gün cehennem de getirildiğinde, insan işte o gün yaptıklarını birer birer hatırlayacaktır.”

³⁶⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/513. Diğer örnekler için bk. *Rûhu’l-beyân*, 10/96; 3/506.

³⁶⁷ الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ جَاعِلِ الْمَلَائِكَةِ رُسُلًا أُولِي أَجْنَحَةٍ مِّثْنَى وَثُلَاثَ وَرُبَاعٍ “Hamd, gökleri ve yeri yoktan var eden, melekleri ikişer, üçer, dörder kanatlı elçiler kılan Allah’a mahsustur.”

³⁶⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/369.

³⁶⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/429. Benzer örnekler için bk. *Rûhu’l-beyân*, 5/335; 3/240.

2.5.3.2.2. Teşbih

Teşbih, sözlükte “benzedi” anlamındaki “شبه”³⁷⁰ kökünden türeyen bir mastardır.³⁷¹ Bu sözcük, kendisinde yan anlam bulundurmada için mecaz kategorisine girmemekte; sadece temel anlamı ile kullanılmakta, aynı zamanda istiarenin ve kinayenin temelini oluşturmaktadır. Teşbihin “benzeyen, benzetilen, benzetme yönü ve benzetme edatı” olmak üzere dört ögesi bulunmaktadır.³⁷²

Bursevî, teşbih konusunda Âl-i İmrân 3/59. âyetinde³⁷³ Hz. İsa’nın yaratılışının Hz. Âdem’in yaratılışına benzetilerek anlatılmasını, şaşırtıcı bir olayın daha şaşırtıcı bir olay ile benzeştirilmesi ile izah etmiş ve muhatabın daha şaşırtıcı bir olay gördüğünde önceki hakkındaki şüphesinin zâil olacağını kaydetmiştir.³⁷⁴ Öte yandan Yûnus 10/45. âyetinde³⁷⁵ mahşer gününde toplananların gündüz vaktinde bir saat kalmış gibi hissetmelerinin teşbih ile anlatılmasını, âhiret gününün dehşetinden dünyada kaldıkları zamanı kısa görecekları ve bir kimsenin korkusunun büyümesi durumunda âşikâr olan şeyleri dahi unutabileceği ile açıklamıştır.³⁷⁶

Diğer yandan müfessir, vech-i şebihin (benzeme yönü) birden fazla oluşuna ve çok çeşitten meydana gelmesine eş-Şuarâ 26/15. âyetini³⁷⁷ örnek göstermiş, âyetteki vaad edilen yardım hakkında hem mübalağa yapıldığından hem de istiâre-i temsîliyye oluştuğundan bahsetmiştir.³⁷⁸ Yûnus 10/24. âyetinin³⁷⁹ tefsirini yaparken de hayatın

³⁷⁰ İbn Manzûr, “ش ب ه”, 4/2189.

³⁷¹ Kazvîni, *el-İzâh fî ‘ulûmi’l-belâga*, 164; İsmail Durmuş, “Teşbih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/553.

³⁷² Mehmet Murat Karakaya, “Kur’ân-ı Kerim’de Edebî Sanatların Kullanımı Teşbih, İstiâre, Kinâye ve Mecaz”, *Diyanet İlmî Dergi* 55/2 (2019), 233; Abdulcelil Bilgin, *Kur’an’daki Deyimler ve Zemahşerî’nin Keşşaf’ı* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 27.

³⁷³ “إنَّ مَثَلَ عِيسَىٰ عِنْدَ اللَّهِ كَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرَابٍ ثُمَّ قَالَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ” *Allah nezdinde İsa’nın durumu Âdem’in durumu gibidir. Onu topraktan var etti; sonra ona “ol” dedi ve oluverdi.*

³⁷⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/54.

³⁷⁵ “وَيَوْمَ يُحْشَرُهُمْ كَأَن لَّمْ يَلْبَثُوا إِلَّا سَاعَةً مِنَ النَّهَارِ يَتَعَارَفُونَ بَيْنَهُمْ” *Allah onları mahşerde topladığı vakit, sanki (dünyada) sadece günün bir saatinde, aralarında tanışacak kadar kısa bir süre kaldıklarını düşünürler.*

³⁷⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/68.

³⁷⁷ “قَالَ كَلَّا فَادْهَبَا بِآيَاتِنَا إِنَّا مَعَكُمْ مُسْتَمِعُونَ” *Allah, ‘Hayır, asla böyle olmayacak!’ buyurdu. ‘Haydi ikiniz de mucizelerimizle gidin. Şüphesiz biz sizinle beraberiz, (her şeyi) işitmekteyiz.’*

³⁷⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/342.

³⁷⁹ “إِنَّمَا مَثَلُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَاءٍ أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ مِمَّا يَأْكُلُ النَّاسُ وَالْأَنْعَامُ حَتَّىٰ إِذَا أَخَذَتِ الْأَرْضُ زُخْرُفَهَا وَازَّيَّنَتْ وَظَنَّ أَهْلُهَا أَنَّهُمْ قَادِرُونَ عَلَيْهَا أَتَيْهَا أَمْرُنَا لَيْلًا أَوْ نَهَارًا فَجَعَلْنَاهَا حَصِيدًا كَأَن لَّمْ تَغْنَبِ الْأَمْسُ” *Dünya hayatı gökten indirdiğimiz bir su misalidir ki, insanların ve hayvanların yediği yer bitkileri o su sayesinde gürleşip birbirine girer. Yeryüzü bu güzelliğe kavuşup süslendiğinde ve sahipleri bu*

güzelliği ve hızlıca yok olmasının, yeryüzünün yeşilliği ve semâvî bir âfet ile dağılmasına benzetilerek mürekkeb bir teşbih yapıldığını; yeryüzünün bir gelin gibi ziynet takınıp süslenmesinde ise kapalı bir istiâre oluştuğunu dile getirmiştir.³⁸⁰ el-Bakara 2/171. âyetini³⁸¹ tefsir ederken de insanların üç duyu organını kaybetmelerinin izahı sadedinde teşbih yapıldığını ifade etmiştir. Ona göre, bu insanların sağır olmaları Hak sözünü işitmediklerinden, dilsiz olmaları çağrıldıkları tebliğe icâbet etmemelerinden, kör olmaları ise yüz çevirerek delilleri görmediklerindendir.³⁸² Müellif, istiare yerine teşbih yapılması hususuna temasla ise el-Bakara 2/256. âyetindeki³⁸³ “sağlam kulp” ifadesinde hak dinin temellerinin sağlam bir kulpa benzetilerek istiare yapıldığını ve Ebüssuûd’a göre ise tek tek kelimelerde istiare bulunmayıp cümlede teşbihin yer aldığını kaydetmiştir.³⁸⁴

Sonuç itibariyle müfessir, Kur’ân’ın edebî güzelliklerinden olan teşbihin âyetlere kattığı anlamı izah etmeye çalışmış, istiare ve teşbih arasındaki kullanımlara dikkat çekmiş ve teşbihlerin şaşırtıcılık yönüyle âyetlerin etkileyiciliğini bir kat daha arttırdığını belirtmiştir. Ayrıca yukarıda değinildiği gibi müfessir, beyân ilmi konuları arasında bulunan mecaz, teşbih gibi hususlara değinerek âyetlerde bu konuların nasıl ortaya çıktığını göstermeye çalışmış ve bu edebî sanatlarla âyetlerin mânâları üzerinde oluşan etkilere dikkat çekmiştir.

2.5.3.2.3. İstiare

İstiare, rükûnları yönünden pek çok kısma ayrılmakta olan bir beyân ilmi terimidir. Anlam itibariyle istiare, “lafzın aktarıldığı mânâ ile kullanıldığı mânâ arasındaki benzerlik alakası dolayısıyla hakikî/gerçek anlamın kastedilmesine engel bir karîneyle, konulduğu mânânın dışında kullanılmasıdır.”³⁸⁵

güzellikleri kendi güçlerine bağladıklarında oraya, bir gece vakti yahut güpegündüz emrimiz ulaşır da onu -sanki dün de yokmuş gibi- kökünden biçilmiş hale getiririz.”

³⁸⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/49.

³⁸¹ وَمَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا كَمَثَلِ الَّذِي يَنْعِقُ بِمَا لَا يَسْمَعُ إِلَّا دُعَاءً وَنِدَاءً صُمُّ بِكُمْ عَمِي فَهُمْ لَا يَعْقِلُونَ *“İnkârcılara seslenenin durumu, bağırıp çağırmadan başka bir şey işitmeyen hayvana haykıran çobanın durumuna benzer. Onlar sağır, dilsiz ve kördürler; çünkü onlar düşünmezler.”*

³⁸² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/342.

³⁸³ فَمَنْ يَكْفُرْ بِالطَّاغُوتِ وَيُؤْمِنْ بِاللَّهِ فَقَدِ اسْتَمْسَكَ بِالْعُرْوَةِ الْوُثْقَىٰ لَا انْفِصَامَ لَهَا *“Artık kim sahte tanrıları reddeder de Allah’a inanırsa kopmayan sağlam bir kulpa yapışmıştır.”*

³⁸⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/500.

³⁸⁵ Abdülkâhir b. Abdurrahman el-Cürcânî, *Esrârü'l-belâga*, nşr. Ebû Fehd Mahmud Muhammed Şâkir (Cidde: Dâru'l-Medenî, 1991), 20; Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 369, 373; Hâşimî, *Cevâhirü'l-belâga*,

Bursevî, mevzu ile ilgili Âl-i İmrân 3/103. âyetinde³⁸⁶ geçen “حَبْلُ اللَّهِ” (Allah’ın ipi) ifadesindeki “حَبْلُ” (ip) lafzıyla İslâm’dan yahut kitaptan istiare yapıldığını dile getirmiştir.³⁸⁷ Hûd 11/44. âyetinde³⁸⁸ ise “ابْلَعِي” (yut) ifadesinin gerçek mânâsının bir yiyeceğin boğaza sokulup mideye indirilmesi olduğunu; âyette ise suyun toprağa girmesi anlamında kullanılarak benzerlik yönü ile gizli bir yere gidişin kastedildiğini belirtmiştir.³⁸⁹

Ayrıca Fâtır 35/22. âyetinde³⁹⁰ “الْقُبُورُ” (kabirler) kelimesinde istiare-i muraşşah³⁹¹ bulunduğunu açıklamış ve “Kabirdekiler nasıl ki duyamazlar ise kalpleri mühürlü olanlar da onlar gibidir” demiştir.³⁹² Âl-i İmrân 3/180. âyetinde سَيُطَوَّقُونَ مَا “Cimrilik ettikleri mal kıyâmet günü boyunlarına dolanacaktır.” ifadesinde, nasıl ki bir tasma boyuna dolanırsa cimrilik ettiklerinin günahı da tasma misali onlardan ayrılmayacaktır. Dolayısıyla ortada bir tasma olmadığı halde varmış gibi gösterilmesi neticesinde istiare-i temsiliyyenin³⁹³ meydana geldiğini ifade etmiştir.³⁹⁴

Öte yandan müfessir, وَمَا سَكَتَ عَنْ مُوسَى الْغَضَبُ أَخَذَ الْأَلْوَاَحَ “Mûsâ’nın öfkesi yatışınca levhaları aldı.”³⁹⁵ âyetinde sanki öfkenin, Mûsâ’ya önce levhaları at deyip

277; Sedat Sağdıç, “Arap Dili ve Belâgatı Açısından Teşbîh-i Temsîl ile İstiare-i Temsiliyye Sarkacında Temsîl”, *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2018), 147.

³⁸⁶ “Hep birlikte Allah’ın ipine sımsıkı yapışın.” وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا

³⁸⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/89.

³⁸⁸ وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكَ وَيَا سَمَاءُ أَقْلِعِي “Ey toprak suyunu yut! Ey gök sen de tut! denildi.”

³⁸⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/178. Diğer bir örnek için bk. *Rûhu’l-beyân*, 2/405.

³⁹⁰ وَمَا يَسْتَوِي الْأَحْيَاءُ وَلَا الْأَمْوَاتُ إِنَّ اللَّهَ يُسْمِعُ مَنْ يَشَاءُ وَمَا أَنْتَ بِمُسْمِعٍ مَنْ فِي الْقُبُورِ “Dirilerle ölümler de bir değildir. Allah dilediğine elbette işittirir; ama sen kabirlerdekilere de işittirecek değilsin!”

³⁹¹ İstiare-i Muraşşaha: Kendisine benzetilenin uygun bir özelliğinin söylenmesidir. Kazvîni, *el-Îzâh fî ‘ulûmi’l-belâga*, 228; İsmail Durmuş - İskender Pala, “İstiare”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001) 23/317.

³⁹² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/399.

³⁹³ İstiare-i Temsiliyye: Bir ögenin farklı yönlerinin ya da özelliklerinin benzetme konusu yapılmasıyla oluşur. Benzeyen söylenmeyip, kendisine benzetilenin birden çok özelliği zikredilir. Bedevî Tabâne, *el-Beyânü’l-‘Arabî* (Mısır: Matbatü’r-Risâle, 1958), 315; Durmuş - Pala, “İstiare”, 23/317.

³⁹⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/164. Diğer bir örnek için bk. *Rûhu’l-beyân*, 3/274.

³⁹⁵ el-A’râf 7/154.

kızıştıran, sonra da bu söyleminden vazgeçen bir insana benzetildiğini, dolayısıyla burada istiare-i mekniyyenin³⁹⁶ oluştuğunu dile getirmiştir.³⁹⁷

Müellif yine aynı konuda, et-Tegâbün 64/9. âyetindeki “التَّعَابُنْ” (aldatma) kelimesinin istiare-i tehekkümiyye³⁹⁸ türünden bir aldatmayı gösterdiğini kaydetmiş;³⁹⁹ إِنَّكَ لَأَنْتَ الْحَلِيمُ الرَّشِيدُ “Oysa sen uyumlu ve akıllı birisin!”⁴⁰⁰ âyetinde istiare-i tebeiyye⁴⁰¹ oluştuğunu zikretmiştir. Nitekim câhil bir kimseye “Ey âlim!” ya da insanları hafife alan kimseye “Ey yumuşak huylu!” demek suretiyle onunla alay ediliyorsa, bu maksatla aradaki zıtlığı tenâsüp yerine koyup, istiare ile beyinsizlik ve azgınlık karşılığında yumuşak huyluluğu ve akıllılığı kullanarak bu kelimelere diğer olumsuz sözcüklerin mânâlarının sirayet ettiğini dile getirmiştir.⁴⁰²

Bursevî, Hûd 11/106. âyetinde⁴⁰³ “الشَّهِيقُ” kelimesinin “sıkıntılı bir biçimde nefes almak”; “الزَّفِيرُ” kelimesinin aynı şekilde “nefes vermek” anlamlarına geldiğini belirterek, bu kelimelerin cehennemde bedbahtların bağırımlarını ifade etmede kullanıldığını ve nefes alıp vermelerinin tıpkı merkeplerin bağırımlarına benzetildiğinden bahsederek istiare-i tasrihiyyenin⁴⁰⁴ meydana geldiğini ifade etmiştir.⁴⁰⁵ Yine müellif, وَخُذُوا حِذْرَكُمْ “Tedbirinizi alın.”⁴⁰⁶ âyetinde geçen “حِذْرٌ” (tedbir) sözcüğünün “korunma” anlamına geldiğini ve savaş aletine benzetilerek,

³⁹⁶ İstiare-i Mekniyye: Yalnız benzeyenle yapılan istiare olup, benzetilen öge zikredilmeyerek okuyucunun onu tayinini sağlayacak bir ipucu verilen istiare çeşididir. Tabâne, *el-Beyânü'l-‘Arabî*, 308; Durmuş - Pala, “İstiare”, 23/316.

³⁹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/318. Ayrıca bk. *Rûhu'l-beyân*, 4/167.

³⁹⁸ Kelimeler, istihza ve latife gayesiyle kullanılıp zıddı kastedildiğinde “istiare-i temlîhiyye” veya “istiare-i tehekkümiyye” adı verilir. Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur‘ân*, 4/1551; Durmuş - Pala, “İstiare”, 23/317.

³⁹⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/14.

⁴⁰⁰ Hûd 11/87.

⁴⁰¹ İstiare-i Tebeiyye: Kullanılan sözcüğün türüne göre fiil ve türevleri ile yapılan istiaresidir. Kazvîni, *el-Îzâh fî ‘ulûmi'l-belâga*, 226; Durmuş - Pala, “İstiare”, 23/317.

⁴⁰² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/228. Benzer örnek için bk. *Rûhu'l-beyân*, 4/435.

⁴⁰³ “فَأَمَّا الَّذِينَ شَقُّوا فَعَلِيَ النَّارُ لَهُمْ فِيهَا زَفِيرٌ وَشَهِيقٌ” “Bedbaht olanlar ateştedirler, orada onlar her nefeste acıdan inleyip feryat ederler.”

⁴⁰⁴ İstiare-i Tasrihiyye: Açık istiaresidir. Kendine benzetilen açıkça zikredilir, benzeyen ögesi ise hazfedilir. Tabâne, *el-Beyânü'l-‘Arabî*, 306-307; Mehmet Akçara, “Nazmın ve Nesrin İçerisinde İstiare: Türkiye’de Bazı Kütüphanelerde Bulunan Arapça İstiare Kalıpları”, *Nüşa: Şarkîyyat Araştırmaları Dergisi* 37 (2013), 61.

⁴⁰⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/245.

⁴⁰⁶ en-Nisâ 4/102.

öncesinde geçen “أخذ” (alma) fiilinin ona taalluk edip gizli bir teşbih yapmak suretiyle tahyîlî istiare⁴⁰⁷ oluşturduğunu dile getirmiştir.⁴⁰⁸

Netice itibariyle Bursevî, âyetlerde yer alan istiare-i muraşşah, temsiliyye, mekniyye, temsiliyye, tebeiyye, tehekkümiyye gibi neredeyse tüm istiare çeşitlerini tek tek zikrederek bir dil âlimi hassasiyetiyle konuya yaklaşmıştır. Ayrıca âyetlerde geçen istiarenin özelliğinden dolayı dahil olduğu kategoriyi belirtmiş ve bunun sebeplerini irdelemeye çalışmıştır. Bu konuda müfessirin detayları dikkat çekicidir.

2.5.3.2.4. Kinaye

Kinaye, örtülü bir anlatım şeklidir. Bazı âlimler nezdinde ise mecazın bir türü kabul edilmektedir; ancak aralarında fark vardır. Beyân âlimlerine göre kinaye, “söz içinde geçen asıl anlamın yanında bir başka lâzımî mânânın anlatıldığı kelime veya terkiptir.”⁴⁰⁹ Kur’ân’da pek çok kinaye örneği yer almaktadır.

Bursevî, beyân ilmi konuları arasında bulunan kinaye konusuna da tefsirinde yer vermiş ve yeri geldikçe bu sanata işaret etmiştir. Kinaye konusunu çeşitli yönlerden incelediği görülen müfessir, ilk olarak lâzımın (gerekli olanın) zikredilip, melzûmun (zorunluluk) kastedilmesine yönelik yapılan kinayeye el-A’râf 7/54. âyetini⁴¹⁰ örnek göstermiş, burada arşa istivâ konusunda lâzım olan husus zikredilip, melzûmun kastedilerek mülkî saltanattan ve izzetten kinaye yapıldığını dile getirmiştir.⁴¹¹ Benzer şekilde yine istivâ âyetindeki⁴¹² “istivâ”nın mülk sâhibi olmaktan kinâyeye yapıldığı ile izah etmiş, gerekli olanın söylenip, îcâbının kastedildiğine dikkat çekmiştir.⁴¹³

Konuya devamla رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا “Ey Rabbimiz! Üzerimize sabrı yağdır”⁴¹⁴ âyetinde kinaye yoluyla istiare yapıldığını belirterek, “üzerimize sabrı boşalt”

⁴⁰⁷ İstiare-i Tahyiliyye: Kapalı istiarelerin tümünde bulunup, ona bağlı olarak hayal gücüne dayanan istiarenin bir çeşididir. Tabâne, *el-Beyânü 'l-'Arabî*, 310-311; Durmuş - Pala, “İstiare”, 23/316.

⁴⁰⁸ Bursevî, *Rûhu 'l-beyân*, 2/334.

⁴⁰⁹ Kazvînî, *el-İzâh fî 'ulûmi 'l-belâga*, 241; İsmail Durmuş, “Kinaye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/34.

⁴¹⁰ إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَى عَلَى الْعَرْشِ “Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı günde yaratan, sonra Arş’a istivâ eden Allah’tır.”

⁴¹¹ Bursevî, *Rûhu 'l-beyân*, 3/225.

⁴¹² Tâhâ 20/5.

⁴¹³ Bursevî, *Rûhu 'l-beyân*, 5/433.

⁴¹⁴ el-A’râf 7/126.

mesajının, suya ait özellik olan “boşalmanın”, “sabıra” nisbeti dolayısıyla gizli bir teşbihi gösterdiğine dikkat çekmiştir.⁴¹⁵ Ayrıca “Allah kâfirleri sevmez”⁴¹⁶ âyetindeki “sevmemenin” “buğzetmekten” kinaye olduğuna yer vermiştir.⁴¹⁷

Neticede müfessir, âyetlerdeki kelimelerde bazen لازمın zikredilip, melzumun kastedildiğini kabul etmiş ve ince kavrayış ile bunları izah etmeye çalışmıştır. Bazen de kinaye sanatı ile istiare ya da teşbih arasında bağlantı kurarak aralarındaki ilişkiye işaret etmiştir.

2.5.3.3. Bedi‘ İlmi

Bedi‘ ilmi, mânevî ve lafzî bazı sanatları kullanarak sözün süslenmesine dair bir belâgat ilmidir. Edebî sanatlar ile ifade edilmiş bir kelimenin lafzen kusursuz, mânen makul ve âhenk içinde oluşunun metot ve kurallarını inceler.⁴¹⁸ Bursevî, tefsirinde görüldüğü üzere belâgat ilimlerine ayrı bir önem vermiştir. Ayrıca bazı sanat dallarına daha çok temas etmekle birlikte bedi‘ ilmi alanına giren konulardan aşağıda görüleceği üzere yeri geldikçe söz etmiştir.

2.5.3.3.1. Müşâkele

Müşâkele sanatı, bir masdarın mânâsının başka bir lafız ile değişmesi veya türevlerinin bir ibarede mükerrer olarak getirilmiş olması ya da cümlede geçen bir kelimenin iki farklı anlamında kullanılmasıdır.⁴¹⁹ Müellif, konu ile ilgili olarak el-Hac 22/60. âyetinde⁴²⁰ geçen “عَاقِبَ” ve “عُوقِبَ” lafızlarının art arda kullanılmasında müşâkele sanatı ya da mecaz-ı mürsel oluştuğunu belirtmiş;⁴²¹ İbrâhim 14/26. âyetinde⁴²² “kötü söz”ün, “kötü ağaç”a benzetilmesinde yine müşâkele sanatının yer

⁴¹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/275.

⁴¹⁶ Âl-i İmrân 3/140.

⁴¹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/124. Diğer bir örnek için bk. *Rûhu'l-beyân*, 5/507.

⁴¹⁸ Kazvîni, *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâga*, 255; Uysal, *Belâgat ve Edebi Sanatlar Lügati*, 19; Özel, *Kur'ân ve Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 42.

⁴¹⁹ Kazvîni, *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâga*, 263; Uysal, *Belâgat ve Edebi Sanatlar Lügati*, 160.

⁴²⁰ وَمَنْ عَاقَبَ بِمِثْلِ مَا عُوقِبَ بِهِ ثُمَّ بُغِيَ عَلَيْهِ لَيَنْصُرْنَاهُ اللَّهُ “Her kim kendisine yapıldığı misliyle karşılık verir, sonra yine haksız bir saldırıya uğrarsa Allah ona mutlaka yardım eder.”

⁴²¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/70.

⁴²² وَمِثْلُ كَلِمَةٍ خَبِيثَةٍ كَشَجَرَةٍ خَبِيثَةٍ “Kötü sözün misali kötü bir ağaçtır.”

aldığını,⁴²³ Yûnus 10/21. âyetinde⁴²⁴ ise “مَكْرٌ” (tuzak, hile) kelimesinin bir cümle içinde iki farklı mânâsı ile yer alması dolayısıyla müşâkelenin meydana geldiğini ifade etmiştir.⁴²⁵

2.5.3.3.2. İstitrat

İstitrat⁴²⁶ hakkında müfessir, *“Onları ve nesillerini yüklü gemide taşımamız kendileri için açık bir kanıttır”* (Yâsîn 36/41) âyeti ile *“Dilesek onları suda boğarız, kimse de onların yardımına koşamaz ve artık kurtarılamazlar”* (Yâsîn 36/43) âyetlerinde gemiden bahsedilirken, *“ve binecekleri benzer araçlar yaratmamız da (kendileri için açık bir kanıttır)”* (Yâsîn 36/42) âyetinin araya girdiğini ve burada bineklerin (develerin) kastedildiğini aktarmıştır. Bu âyetler arasındaki ilişkinin ise istitrat ile açıklandığını ve gemi ile deve arasında, her ikisinin de birer taşıma vasıtası olmasından dolayı benzerlik bulunduğunu kaydetmiştir.⁴²⁷

Sonuç itibariyle Arap dilinin en ince söz sanatlarına kadar tefsirinde yer verdiği görülen müfessir, müşâkele, istitrat gibi sanatlar hakkında açıklamalar yapmıştır. Âyetlerdeki müşâkele sanatına işaret ederek anlamdaki inceliğe dikkat çekmiştir. Bir kelimenin bir ibarede farklı anlamlara delâlet etmesine ilişkin açıklamalar getirerek, dil konusundaki önemine işaret etmiştir. Ayrıca asıl konudan olmayan fakat yeri gelmişken söylenen kelimelere istitrat sanatıyla dikkat çekmiş ve önce ya da sonraki âyetlerle ilişkisine vurgu yapmıştır. Müfessirin dil konularındaki geniş izahları ile Kur’ân dilinin önemine dikkat çekmesi, tefsirinin göz önünde bulundurulması gereken özelliklerindendir.

⁴²³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/532.

⁴²⁴ *“Bir de bakarsın ki onlar, bize ait işaretler üzerinde hileye sapmışlardır. De ki: Hileye karşı Allah’ın tedbiri daha çabuktur.”*

⁴²⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/43. Diğer müşâkele örnekleri için bk. *Rûhu’l-beyân*, 3/599; 9/116; 8/447; 7/124, 254; 10/264, 477.

⁴²⁶ İstitrat: Asıl konudan olmayan fakat yeri gelmişken söylenen sözdür. Kazvîni, *el-Îzâh fî ‘ulûmi’l-belâga*, 264; İsmail Durmuş, “İstitrat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/401.

⁴²⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/475.

2.6. el-Vücûh ve'n-Nezâir

Vücûh, sözlükte “yüz, yön, ön taraf” gibi mânâlara gelmektedir.⁴²⁸ Terim anlamı ise bir kelimenin âyetlerde farklı anlamlar içermesidir.⁴²⁹ Nezâir ise “şekil, iki şey arasında denklik” gibi anlamlarda kullanılır.⁴³⁰ Terim olarak, birçok kelimenin aynı anlama gelmesini ifade eder.⁴³¹ Kur’ân’ın farklı yerlerinde aynı kelimeler müşterek (çok anlamlı) olarak kullanılmış ve kök anlamıyla ilişkili şekilde kullanıldıkları yere göre yeni mânâlar kazanmıştır. Bazen bu öyle kuvvetli olur ki sözcükler basit anlamların ötesinde asıl anlamını unutturacak derecede farklı istemlerin taşıyıcısı olabilirler.⁴³²

Bursevî, tefsirinde vücûh ve nezâir konusuna değinmiş ve yeri geldikçe konuya dair izahlarda bulunmuştur. Örneğin, Yûsuf 12/17. âyetindeki⁴³³ “مَتَاعٌ” kelimesinin yararlanılan her şeyi kapsadığını belirtirken; aynı kelimenin sûrenin 65. âyetinde⁴³⁴ “yemek kapları” mânâsında kullanıldığını ifade etmiştir.⁴³⁵ Ayrıca kelimelerin, benzetme yapılarak dil açısından incelenmesine yönelik el-Bakara 2/15. âyetindeki⁴³⁶ “عَمَهُ” (şaşkınlık) lafzının “şaşkınlık içinde bulunmayı ve tereddütte olmayı”⁴³⁷ gösterdiğini, gözde körlük neyi ifade ediyorsa basirette de şaşkınlığın ona karşılık

⁴²⁸ İbn Manzûr, “وج ه”, 6/4775-4776.

⁴²⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/102; Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*, 3/975.

⁴³⁰ Ferâhidî, “ن ظ ر”, 4/237; İbn Manzûr, “ن ظ ر”, 6/4465-4467.

⁴³¹ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*, 3/976.

⁴³² Karşlı, *Kur'an'ı Anlamaya Giriş*, 126; Cündioğlu, *Kur'an'ı Anlama'nın Anlamı*, 32, 44; Bilgin, *Kur'an'daki Deyimler ve Zemahşeri'nin Keşşaf'ı*, 34; Ferruh Kahraman, *Ulûmu'l-Kur'ân Özelinde Tefsirde İhtilâflar* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011), 272.

⁴³³ “قَالُوا يَا أَبَانَا إِنَّا ذَهَبْنَا نَسْتَبِقُ وَتَرَكْنَا يُوسُفَ عِنْدَ مَتَاعِنَا فَأَكَلَهُ الذِّئْبُ” *Yûsuf'u da eşyamızın yanında bırakmıştık; onu kurt yemiştir!*

⁴³⁴ “وَلَمَّا فَتَحُوا مَتَاعَهُمْ وَجَدُوا بِضَآئِعَهُمْ رُدَّتْ إِلَيْهِمْ” *Eşyalarını açtıklarında ödedikleri bedelin kendilerine geri verildiğini gördüler.*

⁴³⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/294.

⁴³⁶ “اللَّهُ يَسْتَهْزِئُ بِهِمْ وَيَمُدُّهُمْ فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ” *Asıl onlarla alay eden ve azıp saparak dolaşmalarına izin veren Allah'tır.*

⁴³⁷ Ferâhidî, “ع م ه”, 3/232; İbn Manzûr, “ع م ه”, 4/3114.

öfke olmasına dair beyanına göre,⁴⁴⁶ bu kelimenin anlamının “kızgınlık” olarak tabir edildiğini; Râgıb el-İsfahânî’nin ise onu “kızgınlık ve hüznü”⁴⁴⁷ olarak nitelediğini belirtmiştir.⁴⁴⁸ Ayrıca Kur’ân’da “evlenmek, iffetli olmak, hür olmak, Müslüman olmak” şeklinde dört anlama gelen “إِحْصَانٌ” (ihsan) kelimesini kaydetmiş,⁴⁴⁹ “Mevlâ” kelimesinin ise geçtiği iki farklı sûrenin birinde “sahip”,⁴⁵⁰ diğerinde “yardımcı”⁴⁵¹ anlamına geldiğini zikretmiştir.⁴⁵²

Neticede müfessir, farklı âyetlerde geçen bir kelimenin her geçtiği yerde nasıl bir anlam değişikliğine uğradığını ya da hadislerdeki kullanımında ifade ettiği anlamları göstermeye çalışmıştır. Bazen de bir kelimenin Kur’ân’da geçtiği yerlerde hangi anlamları ifade ettiğini toplu olarak vermiştir.

2.7. Esbâb-ı Nüzûl

Genel itibariyle tefsir külliyyatında âyetlerin nerede, ne zaman ve nasıl indiğiyle ilgili hususlar bu başlık altında değerlendirilmektedir. “Nüzûl” sözlük anlamı itibariyle “yerleşmek, bir yere sızmak”⁴⁵³ mânâsına gelirken; “inzâl” lafzı “bir yere birini yerleştirmek, sığdırmak, yüksekte aşağıya doğru yuvarlamak” gibi mânâlarda kullanılmaktadır.⁴⁵⁴ Kur’ân’ın inzalinden, vahyin Hz. Muhammed’e ulaştırılması kastedilir. Toplamda yirmi üç senede parça parça nâzil olan âyetler bazen bir sebebe bağlı olmaksızın, bazen de bir sebep eşliğinde inmiştir. Sebeb-i nüzûl, bir sebebe bağlı olarak indiği düşünülen âyetler için söz konusudur. Bu sebeplerin bilinmesi şüphesiz âyetlerin daha iyi anlaşılması, anlamadaki zorlukların ortadan kalkması ve inen bir hükmün gerçek sebebinin bilinmesi gibi açılardan önem taşımaktadır.⁴⁵⁵

⁴⁴⁶ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb Arnavut - M. Kâmil Karabelli (Beyrut: Dâru’r-risâleti’l-âlemiyye, 2009), “Cenâiz”, 5/26 (3110).

⁴⁴⁷ Râgıb el-İsfahânî, “أ س ف”, 17.

⁴⁴⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/494.

⁴⁴⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/230.

⁴⁵⁰ el-En’âm 6/62.

⁴⁵¹ Muhammed 47/11.

⁴⁵² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/61.

⁴⁵³ Râgıb el-İsfahânî, “ن ز ل”, 488; İbn Manzûr, “ن ز ل”, 6/4399.

⁴⁵⁴ İsmail b. Hammad Cevherî, *Tâcü’l-Lügâti ve Sihâhü’l Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 1990), “ن ز ل”, 5/1828-1829; Râgıb el-İsfahânî, “ن ز ل”, 489.

⁴⁵⁵ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’an*, 1/189-190; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/12-16; Ebu’l-Alâ Mevdûdî, *Kur’ân’ı Nasıl Anlayalım*, çev. Bekir Karlığa (İstanbul: İşaret Yayınları, 2013), 72, 73,

İsmâil Hakkı'nın arada bir de olsa bazı âyetlerin nüzûl sebeplerine temas ettiği görülmektedir. Bazen bir âyetin nüzûl sebebine ilişkin rivayetleri paylaşırken “قِيلَ-رُويَ” (dendi-rivayet edildi) gibi ifadeler kullanmış, müfessirlerin tercih ettikleri görüşleri isim vererek aktarmış, bunlara kendi görüşünü eklemiş, bazen de bu konudaki bilgileri kaynak göstermeden vermiştir. Örneğin, el-Bakara 2/130. âyetinin⁴⁵⁶ iniş sebebi hakkında, müfessirin kaydettiğine göre Abdullah b. Selâm, Seleme ve Muhâcir isimli iki amcaoğlunu İslâm'a davet etmişti. Onlara Allah'ın Tevrat'ta adı Ahmed olan bir peygamber göndereceğini, ona iman edenlerin doğru yolda olacağını, iman etmeyenlerin ise lânetleneceğini söylemesi üzerine Seleme Müslüman olurken, diğeri Yahudilikte direnmiş ve bu olaydan sonra yukarıdaki âyet-i kerime nâzil olmuştur.⁴⁵⁷

Diğer taraftan müellif, bazen bir âyetin kimin hakkında nâzil olduğuna temas ederek bilgiler vermiştir. Nitekim el-Bakara 2/159. âyetinin⁴⁵⁸ yahudi reisleri ve âlimleri hakkında nâzil olduğunu dile getirmiş ve dinin ahkâmından bir şey saklayan herkesi kapsadığını belirtmiştir.⁴⁵⁹ Yine bu konuda, el-Mâide 5/72. âyetinin⁴⁶⁰ Necran hristiyanları hakkında indiğini ifade ederken;⁴⁶¹ el-Bakara 2/207. âyetinin⁴⁶² sahâbî Suheyb b. Sinân (ö. 38/659) hakkında nâzil olduğunu kaydetmiştir. Zira Suheyb, yaşı yüze ulaşmasına rağmen Mekke'den hicret etmek maksadıyla yola çıkmıştı. Kureyşliler yolda Suheyb'e eşlik edenleri öldürünce Suheyb, sahip olduğu oklar

84, 85; Muhammed Hadi Marifet, *Kur'an İlimlerine Giriş*, çev. Yusuf Tazegün (İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014), 111-113.

⁴⁵⁶ “Kendine câhilce kötülük edenden başka kim İbrâhim'in halkına getirdiği dini reddeder? Oysa biz, gerçekten onu dünyada seçkin kıldık; şüphesiz ki o, âhirette de iyiler arasında yer alacaktır.”

⁴⁵⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/296.

⁴⁵⁸ إِنَّ الَّذِينَ يَكْتُمُونَ مَا أَنزَلْنَا مِنَ الْبَيِّنَاتِ وَالْهُدَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا بَيَّنَّاهُ لِلنَّاسِ فِي الْكِتَابِ أُولَٰئِكَ يَلْعَنُهُمُ اللَّهُ وَيَلْعَنُهُمُ اللَّاعِنُونَ “İndirdiğimiz açık delillerle hidayet bilgisini -kitapta onu insanlara apaçık göstermemizden sonra-gizleyenler yok mu, işte onlara hem Allah lânet eder hem de lânet okuyanlar lânet eder.”

⁴⁵⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/330.

⁴⁶⁰ لَقَدْ كَفَرَ الَّذِينَ قَالُوا إِنَّ اللَّهَ هُوَ الْمَسِيحُ ابْنُ مَرْيَمَ “Allah, Meryem oğlu Mesih'in kendisidir” diyenler, hiç şüphesiz hakikati inkâr etmişlerdir.”

⁴⁶¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/508.

⁴⁶² “İnsanlardan öylesi de vardır ki, kendisini Allah'ın hoşnutluğunu kazanmaya adanmıştır. Allah, kullarına çok şefkatlidir.”

bitinceye kadar mücadelesini sürdüreceğini söylemiş ve Mekke'deki mallarına karşılık kendisine dokunulmamasını teklif edince ona yol vermişlerdi.⁴⁶³

Ayrıca tefsirde, el-Bakara 2/164. âyetinin⁴⁶⁴ nüzûlü hakkında şu bilgilere yer verilmiştir: Müşriklerin Kâbe etrafında üç yüz altmış putu bulunuyordu. el-Bakara 2/163. âyetini⁴⁶⁵ duyunca tek bir ilâhın bu kadar insanı nasıl idare edeceğine hayret etmeleri neticesinde Hz. Peygamber'in tek bir ilâh iddiasında ise onlara delil getirmesini istemeleri üzerine söz konusu âyet nâzil olmuştur.⁴⁶⁶ ez-Zuhuruf 43/31. âyetinde⁴⁶⁷ ise Mekke müşriklerinin sözleri üzerine el-Kasas 28/68. âyetinin⁴⁶⁸ nâzil olduğunu belirtmiştir.⁴⁶⁹

Diğer taraftan müfessir, ez-Zümer 39/36. âyetinin⁴⁷⁰ hem Resûlüllah hem de sahâbî Hâlid b. Velîd (ö. 21/642) için iki defa indiğini zikretmiştir.⁴⁷¹ Yine bu konuda, en-Necm 53/34. âyetinin⁴⁷² iniş sebebi hakkında bazı rivayetleri zikrettikten sonra kendi görüşünü serdetmiştir. Nitekim ona göre bu âyet, İslâm'dan uzaklaşan bir kimsenin âhirette çekeceği azabı daha dünyada iken parayla başkasına satmaya çalışması, ancak bunda cimrilik yapmasını göstermekte ve kıyâmette başkasının kendi azabını çekeceğine inanması sebebiyle âdetâ cimriliğin alaya alındığını bildirmektedir.⁴⁷³

⁴⁶³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/401. Diğer bir örnek için bk. *Rûhu'l-beyân*, 4/567.

⁴⁶⁴ إِنَّ فِي خَلْقِ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَاخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَالْفُلْكِ الَّتِي تَجْرِي فِي الْبَحْرِ بِمَا يَنْفَعُ النَّاسَ وَمَا أَنْزَلَ اللَّهُ مِنَ السَّمَاءِ مِنْ مَّاءٍ فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا وَبَثَّ فِيهَا مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ وَتَصْرِيفِ الرِّيَّاحِ وَالسَّحَابِ الْمُسَخَّرِ بَيْنَ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ “Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden gemilerde, Allah'ın gökten indirerek onunla ölü haldeki toprağa can verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgârları ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde aklını işleyen bir topluluk için elbette nice deliller vardır.”

⁴⁶⁵ وَالْهَكُمُ إِلَهُ وَاحِدٌ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ “Tanrınız bir tek Tanrı'dır; O'ndan başka tanrı yoktur.”

⁴⁶⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/333.

⁴⁶⁷ وَقَالُوا لَوْلَا نُزِّلَ هَذَا الْقُرْآنُ عَلَى رَجُلٍ مِنَ الْقَرْيَتَيْنِ عَظِيمٍ “Bu Kur'an şu iki şehirden büyük bir kişiye indirilseydi ya! diye de eklediler.”

⁴⁶⁸ وَرَبُّكَ يَخْلُقُ مَا يَشَاءُ وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ سُبْحَانَ اللَّهِ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ “Rabbin, dilediğini yaratır ve tercih eder. (O'nun seçme ve yaratmasında) onların tercih hakkı yoktur. Allah, onların ortak koştuklarından münezzehtir ve şâni yücedir.”

⁴⁶⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/540.

⁴⁷⁰ أَلَيْسَ اللَّهُ بِكَافٍ عَبْدَهُ وَيُخَوِّفُونَكَ بِالَّذِينَ مِنْ دُونِهِ وَمَنْ يُضْلِلِ اللَّهُ فَمَا لَهُ مِنْ هَادٍ “Allah kuluna kâfi değil mi? Öyleyken onlar kalkmış seni O'ndan başkalarıyla korkutuyorlar. Allah kimi şaşırtırsa artık ona doğru yolu gösterecek yoktur.”

⁴⁷¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/150.

⁴⁷² وَأَعْطَى قَلِيلًا وَأَكْثَى “Azıcık verip sonra keseni!”

⁴⁷³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/289.

Ayrıca müellif, nüzûl ile ilgili her rivayeti kabul etmemiş, bazılarını eleştirmiş ve reddetmiştir. Nitekim Mukâtil b. Süleyman'dan (ö. 150/767) nakledilen yukarıda verilen en-Necm 53/34. âyetinin sebep-i nüzûlü hakkında Resûlüllah'ın ashabına dair yardım vaadinden cayması üzerine indiği şeklindeki rivayetin doğruyu yansıtmadığını, zira buna bir kanıt olarak sonraki âyetin⁴⁷⁴ tamamen bu iddiayı çürüttüğünü dile getirmiştir.⁴⁷⁵

Öncelik-sonralık ilişkisi bakımından da nüzûl konusunu ele almıştır. el-İnsân 76/25. âyetinde وَأَذْكُرْ اسْمَ رَبِّكَ بُكْرَةً وَأَصِيلًا “Sabah akşam Rabbinin adını an” ifadesinin nüzûlünün ne zaman olduğuna dair bazı bilgiler vermiştir. Buna göre, beş vakit namaz hicretten bir sene evvel farz kılınmıştır. Ancak söz konusu âyetin nüzûl zamanı bilinmemektedir. Bu konuda Sâdî Müftî'nin (ö. [?]) bu âyetten evvel beş vakit namaz farz kılınmışsa bunun açıklamasının “namaza devam et” şeklinde algılanması gerektiğine dair iddiasını haklı bulduğunu belirtmiştir.⁴⁷⁶

Sonuç olarak Bursevî, genel olarak âyetlerin iniş sebepleri üzerinde durmuş, bazen ilgili rivayetlere dair görüşünü bildirmiş, reddettiği ve eleştirdiği rivayetlerin gerekçesini delillerle açıklamıştır. Yer yer nüzûl sebebinden hareketle âyetlerin iniş sebeplerinin umumî ya da hususîliğine dair görüş bildirirken, hüküm açısından bağlayıcılığına işaret etmeyi de ihmal etmemiştir.

2.8. İlmü'l-Mekkî ve'l-Medenî

Kur'ân-ı Kerîm, bir kısmı hicretten önce Mekke'de, diğer kısmı hicretten sonra Medine'de peyderpey yirmi üç yıl içinde nâzil olmuştur. Bu sebeple sahâbe ve tâbiînden nakledilen rivayetlere göre sûreler, Mekkî ve Medenî şeklinde kategorize edilmiştir. Bazı âlimler sûreleri, nâzil oldukları yeri esas alarak ayırırken, bazıları hicreti baz alarak taksim etmiş, bir kısmı ise âyetlerin muhatapları açısından bir sınıflandırma yapmıştır.⁴⁷⁷ Bu veriler, Mekke-Medine halkına yapılan hitapların nedenlerini inceleme imkânı sunmuştur. Ayrıca âyetlerin nâsih ve mensûhunu

⁴⁷⁴ أَعْنَدَهُ عِلْمُ الْغَيْبِ فَهُوَ يَرَى “Gaybın bilgisine sahip de onunla mı görüyor?”

⁴⁷⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/289.

⁴⁷⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/328. Diğer örnekler için bk. *Rûhu'l-beyân*, 1/106, 202; 9/504; 2/199.

⁴⁷⁷ Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân*, 1/159-168; Subhî's-Sâlih, *Mebâhis fî ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1977), 167; Babaî vd., *Kur'an Tefsiri Metodolojisi*, 426-427.

ayırabilmek ya da tedriciliğini tespit edebilmek, bu alandaki bilgi birikimiyle mümkün olmuştur. Öte yandan bu durum, Kur'ân'a olan güvenin artmasına katkı sağlamıştır.⁴⁷⁸

Bursevî, âyetlerin Mekkî-Medenî oluşundan hareketle izahlarda bulunmuştur. Nitekim Hûd 11/5. âyetinde nifâktan söz edildiğini belirtirken, âyetin Mekke'de nâzil olmasına rağmen, nifâkın Medine'de ortaya çıktığının altını çizmiş ve burada i'câz sırlarından olan gaybî haber vermenin söz konusu olduğunu ifade etmiştir.⁴⁷⁹ Yine bu konuda, el-Feth 48/24. âyetinde⁴⁸⁰ Mekke'nin fethine ilişkin bazı bilgilerin yer almasının, o âyetin fetihden önce nâzil olmasına yönelik bir çelişki oluşturmayacağını belirtirken,⁴⁸¹ Sâdî Müftî'den nakille bu sûrenin Hudeybiye dönüşü indiği ve Medine'de inmemesine rağmen Medenî olmasının ıstılahî sayıldığını aktarmıştır.⁴⁸² Fâtiha sûresinin ise hem Mekke'de hem de Medine'de ayrı ayrı indiğini ifade etmiştir.⁴⁸³

Öte yandan müellif, isrâ hâdisesinin hicretten öncesine ait zamanlaması hakkında bir karışıklığın olduğunu dile getirmiş ve olayın peygamberliğin on ikinci yılına rastladığı bilgisinin yanında, isrâ olayının anlatıldığı Necm sûresinin peygamberliğin beşinci yılında indiğini kaydetmiştir.⁴⁸⁴ Yine bu konuda, Mücadele sûresinin Medine'de inmesine rağmen, 22. âyetin nüzûl sebeplerinden sayılan bir rivayette Hz. Ebû Bekir ve babasının Mekke'de iken yaşadıkları bir olaya⁴⁸⁵ dair yapılan anlatımdan yola çıkarak, âyetin Mekkî ve Medenî oluşuna dair ihtilafın, sûrenin ilk on âyetinin Medine'de, geri kalanının ise Mekke'de indiği uzlaşımı ile çözülebileceğini dile getirmiştir.⁴⁸⁶

⁴⁷⁸ Mevdûdî, *Kur'ân'ı Nasıl Anlayalım*, 79-80; Özel, *Kur'ân ve Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 123, 126; Muhammed Müfid Yaray, *Kur'ân Nesline Kur'ân İlimleri* (İstanbul: Dua Yayıncılık, 2012), 36-38; Salih, *Kur'ân İlimleri*, 174.

⁴⁷⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/126.

⁴⁸⁰ وَهُوَ الَّذِي كَفَّ أَيْدِيَهُمْ عَنْكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ عَنْهُمْ بِطَّنِ مَكَّةَ مِنْ بَعْدِ أَنْ أَظْفَرَكُمْ عَلَيْهِمْ وَكَانَ اللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا “Mekke'nin göbeğinde size onları yenmeyi nasip ettikten sonra onların ellerini sizin üzerinizden, sizin ellerinizi de onların üzerinden çeken de O'dur. Allah bütün yaptıklarınızı görmektedir.”

⁴⁸¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/54.

⁴⁸² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/5.

⁴⁸³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/150.

⁴⁸⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/270.

⁴⁸⁵ Hz. Ebû Bekir, babası Ebû Kuhâfe'nin müslümanlığı kabul etmesinden önce, Hz. Peygamber hakkında söylediği kötü sözleri duyunca ona vurmuştur. Bu durumu öğrenen Resûlullah, ona saldırmaması gerektiğini söylemiştir. Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/486.

⁴⁸⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/486. Diğer bir örnek için bk. *Rûhu'l-beyân*, 3/380-381.

Sonuç olarak Bursevî, Mekkî-Medenî ayrımlarına yönelik değerlendirmelerde bulunmuş, bazen bu konuyu âyet ya da sûre düzeyinde taksim etmeye çalışmıştır. Çoğu kez diğer tefsirlerde yer alan izahlara benzer açıklamalar yapmıştır. Aktardığı görüşlerden katılmadıklarını yer yer belirtirken, katıldığı görüşler varsa bu görüşlere dikkat çekmeyi ihmal etmemiştir. Ayrıca bu alandaki bazı farklı görüşleri de uzlaştırmaya çalışmıştır.

2.9. Nâsih ve Mensûh

Sözlükte “nesih” kelimesi “izale etmek, tebdil etmek, ortadan kaldırmak, nakletmek, yer değiştirmek, silmek, geçersiz kılmak, feshetmek, bozmak, iptal etmek” gibi anlamlara gelmektedir.⁴⁸⁷ Terim anlamı ise “şer’î bir hükmün şer’î bir delille kaldırılması” başka bir ifade ile “bir nassın hükmünün daha sonra gelen bir nass ile kaldırılmasıdır.”⁴⁸⁸ Hükmü kaldırılana mensûh, hükmü kaldırana ise nâsih denir. Nesih konusunda tartışmalar, neshi câiz görenler ve neshi câiz görmeyenler şeklinde iki sınıfa ayrılmaktadır.⁴⁸⁹ Neshi kabul edenler, görüşlerini Kur’ân-ı Kerim’deki üç âyete⁴⁹⁰ dayandırmışlar, ancak neshedilen âyetlerin sayısı konusunda kendi aralarında ittifak edememişlerdir. Süyûtî bu sayıyı yirmi olarak belirlerken;⁴⁹¹ Hindistanlı âlim Şah Veliyullah Dihlevî (ö. 1176/1762) beşe indirmiştir.⁴⁹² Neshi kabul etmeyenler ise genel itibariyle neshin aklen câiz olduğu, ancak Kur’ân’da bulunmadığı, tefsir ilminde

⁴⁸⁷ Cevherî, “ن س خ”, 1/433; Râgıb el-İsfahânî, “ن س خ”, 490; İbn Manzûr, “ن س خ”, 6/4407.

⁴⁸⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/29; Süyûtî, *el-İtkân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, 4/1435-1436; Zürkânî, *Menâhilü’l-irfân*, 2/138; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü* (Ankara: TDV Yayınları, 2015), 122; Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 230.

⁴⁸⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs eş-Şâfiî, *er-Risale*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Mısır: Matba’atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1937), 137; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 231-232; Karaman vd. *Kur’ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*, 1/34; Ömer Dinç, “Hicri İlk Üç Asır Bağlamında Nesh Meselesinin Tarihi Süreci Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı I* (2014), 203-219.

⁴⁹⁰ “يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ وَعْدَهُ أَمْ الْكِتَابِ وَإِذَا بَدَلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنْزِلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٍ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ” *“Biz bir âyetin yerine başka bir âyeti getirdiğimiz zaman -ki Allah neyi indireceğini çok iyi bilir- ‘Sen sadece uyduruyorsun’ dediler. Öyle değil, fakat onların çoğu bilmezler.”* (en-Nahl 16/101); “مَا نَنْسَخْ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِنْهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ” *“Biz bir âyetin hükmünü yürürlükten kaldırır veya onu unutturursak, mutlaka daha iyisini veya benzerini getiririz. Bilmez misin ki Allah her şeye kâdirdir.”* (el-Bakara 2/106).

⁴⁹¹ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, 4/1439.

⁴⁹² Şâh Veliyullah ed-Dihlevî, *el-Fevzu’l-Kebîr fî Usûli’t-Tefsîr*, çev. Mehmed Sofuoğlu (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980), 49.

sadece bir sistem olarak kaldığı, bu kavram hakkında kesin bir bilgi ya da rivayet ulaşmadığı ve neshin sayısı hakkında ittifak olmadığı gibi görüşler ileri sürerek neshi reddetmişlerdir.⁴⁹³

Bursevî, konu ile ilgili izahlarında öncelikle ulûmü'l-Kur'ân kitaplarındaki nesihle ilgili mevzulara temas etmiştir. Müfessir, neshin lûgat anlamını vererek konuya giriş yapmıştır. Kaydettiğine göre nesih, “nakletmek ve gidermek” anlamlarına gelmektedir. Âyetin neshi denildiğinde neshedilen âyetin hükmü veya kıraati ile ya da her ikisiyle mükellefiyetinin sona ermesi anlaşılmaktadır.⁴⁹⁴ Öte yandan neshi, metni mensûh hükmü bâki (recm âyeti); hükmü mensûh metni bâki (iddet âyeti); hem metni hem hükmü mensûh (süt emzirme âyeti) olarak üçe ayırmıştır. Hükmü mensûh metni bâki olarak tanımlanan neshe konu olan âyetin lafzının Kur'ân'da bulunduğu, son inen âyetle o âyetin hükmünün kaldırıldığı, lafzı bâki olmasına rağmen mensûh âyetin hükmüyle amel edilmeyeceği ve tilâvetinin bâki kalmasının sevap kazanmaya vesile olduğunu belirtmiştir.⁴⁹⁵ Ayrıca el-Hac 22/52. âyetinde⁴⁹⁶ geçen nesih kelimesinin şer'î anlamda değil, “geçersiz kılma” anlamında bir ifade olduğuna dikkat çekmiştir.⁴⁹⁷

Öte yandan er-Ra'd 13/39. âyetinin tefsirinde Allah Teâlâ'nın dilediğini silmesi ve dilediğini sabit bırakmasının on mânâda anlaşılabileceğini belirtmiş ve bu mânâları şu şekilde tadât etmiştir: Allah'ın neshi doğru bulduğu şeyi neshetmesi yahut benzerini getirmesi, tövbe edenlerden günahları silmesi, sevapları sabit bırakması, amellerden iyilik ve kötülük dışında kalanları amel defterinden silmesi, rızık, ecel, cennet ya da cehennemlik olma, mutluluk, bedbaht vb. durumlardan dilediğini yok sayması, dilediğini sabit bırakması yahut küfrü silip, imanı sabit bırakması gibi hususlardır.⁴⁹⁸

Müfessir, genel olarak zâhirî anlamda neshi câiz görüp, mensûh âyetleri zaman zaman zikretmiş ve neshin hikmetlerine değinmiştir. Ona göre nasıl ki bir ilaç, vücut

⁴⁹³ Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, çev. Abdülaziz Hatip - Mahmut Kanık (Ankara: Beyan Yayınları, 2013), 99; İsmail Albayrak, *Klasik Modernizmde Kur'ân'a Yaklaşımlar* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014), 160; Ahmed Hassan, “Nesh Teorisi I”, çev. M. Paçacı, *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 3 (1987), 108-109.

⁴⁹⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/252.

⁴⁹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/252-253.

⁴⁹⁶ *فَيَنْسَخُ اللَّهُ مَا يُلْقِي الشَّيْطَانُ ثُمَّ يُحْكُمُ اللَّهُ آيَاتِهِ* “Fakat Allah şeytanın katmaya çalıştığını iptal eder. Sonra Allah kendi âyetlerini (onun kalbine) sağlam olarak yerleştirir.”

⁴⁹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/64.

⁴⁹⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/494-495.

için belli bir dönem şifa olabilmekte; ancak bir müddet sonra aksi tesir yapmakta ise birtakım işler de belli bir dönem için yararlı iken, zaman içinde faydası ortadan kalkabilmektedir. Bunun gibi zamanın değişmesiyle de bazı hükümler değişebilir. Ayrıca müellife göre, zordan kolaya doğru olan nesih, amel bakımından kolaylık içermekte (iddet müddeti âyeti);⁴⁹⁹ kolaydan zora olan nesih sevap açısından fazlalık içermekte (savaşın meşru kılınması);⁵⁰⁰ misliyle olan nesih ise fayda ve sevap yönlerinden benzer bir âyetin getirilmesi ile gerçekleşmektedir (kıblenin tahvili).⁵⁰¹ Nesihteki bir diğer hikmet ise nesholunan bir âyetin daha hayırlısının veya benzerinin getirilmesindedir.⁵⁰²

Müfessir, konuyla ilgili kıblenin değişmesi meselesine de değinmiştir. Namazlarda kible olarak Mescid-i Aksâ'ya yönelmeye alışmış olanların, yeni kibleyi kabul etmelerinin zorluğuna rağmen, Allah'ın hükümlerinin hikmetini kendilerine öğrettiği kimselere ya da O'na itaat edenlerin mutlu ve isyan edenlerin hüsranda olacaklarını bilenlere bu durumun kolay geleceğini zikretmiştir.⁵⁰³ Bu arada nesih konusunda şeyhülislâm Molla Fenârî'nin *Tefsîru'l-Fâtiha* adlı kısmî tefsirinden nakillerde bulunmuş ve Fenârî'nin ilk neshedilen hususun elli vakit namaz olduğunu,⁵⁰⁴ bu sayının nesihle beş vakte indirildiğini; sonrasında kıblenin tahvilinin gerçekleştiğini ifade ettiğini zikretmiştir.⁵⁰⁵ Yine kıblenin tahviliyle ilgili el-Bakara 2/177. âyetinin⁵⁰⁶ tefsirinde, Hz. Peygamber'e namaz kılarken Mescid-i Haram'a yönelme emri gelince, yahudi ve hristiyanların ileri geri konuşarak "iyiliğin" kendi kiblelerine dönmek olduğu şeklindeki iddiaları üzerine Allah Teâlâ'nın bu âyeti indirdiğini ifade etmiştir.⁵⁰⁷ Yine aynı sûrede el-Bakara 2/180. âyetiyle⁵⁰⁸ ilgili olarak

⁴⁹⁹ el-Bakara 2/240.

⁵⁰⁰ el-Hac 22/39.

⁵⁰¹ el-Bakara 2/144.

⁵⁰² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/254-256. Ayrıca bk. a.mlf., *Temâmü'l-feyz* (Halet Efendi, 244), 5a.

⁵⁰³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/312.

⁵⁰⁴ Şemsuddîn Muhammed b. Hamza el-Fenârî, *'Aynü'l-a'yân: Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha* (İstanbul: Rıfat Bey Matbaası, 1325), 81.

⁵⁰⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/314.

⁵⁰⁶ "يُضِلُّكُمْ بَينَ يَدَيْكُمْ وَمَآخِذِ الْمَضَالِقِ أَلَمْ تَكُنْ عَلَى الْوَعْدِ فَأَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ أَمْ كُنْتُمْ تَخْفَوْنَ ۚ أَمْ كُنْتُمْ فِي شَكٍّ مِمَّا كَلَّمْتُمْ بِهِ ۚ بَلْ لَعَنَ اللَّهُ الْفَاسِقِينَ" "Yüzlerinizi doğuya ve batıya çevirmeniz erdemlilik değildir."

⁵⁰⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/350.

⁵⁰⁸ "كُتِبَ عَلَيْكُمُ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةُ لِلْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ" "Birinize ölüm yaklaştığında, eğer geriye mal bırakıyorsa anasına, babasına ve akrabasına uygun bir vasiyette bulunması, sakınanlara bir borç olmak üzere yazıldı."

yaptığı bir değerlendirmede, âyetle amel edildikten sonra neshedildiğini, dolayısıyla âyetle ifade edilen vasiyette bulunmanın farz olmadığını kaydetmiştir.⁵⁰⁹

Diğer taraftan nesh ihtimalini oluşturan olgunun zâhirî hükümler olması meselesinde müellif, Kur'ân'ın bir zâhirinin bir de bâtınının bulunduğunu, bâtınının ebediyete kadar nesh olması mümkün olmayan hakikatleri içerdiğini, zâhirinin ise zâhir ehli için indirilen hükümlerden oluştuğunu ve neshin bunlarda bulunabileceğini kaydetmiştir.⁵¹⁰ Ayrıca müminlerin, nesheden bir âyeti duyunca inançlarının artacağını ve onun hikmetine inanacaklarını dile getirirken, en-Nahl 16/102. âyetinin neshin hak olduğunu gösterdiğine dikkat çekmiştir.⁵¹¹

Bununla birlikte Bursevî, bir âyetin yerine başka bir âyetin getirilmesi ile kulların kalplerinin tedavisinin mümkün olacağını; ancak kuşkunun tedavisini en iyi bilenin yine Yüce Allah olduğunu zikretmiştir.⁵¹² el-Bakara 2/217. âyetinin⁵¹³ et-Tevbe 9/5. âyeti⁵¹⁴ ile neshedildiğini öne süren müfessirlerin görüşlerine katıldığını belirtmiş,⁵¹⁵ tefsir ve fıkıh âlimi Kurtubî'den (ö. 671/1273) nakille cumhura göre neshin emir ve nehiyler için geçerli olduğunu, dolayısıyla haberlerin neshinden bahsedilemeyeceğini aktarmış,⁵¹⁶ Cenâb-ı Hakk'ın verdiği bir haberden vazgeçmesinin (hâşâ) yalan olarak düşünüleceğini, böyle bir şeyin söz konusu olamayacağını dile getirmiştir.⁵¹⁷

Yine neshe referans olan er-Ra'd 13/39. âyetine⁵¹⁸ göre Allah Teâlâ'nın neshetmeyi uygun bulduğu hususu neshettiğini, onun yerine ya benzerini ya da daha hayırlı olanını getirdiğini, neshetmeden bıraktıklarında ise hikmetinin bir gereği

⁵⁰⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/357.

⁵¹⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/359.

⁵¹¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/99.

⁵¹² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/99-100.

⁵¹³ “يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ قُلْ قِتَالٌ فِيهِ كَبِيرٌ” *“Sana haram ayı, onda savaşmayı soruyorlar. De ki: Onda savaş büyük bir günahıdır.”*

⁵¹⁴ “فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحَرَامُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَأَحْصُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصَدٍ” *“Haram aylar çıkınca, müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün, esir alın, kuşatın ve onları her geçit yerinde gözetleyin.”*

⁵¹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/414.

⁵¹⁶ Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi 'li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 2/304.

⁵¹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/254.

⁵¹⁸ “يَمْحُوا اللَّهُ مَا يَشَاءُ وَيُثَبِّتُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ” *“Allah dilediğini siler, dilediğini de yerinde bırakır; ana kitap onun katındadır.”*

olduğunu ifade etmiştir.⁵¹⁹ Ayrıca İbn Abbas’tan rivayetle Hz. Peygamber’e zorluk içeren bir âyet indiğinde o âyetle bir müddet amel edildiğini, zor gelmeye başlayınca o âyetin neshedilip, amel bakımından daha kolay bir âyet indirilince kâfirlerin bununla alay ettiklerini ve onların sözlerinin bozukluğuna işaret için âyetin devamındaki “Allah, neyi indireceğini gayet iyi bilir” ara cümlesi ile Allah’ın her şeyi en iyi bildiğini ve bir hükmü neshederek yerine insanların yararına daha uygun olanını getirdiğini belirtmiş, ancak pek az kimsenin nesihteki hikmeti anlayabileceğini ve inatlarından ötürü yine inkâra devam edeceklerini kaydetmiştir.⁵²⁰

Bursevî, neshedilen ve nesheden âyetleri tek tek tadât etmiştir. Kaydettiğine göre, en-Nisâ 4/33. âyeti el-Ahzâb 33/6. âyet ile;⁵²¹ Hûd 11/122. âyeti et-Tevbe 9/5. âyet ile;⁵²² el-Mâide 5/13. âyeti et-Tevbe 9/29. âyet ile;⁵²³ el-Mâide 5/2 ve 100. âyetleri et-Tevbe 9/5 ve 28. âyetleriyle neshedilmiştir.⁵²⁴ Yine el-Mâide 5/106. âyetinde yer alan “sizden olmayan iki kişi” hükmü, et-Talâk 65/2. âyetiyle;⁵²⁵ el-Hicr 15/3. âyeti ve el-Câsiye 45/14. âyeti cihad âyetiyle;⁵²⁶ el-Furkân 25/43. âyeti kılıç âyeti ile;⁵²⁷ el-Bakara 2/234. âyetinin genelliği et-Talâk 65/4. âyet ile;⁵²⁸ et-Tevbe 9/41. âyeti aynı sûrenin 91. âyetiyle neshedilmiş ve savaşa çıkma emrinde zayıf ile hastaların istisnâ edildiği belirtilmiştir.⁵²⁹ el-Mücâdele 58/12. âyetinde ise Resûlüllah’a bir soru sorulmazdan evvel sadaka verilmesi gerektiği ile ilgili hükmün bir sonraki 13. âyet ile neshedildiğinden bahseden müfessir, buradaki nâsih âyet ile mensûh âyet arasında geçen zamana değinen bir kısım âlimlerin görüşlerine temas etmiştir. Nitekim bazı âlimler, bu âyet için geçen süreyi günün bir kısmı ya da on gün yahut geçici bir süre kadar olabileceğini ifade etmişlerdir.⁵³⁰

⁵¹⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/495; a.mlf., *Kitâbü’n-netice* (Genel, 64), 51a.

⁵²⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/99. Ayrıca bk. *Rûhu’l-beyân*, 10/484, 639; 1/359; 8/584; 5/282.

⁵²¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/244.

⁵²² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/266.

⁵²³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/442.

⁵²⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/536, 410.

⁵²⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/546.

⁵²⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/565; 8/594.

⁵²⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/282.

⁵²⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/43.

⁵²⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/555.

⁵³⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/477.

sıralama açısından nâsih âyetten sonra kıraat edilmesine ilişkin el-Bakara 2/240. âyetini⁵⁴¹ örnek göstermiş, bu âyetin neshedildiği ve onu nesheden âyetin okunma sırasının önce olmasına rağmen, iniş sırası açısından bu âyetten sonra olduğunu ifade etmiştir. Nitekim el-Bakara 2/234. âyetiyle⁵⁴² iddet süresinin bir yıldan dört ay on güne indiği, yıllık nafakanın kadının çocuğu ya da çocuğunun çocuğu var ise terekeden dörtte biri, yok ise sekizde biri olmak üzere pay ayrıldığını zikretmiştir.⁵⁴³ Yine iddet müddetinin İslâm'ın başlangıç zamanlarında bir yıl olduğunu; ancak bu âyet ile neshedildiğini ve hâmile kadınların iddetlerinin et-Talâk 65/4. âyetinde bildirildiği üzere çocuklarını doğuruncaya kadar; kocası vefat eden câriyelerin iki ay beş gün; hür kadınların ise onların iki katı kadar olduğunu belirtmiştir.⁵⁴⁴

Bursevî, bir ibadetin farziyetinin neshi konusunda teheccüd âyetini ele almış, teheccüd namazının rekât sayısı hakkında bir hüküm bulunmadığını, sahâbenin bazılarına sabaha kadar namaz kılmanın ağır geldiği için el-Müzzemmil 73/20. âyetiyle farziyetinin esas olarak kaldığını, ancak sayısının tercihe bırakıldığını, daha sonra beş vakit namazın meşru olmasıyla beraber bu namazın farziyetinin kaldırıldığını zikretmiştir.⁵⁴⁵

Müellif, ayrıca âyetin sünnet ile neshedilmesi konusuna da yer yer temas etmiş ve bilgi vermiştir. Nitekim en-Nûr 24/2. âyetine göre zânî hakkında genel bir hüküm mevcutken, nebevî uygulamada “muhsan” (evli olan) ya da “muhsan olmayan” şeklindeki bir ayırım ile sünnetin Kitab'ı neshettiğinin bir örneği olduğunu belirtmiştir.⁵⁴⁶ Benzer şekilde âyette belirtilen bir hususun hadis ile neshi konusunda, en-Nisâ 4/97. âyetine⁵⁴⁷ göre Mekke'de İslâm'a girip de hicret farz kılındığında hicret

⁵⁴¹ وَالَّذِينَ يَتُوفُونَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا وَصِيَّةً لِأَزْوَاجِهِمْ مَتَاعًا إِلَى الْحَوْلِ غَيْرَ إِخْرَاجٍ “İçinizden vefat edip de geride eşler bırakanlar, bir yıla kadar evlerinden çıkarılmaksızın eşlerinin geçimliğini vasiyet etsinler.”

⁵⁴² وَالَّذِينَ يَتُوفُونَ مِنْكُمْ وَيَذَرُونَ أَزْوَاجًا يَتَرَبَّصْنَ بِأَنْفُسِهِنَّ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ وَعَشْرًا “İçinizden ölenlerin geride bıraktıkları eşleri kendi başlarına (evlenmeksizin) dört ay on gün beklerler.”

⁵⁴³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/462.

⁵⁴⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/452. Konu ile ilgili diğer örnekler için bk. *Rûhu'l-beyân*, 2/313; 4/113; 5/227, 529; 6/402; 8/343; 9/247; 10/25, 258.

⁵⁴⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/257.

⁵⁴⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/151.

⁵⁴⁷ إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّيْتُمْ الْمَلَائِكَةَ ظَالِمِينَ أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضُ اللَّهِ وَاسِعَةً “Kendilerine yazık etmekte iken hayatlarını sona erdirdikleri kimselere melekler ‘Ne işte idiniz?’ dediler, (onlar) ‘O yerde zayıf görülenlerden idik’ cevabını verdiler. Melekler ise ‘Allah’ın arzı geniş değil miydi, hicret etseydiniz ya!’ dediler. İşte onların barınağı cehennemdir ve orası gidilecek ne kötü bir yerdir!’”

etmeyenler hakkında indiğini ve âyete göre Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretinden sonra hicret etmeyenlerin müslümanlığının kabul edilmediğinin anlaşıldığını belirterek, bu durumun Hz. Peygamber'in Mekke'yi fethetmesiyle “Fetihten sonra hicret yoktur”⁵⁴⁸ hadisiyle neshedildiğine yer vermiştir.⁵⁴⁹ Bir uygulamanın hadis ile neshine dair ise muhacirlere ensardan olan birinin mirasçı kılınmasının Hz. Peygamber'in uygulaması ile yapıldığını, sonrasında bunun el-Enfâl 8/75. âyeti⁵⁵⁰ ile neshedildiği örneğini vermiş,⁵⁵¹ İslâm kuvvet kazanıp Müslümanlar izzet sahibi olunca mirasçı olmanın akrabalığa bağlandığı ve diğer uygulamanın neshedildiğini kaydetmiştir.⁵⁵²

Bursevî'ye göre İslâm şeriatı önceki bütün şeriatları neshetmiştir.⁵⁵³ Ancak semâvi kitaplarda nesh edilmeyen bazı esaslar, Kur'ân-ı Kerîm'de yer almıştır.⁵⁵⁴ Yine diğer dinlerde neshin mevcut olduğuna dair Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin (ö. 373/983) *Bustânü'l-ârifîn*⁵⁵⁵ adlı eserinden müfessirin naklettiğine göre, Hz. Nûh'un bazı hükümlerin neshedilip, bazı hükümlerle emrolunan ilk peygamber olduğunu ifade etmiştir.⁵⁵⁶

İslâm'dan önceki dinlerin birbirlerini neshi konusunda Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin (ö. 508/1114) akaide dair risâlesi olan *Bahru'l-Kelâm* adlı eserine göre İdris peygamber zamanında yıldızlara fal niyetiyle bakmanın uygun bulunduğunu; İbrâhim peygamberin es-Sâffât 37/88 ve 89. âyetlerinde belirtildiği üzere yıldızlara baktığını; Süleyman peygamber zamanına gelince bunların neshedildiğini zikretmiştir.⁵⁵⁷ Ateşin

⁵⁴⁸ Tirmizî, “Siyer”, 33 (1590).

⁵⁴⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/327. Örnek için bk. *Rûhu'l-beyân*, 9/616.

⁵⁵⁰ وَالَّذِينَ آمَنُوا مِنْ بَعْدُ وَهَاجَرُوا وَمَعَكُمْ فَأُولَئِكَ مِنْكُمْ وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَى بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ “Daha sonra iman edenler, hicret edip sizinle beraber cihad edenler, işte bunlar da sizdendir. Aralarında rahim bağı bulunanlar Allah'ın hükmüne göre birbirlerine daha yakındır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir.”

⁵⁵¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/484. Ayrıca bk. a.mlf., *Temâmü'l-feyz* (Halet Efendi, 244), 5a.

⁵⁵² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/167.

⁵⁵³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/484; a.mlf., *Kitâbü'n-netice* (Genel, 64), 51a, 143a; a.mlf., *Temâmü'l-feyz* (Halet Efendi, 244), 79b. Diğer örnekler için bk. *Rûhu'l-beyân*, 1/228; 3/160, 550; 6/509.

⁵⁵⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/368.

⁵⁵⁵ *Bustânü'l-ârifîn* adlı eser, Edirne Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi'nde bulunmaktadır ve 22 Sel 3085/2 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır.

⁵⁵⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/89.

⁵⁵⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/138.

kurbanları yeme hadisesinin⁵⁵⁸ ise Hz. Âdem'den Resûlullah'a kadar olagelen bir durum olduğunu, ancak Hz. Peygamber'in ümmetinden kaldırıldığını beyan etmiştir.⁵⁵⁹ Aynı şekilde el-Kehf 18/50. âyetinde Hz. Âdem'e secde edilmesinin bir ibadet secdesi olmayıp, önceki ümmetlerdeki gibi saygı ve selâmlama secdesi olduğundan ve bunun da neshedildiğinden bahsetmiştir.⁵⁶⁰

Sonuçta, neshi sözlükteki anlamıyla “gidermek” ve “nakletmek” olarak ele alan Bursevî'ye göre nesih, Kur'ân'ın zâhirî hükümlerinde gerçekleşir, bâtınında olmaz ve emir ya da nehiylerde geçerli olur, haberlerde olmaz. Ayrıca nesihte bir tedricilik, alıştırma ve bir hikmet bulunmaktadır. Öte yandan nesihte kulların inanç bakımından denenmesi de söz konusudur. Yine müellife göre, mushaftaki sıralama açısından nâsih âyetin mensûhtan önce bulunmasında bir mahzur yoktur. Bununla beraber nâsihin, mensûhtan daha kolay bir hüküm içermesi lazımdır. Mensûh âyetin yerine, şartlara göre daha hayırlısı gelebilir. Sünnet'in, Kitab'ı neshetmesi de müfessire göre mümkündür ve bu konuda İmâm-ı Âzam'dan daha net ifadeler kullanmıştır. Hükmü bâki metni mensûh âyetlerin ise yalnız kıraatiyle mükellefiyetinin son bulduğunu; metni bâki hükmü mensûh âyetlerin ise lafzının Kur'ân'da yer aldığını ve hükmü kaldırılan bir âyetin hükmüyle amel edilmeyeceğini dile getiren müfessir, bunların kıraatini sevap kazanmaya bir vesile olarak görmüştür.

2.10. Muhkem-Müteşâbih

Muhkem, anlam itibariyle “herhangi bir ihtilâfa meydan vermeyecek şekilde açık, net olan ve tek bir mânâyâ karşılık gelen” olarak tanımlanmaktadır.⁵⁶¹ Buna göre muhkem âyetler, açık ve kesin hüküm bildiren âyetlerdir. Kur'ân-ı Kerîm'deki helâl ve haramlar dâhil olmak üzere ahkâma karşılık gelen tüm kısımlar muhkem kabul

⁵⁵⁸ Rivayet edildiğine göre, bir kimse sadakasının kabul edilip edilmediğini öğrenmek niyetiyle Allah Teâlâ'ya kurban sunardı. O kimsenin sadakası geçerli olursa bir ateş gelerek, kurbanı yakardı. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi'ul-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Isâm Fâris el-Harastânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994), 2/371; er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 9/125.

⁵⁵⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/561.

⁵⁶⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/303. Örnek için bk. *Rûhu'l-beyân*, 2/72.

⁵⁶¹ Ferâhidî, “ح ك م”, 1/343-344; Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/68-69; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 154.

edilir. Muhkemâta bazı âlimler “helâl ve haram” anlamı verirken “mufasssal” ile aynı mânâda kullanmış ve içinde nesih bulunmayanlar kategorisine dâhil etmişlerdir.⁵⁶²

Müteşâbih ise “teşâbüh” kelimesinin masdarından türeyip kelime itibariyle “iki şeyin birbirine benzemesi”⁵⁶³ anlamına gelen; terim olarak birden çok ihtimal bulunduran ve anlaşılmasında güçlük olan ya da mücmel, kapalı, müşterek gibi lafızlar sebebiyle anlamı karışık görünen kelimelerdir.⁵⁶⁴ Müteşâbihler, mutlak ve izâfî olmak üzere ikiye ayrılır. Mutlak olanlar, gayb âlemiyle alâkalı hakikatlerin şehâdet âlemindekilere benzetilmesiyken; izâfî olanlar ancak onu anlayacak ilme sahip bulunanlar tarafından yorumlanması mümkün olanlardır.⁵⁶⁵ Ehl-i sünnet âlimleri müteşâbih âyetlerin te’viline pek sıcak bakmamışlardır. İlk defa Mu‘tezile tarafından müteşâbih âyetlerin muhkem âyetler ve aklın yardımıyla te’vil edilebileceği ileri sürülmüş, ancak Ehl-i sünnet tarafından kabul görmemiştir. Sonraki dönemde ise artık Ehl-i sünnet kelâmcıları da müteşâbihlerin te’vili konusunu müspet yönde değerlendirmişlerdir.⁵⁶⁶ Kur’ân-ı Kerîm’de sözü edilen bu iki kavram birçok âyette geçmekle beraber, Allah kelâmının tamamının hem muhkem⁵⁶⁷ hem müteşâbih⁵⁶⁸ olduğu belirtilirken, bunun yanında bir kısmının muhkem bir kısmının da müteşâbih⁵⁶⁹ olduğu kaydedilmiştir.⁵⁷⁰

Bursevî’nin muhkem-müteşâbih konularını genelde hurûf-ı mukattaa üzerinden ele aldığı görülmektedir. Müfessir, muhkem kelimesini “mânâsı anlaşılan”, müteşâbih kelimesini “mânâsı anlaşılmayan” olarak tanımlamıştır.⁵⁷¹ Ayrıca Kur’ân-ı

⁵⁶² Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, 4/1335-1336; Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 128; Burhan Sümertaş, *Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî’nin el-Câmi’us-Sahîh’i* (İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 2015), 64-67.

⁵⁶³ Râgıb el-İsfahânî, “ش ب ه”, 254.

⁵⁶⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/68-71; Harun Ögmüş, *Kur’ân İlimleri ve Tefsir Tarihi*, çev. Halil Aldemir (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 51.

⁵⁶⁵ Karşlı, *Kur’an’ı Anlamaya Giriş*, 117-118; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 153; Yusuf Şevki Yavuz, “Müteşâbih”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/204.

⁵⁶⁶ Nihat Uzun, *Hicrî II. Asırda Siyâset-Tefsir İlişkisi* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2011), 240-241.

⁵⁶⁷ Elif-lâm-râ. Bu, hikmet sahibi ve her şeyden haberdar olan Allah tarafından âyetleri sağlam kılınmış, sonra da şu şekilde açıklanmış bir kitaptır.” (Hûd 11/1).

⁵⁶⁸ “Allah, kendi içinde uyumlu, gerçekleri tekrar tekrar dile getiren bir kitap olarak sözlerin en güzelini indirdi.” (ez-Zümer 39/23).

⁵⁶⁹ “Sana kitabı indiren O’dur. Onun (Kur’ân) bir kısım âyetleri muhkemdir, ki bunlar kitabın esasıdır, diğerleri ise müteşâbihtir.” (Âl-i İmrân 3/7).

⁵⁷⁰ Yavuz, “Müteşâbih”, 204.

⁵⁷¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/53.

Kerîm âyetlerinin apaçık olduğunu (beyyinât), kapalı ya da anlamı bilinmeyen bir şey bulunmadığını; ancak ilim ehlinin kavrayışları bakımından farklı seviyelerde olduklarını ileri sürmüştür.⁵⁷² Kur'ân'ın tıpkı sağlam bir bina gibi muhkem şekilde dizilip, sağlamlaştırıldığından bahsetmesinin yanında âyetlerin bölüm bölüm açıklanmasının, hükümlerin birbirine karışmaması için yapıldığını kaydetmiştir.⁵⁷³

Müfessire göre, Kur'ân'ın bir kısmının muhkemliği, mânâ olarak benzerlik ve ihtimalden ya da değişik şekilde anlaşılmaktan uzak, anlatılmak istenen anlama delâlet bakımından kesin oluşudur. Kur'ân'ın bir kısmının müteşâbihliğinden kastedilen ise ince bir kavrayış ve düşünceden sonra anlaşılmasıdır. Kur'ân'ın tamamının muhkemliği, onun hak olması, içinde asla şüphe, tutarsızlık, çelişki, zıtlık barındırmaması, sağlam ve birbirine uygun oluşudur. Kur'ân'ın tamamının müteşâbihliği, mânânın sahliliği açısından birbirine benzerliği, nazmının zenginliği, âyetlerin birbirleriyle âhengidir. Aynı zamanda Kur'ân'ın tamamı muhkem değil, bir kısmı muhkem, bir kısmı da müteşâbihtir. Müteşâbih olan âyetlerde, kulların sınanmasının yanında Allah'a bağlananlar ile sarsıntıya ducâr olanların ayrılması gibi incelikler bulunmaktadır.⁵⁷⁴

Müfessir, muhkem âyetlerle amel edilmesi gerektiği, müteşâbihleri ise olduğu gibi kabul etmenin gerekliliğini belirtmiş ve Şeyh Nüreddinzâde'den (ö. 981/1574)⁵⁷⁵ nakille müteşâbih harflerin diğer peygamberlere ya da meleklerle bildirilmeyen Hz. Peygamber ile Allah arasında muhabbetin sırlarından olduğunu kaydetmiştir.⁵⁷⁶ Yine müfessir, el-Ahzâb 33/52. âyetinin⁵⁷⁷ cumhura göre muhkem olduğunu ve Resûlullah'ın vefat edinceye kadar hanımları dışında yeni birisiyle evlenmesinin yasaklandığını dile getirmiştir.⁵⁷⁸

⁵⁷² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/21. Ayrıca bk. *Rûhu'l-beyân*, 6/189

⁵⁷³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/121; 3/130.

⁵⁷⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/8; 4/124; 5/190.

⁵⁷⁵ Nüreddinzâde ismiyle anılan Halvetî-Cemâlî şeyhidir. Reşat Öngören, "Nüreddinzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek 2/360-362.

⁵⁷⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/430; 3/615.

⁵⁷⁷ لَا يَحِلُّ لَكَ النِّسَاءُ مِنْ بَعْدُ وَلَا أَنْ تَبَدَّلَ بِهِنَّ مِنْ أَزْوَاجٍ وَلَوْ أَعْجَبَكَ حُسْنُهُنَّ إِلَّا مَا مَلَكَتْ يَمِينُكَ وَكَانَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ رَقِيبًا "Bundan sonra sana kadınlar helâl olmaz; mülkiyetin altında bulunanlar dışında kadınlarını, güzellikleri hoşuna gitse bile başka eşlerle değiştirmen de helâl olmaz. Allah her şeyi görüp gözetmektedir."

⁵⁷⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/250.

Muhkemden ziyade müteşâbihler konusunda daha fazla izahlarını gördüğümüz müfessirin, bu konuda birkaç hususa önemle dikkat çektiği görülmüştür. İlk olarak müteşâbih âyetlerin tilâvet sevabı açısından muhkem âyetler hükmünde olduğuna dair şu rivayete yer vermiştir: “Kim Allah’ın kelâmından bir harf okursa ona bir hasene vardır. Haseneye on misli ile mukabele edilir. Ben ‘الم’ bir harftir demiyorum; ‘ا’ bir harf; ‘ل’ bir harf, ‘م’ de ayrı bir harftir.”⁵⁷⁹ Yine müteşâbihler hakkında özellikle selef âlimlerinin, müteşâbih âyetlerin yorumunun ancak Allah’ın bilgisinde olduğunu söylediklerini kaydettikten sonra İmam Mâlik’in (ö. 179/795), Ahmed b. Hanbel’in (ö. 241/855) ve cumhur ulemânın bu alanda cedel yolunu kapattıklarını ve yorumlamaya sıcak bakmadıklarını, hatta yorum getirenleri yerdiklerini zikretmiştir.⁵⁸⁰

Bursevî, müteşâbih âyetleri te’vil etmeyerek “Bunlar Rabbimiz katındandır” diyenlerden ibaret avam tabakasını oluşturan birinci grup, “ilimde ileri gidenler” tanımlamasıyla Âl-i İmrân 3/7. âyetine⁵⁸¹ mazhar edilenlerden ibaret havâss tabakasını oluşturan ikinci grup, Kur’ân’daki müteşâbihat yoluyla eşyanın hakikatine yönelik işaretleri anlayan ehassu’l-havâss grubunu oluşturan üçüncü grup şeklinde bir ayırıma tâbi tutmuştur.⁵⁸² Ayrıca bazı âlimlerin ez-Zümer 39/67. âyetinin⁵⁸³ müteşâbih âyetlerden olduğunu ve te’vil yapılamayacağını ileri sürdüklerini ifade etmiştir.⁵⁸⁴

Müfesssir, müteşâbihleri irdelerken Fâtiha sûresinin anlamlarına vâkıf olan kimseye müteşâbihlerin kapılarının açılacağını ve Kitab’ın inceliklerinin onunla keşf olunacağını dile getirmiş; mutasavvıf Abdurrahman Bistâmî’nin (ö. 858/1454)⁵⁸⁵ bazı peygamberlerin vahiy, bazı velilerin keşif, bazı âlimlerin akliselim ve sahih nakille

⁵⁷⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/55. Ayrıca bk. Tirmizî, “Kitabu’l Fazâilî’l-Kur’ân”, 16 (2910).

⁵⁸⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/433.

⁵⁸¹ *Halbuki onun وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا وَمَا يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُو الْأَلْبَابِ* te’vilini ancak Allah bilir; bir de ilimde yüksek pâyeye erişenler. Derler ki: Ona inandık, hepsi rabbimiz katındandır. (Bu inceliği) yalnız akliselim sahipleri düşünüp anlar.”

⁵⁸² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/540.

⁵⁸³ *“Onlar وَمَا قَدَرُوا اللَّهَ حَقَّ قَدْرِهِ وَالْأَرْضُ جَمِيعاً قَبْضَتُهُ يَوْمَ الْقِيَمَةِ وَالسَّمَوَاتُ مَطْوِيَّاتٌ بِيَمِينِهِ سُبْحَانَهُ وَتَعَالَى عَمَّا يُشْرِكُونَ* Allah’ı gereği gibi takdir edip tanımadılar. Kıyâmet gününde bütün dünya O’nun avucundadır; gökler de O’nun kudret elinde dürülüp bükülmüştür. Allah, müşriklerin koştukları ortaklardan uzaktır ve yücedir.”

⁵⁸⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/184.

⁵⁸⁵ Abdurrahman Bistâmî: Tasavvufi ve tarihî eserleri ile tanınan sûfi müelliftir. Bursevî, onun *el-Fevâ’ihu’l-miskiyye fi’l-fevâtihi’l-Mekkiyye* adlı eserinden nakiller yapmıştır. Aynı zamanda bu eser, II. Murat’a ithaf edilmiş ansiklopedik bir eserdir. Mustafa Çağrıcı, “Abdurrahman b. Muhammed Bistâmî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/218-219.

müteşâbih âyetlerin mânâlarını bilmelerinin mümkün olduğuna yönelik görüşüne yer vermiştir.⁵⁸⁶ Aynı görüşün şeyh olarak tanınan Ali Dede'nin (ö. 1007/1598)⁵⁸⁷ *Havâtîmü'l-hikem ve hallü'r-rumuz ve keşfü'l künûz*⁵⁸⁸ adlı eserinde yer aldığını kaydetmiş, ayrıca Süyûtî'nin *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân* isimli eserinden müteşâbihlerin hikmetini nakletmiştir.⁵⁸⁹ Şeyh Necmeddin'in *Te'vilât*'ında ise et-Talâk 65/12. âyetinin⁵⁹⁰ Kur'ân'ın sırlarına yönelik kapalı ve saklı hazineler barındırdığını iddia ettiğini dile getirmiştir.⁵⁹¹ Bu arada el-Mülk 67/16. âyetinin⁵⁹² izahında Abdullah el-Aktemirî'nin (ö.882/1477) *Fethu'r-Rahmân fi tefsîri'l-Kur'ân* adlı tefsirinden nakille müteşâbihattan olan âyetlere bu haliyle inanılması, anlamının ise Cenâb-ı Hakk'a bırakılması gerektiğine işaret etmiştir.⁵⁹³ Yine bu hususta el-Mâide 5/64. âyetinde⁵⁹⁴ “يَدُ اللَّهِ” (Allah'ın eli) ibaresinin müteşâbihâttan olduğunu, bu sıfatın Allah'ın cemâl ve celâl sıfatlarından sayıldığını, görmesi ve işitmesi gibi duyuların da O'nun sıfatlarından kabul edildiğini belirtmiştir.⁵⁹⁵

Öte yandan kıraat bağlamında ele aldığı Âl-i İmrân 3/7. âyetinde vakıf yapma noktasının tayin edilmesi durumuna göre müteşâbihlerin anlaşılması hususunun değişeceğini kaydetmiştir. Buna göre *وَالرَّسِخُونَ فِي الْعِلْمِ* “İlimde yüksek pâyeye erişenler” ifadesinde vakıf yapıldığında, ilimde derinleşenlerin müteşâbihlerin te'vilini bilecekleri şeklinde anlaşılacağını, *وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ* “Onun te'vilini ancak

⁵⁸⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/31, 54.

⁵⁸⁷ Halveti tarikatı şeyhlerinden olan mutasavvıf âlim bir zattır. Mehmet Serhan Tayşi, “Ali Dede Bosnevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/386.

⁵⁸⁸ Söz konusu eserinde İbnü'l-Arabî'nin etkisinde kaldığı hissedilen müellif, tasavvufî ve kelâmî hususlarda üç yüz altmış meseleyi ele almıştır. Tayşi, “Ali Dede Bosnevî”, 386. *Havâtîmü'l-hikem* adlı eser, 19 Hk 3133/1 demirbaş numarasıyla kayıtlı olarak, Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi'nde mevcuttur.

⁵⁸⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/53. Ayrıca bk. Celâlüddîn Abdurrahman Süyûtî, *Tehzib ve Tertib lil-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed b. Ömer b. Salim Bazemûl (Dâru'l-Hicret, 1413), 357.

⁵⁹⁰ *اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَمِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ يَتَنَزَّلُ الْأَمْرُ بَيْنَهُنَّ لِتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ اللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا* “Yedi göğü ve yerden de onların benzerlerini yaratan Allah'tır. Allah'ın gücünün her şeye yettiğini ve yine Allah'ın ilminin her şeyi kuşattığını bilesiniz diye O'nun buyruğu gelip, bunlar arasında (bütün evrende) sürekli gerçekleşir.”

⁵⁹¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/55.

⁵⁹² *ءَأَمِنتُمْ مَنْ فِي السَّمَاءِ أَنْ يَخْسِفَ بِكُمْ الْأَرْضَ فَإِذَا هِيَ تَمُورُ* “Göktekinin sizi yerin dibine batırmayacağından emin misiniz? Bir de bakarsınız yeryüzü altüst olmuş!”

⁵⁹³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/103.

⁵⁹⁴ *وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ* “Yahudiler, Allah'ın eli bağlanmış! dediler.”

⁵⁹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/498.

Allah bilir” ifadesinde vakıf yapıldığında ise müteşâbihi bilmenin Allah Teâlâ’nın kendine has kıldığı bir bilgi olduğu mânâsını ortaya çıkaracağını; ancak âyette “*فِي الْعِلْمِ*” (ilimde) ifadesinde vakfetmenin daha uygun olduğunu ve bu durumda müteşâbihlerin mâhiyetini hem Hz. Peygamber hem ashabı hem de ilimde derinleşenlerin bileceğini ifade etmiştir.⁵⁹⁶ Bu arada er-Ra’d 13/37. âyetinde⁵⁹⁷ yer alan “*حُكْمٌ*” ifadesini “muhkem bir kitap” mânâsında ele alan müfessir, el-Furkân 25/63. âyetinin⁵⁹⁸ çoğu müfessire göre muhkem sayıldığını, kılıç âyetiyle neshedilmediğini kaydederken,⁵⁹⁹ es-Sâffât 37/174. âyetinin⁶⁰⁰ de muhkem olduğunu ve savaş âyetiyle nesh edilmediğini dile getirmiştir. Bunlarla birlikte Katâde’nin savaşın zikredildiği her sûrenin muhkem olduğunu ve içinde nesih bulunmadığını söylediğini de kaydetmiştir.⁶⁰¹

Muhkem-müteşâbih konusunda katıldığı görüşlere yer veren müellif, hocası Osman Fazlı’nın konu ile ilgili görüşünü benimsediğini, ilimden nasibi olmayanların müteşâbih âyetler yüzünden ayaklarının kaydığını ve ilimde derinlik kazananların şaşıp kaldığını zikretmiştir. Yine aynı konuda bazılarının Allah’a karşı olan saygıları ve nezaketleri sebebiyle görüşlerini ifade etmeyip sustuklarını, diğer kısmının maksattan uzak yorumlar getirdiklerini söyleyerek, yapılan yorumların aklen makbul, şer’an güzel kabul edildiğini dile getirerek, bu sonuca kendi akıllarıyla değil, Allah’ın ilhamı ve bildirmesi ile ulaştıklarını ifade etmiştir.⁶⁰²

Sonuç olarak Bursevî, genel olarak muhkem ile amel etmeyi ve müteşâbih konusunu olduğu gibi kabul etmeyi uygun görmüştür. Her ne kadar başka eserlerden naklettiği üzere müteşâbihlerin mânâlarının Allah ile Hz. Peygamber arasındaki sırlardan olduğunu kaydetse de kendi görüşüne göre bunların mânâlarının, hikmet ehlinden olan kimselere açılacağını söyleyerek, havasın anlayışına bırakması sûfi kişiliğinden ötürü yadırganacak bir durum değildir. Dolayısıyla müfessir, tasavvufi

⁵⁹⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/9.

⁵⁹⁷ “Biz Kur’an’ı işte böyle Arapça bir hüküm ve hikmet olarak indirdik.” *وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ حُكْمًا عَرَبِيًّا*

⁵⁹⁸ “Rahmân’ın has kulları *وَعِبَادُ الرَّحْمَنِ الَّذِينَ يَمْشُونَ عَلَى الْأَرْضِ هَوْنًا* وَإِذَا خَاطَبَهُمُ الْجَاهِلُونَ قَالُوا سَلَامًا” *yeryüzünde vakarla yürüyen, cahiller onlara laf attığı zaman, “selâm” deyip geçen kullardır.*”

⁵⁹⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/490; 6/310.

⁶⁰⁰ “*فَقَوْلٌ عَنْهُمْ حَتَّىٰ حِينٍ*” (Ey resulüm!) Şimdi sen bir süre için o inkârcıları kendi hallerine bırak.”

⁶⁰¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/584; 8/695.

⁶⁰² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/54.

yönünü bu konularda bir kez daha öne çıkarmıştır. Ayrıca yine müteşâbihlerde kapalı gibi görünen hususların anlaşıldığına ve Kur’ân’da anlaşılmayan hiçbir yer olmadığına vurgu yaparak, bu konularda dikkatli davranmanın önemine işaret etmiştir.

2.11. Hurûf-ı Mukattaa

Hurûf, “harf, yan, dil, lehçe” vb. anlamlara gelen harfin çoğuludur.⁶⁰³ Mukattaa ise “bölünmüş, kesilmiş” mânâsına gelmektedir.⁶⁰⁴ Hurûf-ı mukattaa, Kur’ân’da yirmi dokuz sûrenin başında bulunup, isimleriyle okunan harflerdir ve müteşâbihattan kabul edilir.⁶⁰⁵ Âlimler, aynı zamanda hecâ harfleri olarak bilinen bu harflere anlam verip vermeme konusunda iki gruba ayrılmışlardır. Hecâ harflerine anlam vermeyenler, mânâların sadece Allah’ın bilgisinde olduğunu ileri sürerken, anlam verenler ise kendi içlerinde anlam ve yorum konusunda fikir birliğine varamamışlardır.⁶⁰⁶

Bursevî bu konu ile ilgili tafsîlâtı açıklamalar yapmıştır. Nitekim ulûmü’l-Kur’ân’ın belki de tasavvufî görüşlere aktarımın en uygun konusu olan hurûf-ı mukattaa hususunda bu yönde müfessirin açıklamalarını görmek onun adına gayet doğaldır. Bursevî, konuya ilişkin izahlarını genelde ilgili sûre başlarında zikretmiş, özellikle tefsirinin bu kısımlarında tasavvufî bakışını âdeta konuşurmuştur.

Öncelikle müfessir, ilm-i hurûf hakkında “Hiçbir olay mevcut değildir ki Allah kelâmında hurûf ilmi yoluyla işaret olunmasın; bu durum sadece ehline arz edilir” açıklamasında bulunmuş; bu harflerin insanların âciz olduğunu hissetmeleri ya da kâfirlerin susturulması için geldiğini belirtmiştir.⁶⁰⁷ Öte yandan müfessir, levh-i mahfûz denilen yerde Kur’ân’daki bütün harflerin yer aldığını ve her birinin çok değerli anlamlara sahip olup, onları sadece Allah’ın bileceğini ifade etmiştir.⁶⁰⁸ Hurûf-ı mukattaa’nın, gizli sırlar cümlesinden olduğunu söylediği bir yorumunda ise Hz. Ebû

⁶⁰³ İbn Manzûr, “ح رف”, 2/837-838.

⁶⁰⁴ Râgıb el-İsfahânî, “ق ط ع”, 408; İbn Manzûr, “ق ط ع”, 5/3674-3680.

⁶⁰⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/37; Özel, *Kur’ân ve Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 89; Mehmet Ali Sarı, *Kur’ân-ı Kerim’i Güzel Okuma Tekniği ve Kuralları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2011), 50; Zeki Duman, “Hurûf-ı Mukattaa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/401.

⁶⁰⁶ M. Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2016), 378-379; Keskiöğlu, *Nüzûlünden Günümüze Kur’an-ı Kerim Bilgileri*, 68-72.

⁶⁰⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/5; 6/567; 7/11, 76.

⁶⁰⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/468.

Bekir'in her kitabın bir sırrı olduğu gibi söz konusu harflerin de Kur'ân'ın sırrı olduğuna dair sözünü aktarmıştır.⁶⁰⁹

Müfessir, ayrıca mukattaa harflerinin Allah ile Hz. Peygamber arasında birer şifre sayıldığını belirtirken,⁶¹⁰ *et-Te'vilâtu'n-Necmiyye* adlı tefsirden nakille ikisi arasında gizli anlaşıma biçimlerini gösterdiğini zikretmiştir.⁶¹¹ Bununla beraber hecâ harflerini gizli sırlara dâhil edenlerin müşâhede âleminden yoksun kimseler olduğunu ve kâmil zatların bilgisinin, bu harflere taalluk edebileceğini dile getirmiştir.⁶¹² Ayrıca Hz. Ali'nin, keşf ve tahkik hakını edâ eden kimseye, Allah'ın sırrından olan harf ilminin idrakini mümkün kılınacağına dair sözünü aktarmıştır.⁶¹³ İbn Abbas'dan rivayetle “يس” ifadesinin “Ey insan!” mânâsına gelen Tayy kabilesi diline ait bir sözcük sayıldığını ve onunla Hz. Peygamber'e işaret edildiğini kaydetmiştir.⁶¹⁴

Bazı sûrelerin adlarını, hurûf-ı mukattaaalardan aldığını da belirten müellif, Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirinde⁶¹⁵ belirtildiği üzere “ا” harfinin Allah'ın nimetlerine; “ل” harfinin O'nun lutfuna, “ر” harfinin Rab oluşuna işaret ettiğini zikretmiş, ayrıca bu konuda hecâ harflerinin hem vaâd hem de tehdidi içerdiğini belirtmiştir.⁶¹⁶ Buna karşılık daha önce adı geçen *et-Tevîlâtu'n-Necmiyye*'den iktibasla “ا”ın Allah'a; “ل”ın Cebrâil'e; “ر”nın Resûl'e işaret ettiğini;⁶¹⁷ yahut “ا” ile nimetlere; “ل” ile kerem ve lutf; “ر” ile de Kur'ân-ı Kerîm'e olan yemine delâlet ettiğini zikretmiştir.⁶¹⁸

⁶⁰⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/332.

⁶¹⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/53.

⁶¹¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/371.

⁶¹² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/563.

⁶¹³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/11.

⁶¹⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/428.

⁶¹⁵ *Tefsîrû's-Semerkandî*, Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (ö. 373/983) tefsiridir. Ayrıca Ali b. Yahya es-Semerkandî'nin (ö. 860/1456) *Bahru'l-'ulûm* adlı bir tefsiri de bulunmaktadır. Bursevî, bu karışıklığa yol açmamak adına Ebü'l-Leys'in tefsirden yaptığı nakillerinde *Tefsîru Ebi'l-Leys* diğerinden yaptığı alıntılarında ise *Bahru'l-'ulûm* ifadelerini kullanmıştır. Mehmet Faruk Çifçi, *İsmâil Hakkı Bursevî'nin Furûk-ı Hakkı Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013), 60.

⁶¹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/121.

⁶¹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/272, 124.

⁶¹⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/503. Ayrıca bk. *Rûhu'l-beyân*, 6/334-335.

Hecâ harfleriyle ilgili olarak karşı çıktığı görüşlere de temas eden müfessir, Yûsuf sûresinin başındaki “آلر” harflerinin meydan okumak maksatlı olduğunu iddia edenlerin sözlerinin bir mânâsı bulunmadığını vurgulayarak, sözlükte karşılığı bulunmayan bu harflerin bir anlamının olmayacağı gibi bir sonucun çıkarılamayacağını öne sürmüştür. Çünkü Allah’ın hâlis kulları için bahse konu harflerde bir mânâyı şifrelemesinin mümkün sayıldığını, harflerin Hz. Âdem’e indirilmesinden dolayı anlamlarının olduğu neticesinin çıkarılacağını ve bu sebeple meydan okumaya binaen dizildiklerini söyleyenlerin bu konuda hata ettiklerini açıklamıştır.⁶¹⁹

Konu ile ilgili el-A’râf 7/1. âyeti “آلص” hakkında yaptığı işârî tefsir yorumunda “ا”ın Allah’ın bir oluşunu; “ل”ın O’nun ilim sıfatı ile zâtını; “م”ın Hz. Muhammed’in nefsi ve hakikatini; “ص”ın yine onun bedenini simgelediğini belirtmiş ve sûfî müfessir Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî’nin (ö. 412/1021) *Hakâ’iku’t-tefsir*⁶²⁰ adlı eserinde “ا”ın ezel; “ل”ın ebed, “م”ın ezel ve ebed arası; “ص”ın muttasılın ittisâli ile munfasılın infisâline delâlet ettiğine yer vermiştir. Aynı şekilde “ا” harfinin ilâh; “ل” harfinin latîf; “م” harfinin melîk; “ص” harfinin sabûr sıfatlarını simgelediğini zikretmiştir. Yine “ا”ın ikram; “ل”ın lutuf; “م”ın mecîd; “ص”ın sıdk sıfatlarını temsil ettiğini ve bu harflerden bir kısmının isimlere bir kısmının da fiillere delâlet ettiğini kaydetmiştir.⁶²¹

Kelâmî açıklamalar dâhilinde İmam Mâtürîdî’den (ö. 333/944) rivayetle hecâ harflerinin, mümin kulun tasdik etmesi ve kâfirin tekzip etmesine dair bir sınav olduğunu ifade etmiştir.⁶²² Ayrıca bu konularla ilgili ihtilaflara da değinen müellif, Tâhâ sûresinin ilk âyetindeki “ط” ve “ه” harfleri üzerinde fazlaca ihtilâf edildiğini,

⁶¹⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/271.

⁶²⁰ “Mutasavvıfların Kur’ân âyetlerine dair yorumlarını içeren ilk kapsamlı eserdir. Sülemî âyetlerle ilgili şahsî yorumlarından ziyade sûfîlerin yorumlarını aktardığından eser bir tür derleme niteliğinde olup Kur’ân’ın bütün âyetlerinin tefsirini ihtiva etmez.” Süleyman Uludağ, “Muhammed b. Hüseyin Sülemî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/54.

⁶²¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/183.

⁶²² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/504.

yine aynı sûrenin ikinci âyetinde⁶²³ yer alan “عَلَيْكَ” ifadesindeki “ك” zamirinden Hz. Peygamber’in kastedildiğini ve bu sayede Ehl-i beyt’in ak-pak oluşları ve yollarının doğruluğunu gösterdiğini dile getirmiştir.⁶²⁴ Birçok âlimin tekfir ettiği Aynülkudât el-Hemedânî’nin (ö. 525/1131) “Mukattaa harfleri olmasaydı, Kur’ân’a iman etmezdim” sözünün yanlış anlaşıldığını, oysa bu sözüyle Hemedânî’nin mukattaa harf mânâlarının iç yüzüne vukufiyetinin bir beyanı olduğunu ifade etmiştir.⁶²⁵

Müellif, heca harfleriyle ilgili zaman zaman kendi görüşlerine de yer vermiştir. Nitekim Şûrâ sûresinin başında yer alan ve “حم عسق” harflerinden oluşan hurûf-ı mukattaaardan “ح” harfinin Hacerülesved’i, “م” harfinin Makâm-ı İbrâhim’i, “ع” harfinin zemzemin gözesini, “س” ve “ق” harflerinin ise su içmeyi simgelediğini belirtmiştir. Bursevî nazarında, bu harflerden anlaşıldığı üzere bir kimsenin Hacerülesved taşını selâmlaması, makâm-ı İbrâhim’de namaz kılması, zemzemin yanında dua edip ondan içmesi, onun mânevî efendiliği elde ettiğini, Cenâb-ı Hakk’ın dostluğuna erdiğini gösterir ve duası kabul edilip, hastalık ve ağrılardan kurtulur.⁶²⁶ Yine kaydettiğine göre, Duhân sûresinin başındaki “حم” hecâ harfleri, hamd etmenin kısaltılmış şeklidir ve hamd edilmesine hak sahibi olan “Hakk’ın hakkı” anlamına gelir.⁶²⁷

Hurûf-ı mukataanın takdim ve tehir edilmesi bağlamında Câsiye sûresinin başında yer alan “حم” ifadesindeki “ح” harfinin sevgiye delâletle takdim edildiğini; “م” harfinin ise sonraya bırakıldığını ve sonradan oluşacak olan mârifet-i ebedîyyeye karşılık geldiğini belirtmiştir.⁶²⁸ Ayrıca Rûm sûresinin başındaki “الم” için “ا” harfinin tüm taayyünâtın başlangıç yeri kabul edilen emr âlemine; “ل” harfinin ruhlar âlemine; “م” harfinin mülk âlemine işaret ettiğini, mahv ehlinin ceberût, melekût ve mülk mertebelerini “الم” harflerinin içerdiğini söyleyerek, tüm bu gibi harflerin sırlarının,

⁶²³ مَا أَنزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْفَى “Biz Kur’an’ı sana mutsuz olasın diye indirmedik.”

⁶²⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/431.

⁶²⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/409. Benzer örnekler için bk. *Rûhu’l-beyân*, 4/429; 9/120.

⁶²⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/383.

⁶²⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/538.

⁶²⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/584.

mertebelerdeki nihâyete ulaşan Allah dostlarına keşfolunacağını kabul etmiştir.⁶²⁹ Bununla beraber bu gibi harflerin mânâsının kâmil insanların gönüllerine sunulmasının mümkün olduğunu, bu mânâların ehil olmayan kimselere açıklanmasının ise uygun olmadığını kaydetmiştir. Bu yöndeki bilginin ise gizli sırlar cümlesine girdiğini ve kâmil insanların, zayıf akıllı kimselerden sakınmak niyetiyle, gizemli mânâların hakikatlerini îmâ ve remz yoluyla anlattıklarını dile getirmiştir.⁶³⁰

Müfessirin, yer yer hurûf-ı mukataanın i'râbını yaptığı da olmuştur. Nitekim Fussilet sûresinin başındaki “ح” harflerinin i'râbının haber konumunda olduğunu ve mahallen merfû sayıldığını, ayrıca mübtedanın hazf edildiğini belirtmiştir.⁶³¹ Ebced hesaplarına yer yer değindiği noktada hurûf-ı mukataadan “ح” ve “م” harflerinin ebced hesabına göre doksan dokuz olduğunu, dolayısıyla Allah'ın esmâsına işaret ettiğini zikretmiştir.⁶³² Ayrıca hocası Osman Fazlı'dan naklen mukaatta harflerinden “ق” harfinin tıpkı İhlâs sûresinin başındaki “ق” harfi gibi ehadiyyet (tevhid) mertebesine işaret ettiğini; “ص” harfinin Sâd sûresinin başında bulunan mertebe ve tavırların tümünü içine alan samediyet (hiçbir şeye ihtiyaç duymama) mertebesine işaret ettiğini kaydetmiştir.⁶³³

Sonuç olarak Bursevî, mukattaa harflerini farklı açılardan ele alarak değerlendirmeye tabi tutmuştur. Özellikle müfessirin, bazı âlimlerin hecâ harflerini müteşâbihattan kabul etmelerine yönelik görüşlerini benimsediği ve desteklediği görülmektedir. Ancak müteşâbihlerden sayılan hecâ harflerinin ihtiva ettiği mânâların Mevlâ dostlarının bilgisi dâhilinde olduğunu ve bu bilgiye akılla ulaşamayacağını belirtmiş ve Allah'ın kullarından dilediğine bazı bilgileri ilettiğini öne sürmüştür. Bununla birlikte hurûf-ı mukattaa ilminin muhakkik sûfîlerin elde ettiği nihaî mertebedeki ilimlerden sayıldığını ve gizli sırlardan kabul edildiğini, ancak bu ilme kırk yılda ancak kâmil bir insanın elinde çok çalışarak erişilebileceğini vurgulayarak tasavvuf lehine yaklaşım sergilemiştir.

⁶²⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/8. Ayrıca bk. *Rûhu'l-beyân*, 3/173; 4/124, 504.

⁶³⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/270.

⁶³¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/303.

⁶³² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/621.

⁶³³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/6.

2.12. Mübhemâtü'l-Kur'ân

Mübhem lafız, kapalı olan ve maksadın ne olduğu anlaşılmayan söz mânâsındadır.⁶³⁴ Gramer açısından işaret isimleri, zamirler, ism-i mevsûl gibi konular kapalı kabul edilmiştir. Dolayısıyla tüm bu kapalılıkların açık hale getirilmesine ihtiyaç duyulmuş ve Kur'ân'da geçen bu gibi ifadelerin tefsirini yapabilmek maksadıyla pek çok kaynaklardan istifade edilmiştir.⁶³⁵

Bursevî, tefsirinde konu hakkında açıklamalar yapmış, öncelikle Arapçada “ibhâm” denilen şeyin “bilmece misali bir şey” olan mübhemlik olduğunu söylemiştir.⁶³⁶ Ancak din hususunda hiçbir hükmün mübhem bırakılmadığını dile getirmiş ve kapalı olan lafız veya ifadelerin açıklandığını, etkileycilik bakımından önemli rolünün olduğunu, akıllara kazınmasında mühim bir görev üstlendiğini kaydetmiştir.⁶³⁷ Ayrıca kapalılık konusuyla en-Nisâ 4/127. âyetinde⁶³⁸ geçen “fetva” kelimesini ilişkilendirmiştir. Ona göre, “fetva” kelimesi, mübhem bir hususu açıklamak ya da müşkil olan bir durumu izah etmek veya hakkında hüküm verilen bir olayın cevabıdır. İlgili âyette geçen fetva verme ise Allah'a ve Kur'ân'a bırakılmıştır.⁶³⁹

Müfessir, el-A'râf 7/19. âyetinde⁶⁴⁰ ise yaklaşılması yasaklanan ağacın hangi ağaç olduğunun bilinmediğini ve adının mübhem bırakıldığını belirterek, bunun beyan edilmesinde bir fayda bulunsaydı, muhakkak bildirileceğini fakih Bedreddin Şiblî'nin (ö. 769/1367) *Âkâmü'l-mercan*⁶⁴¹ adlı eserinden nakille aktarmıştır.⁶⁴² Aynı sûrenin

⁶³⁴ İbn Manzûr, “ب • م”, 1/376. Ayrıca bk. Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 6/2018-2022.

⁶³⁵ Salih, *Kur'ân İlimleri*, 326; Kahraman, *Ulûmu'l-Kur'ân Özelinde Tefsîrde İhtilâflar*, 262; Halis Albayrak, “Mübhematu'l-Kur'ân İlmi ve Kur'an Tefsirindeki Yeri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (1992), 32, 163-167.

⁶³⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/282.

⁶³⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/601; 3/117.

⁶³⁸ وَيَسْتَفْتُونَكَ فِي النِّسَاءِ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِيهِنَّ وَمَا يُتْلَى عَلَيْكُمْ فِي الْكِتَابِ *istiyorlar. De ki: Onlara ait hükmü, Allah ve kitapta size okunan âyetler açıklıyor.”*

⁶³⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/358.

⁶⁴⁰ (Buyuruldu ki:) وَيَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ فَكُلَا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ *Ey Âdem! Sen ve eşin cennette yerleşip dilediğiniz şeyden yiyin. Ancak şu ağaca yaklaşmayın! Sonra zalimlerden olursunuz.”*

⁶⁴¹ *Âkâmü'l-mercan* adlı eser, Bursa İnebey Yazma Eser Kütüphanesi'nde 16 Or 639 demirbaş numarasıyla kayıtlıdır. Ayrıca Kastamonu ve Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde de bulunmaktadır.

⁶⁴² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/186. Benzer örnek için bk. *Rûhu'l-beyân*, 2/325.

86. âyetinde⁶⁴³ geçen “تُوعِدُونَ” (tehdit ediyorlar) fiilindeki kapalılık ise durumun düşünülmesine işaret etmek içindir.⁶⁴⁴ Ona göre, “ادْخُلُوا أَبْوَابَ جَهَنَّمَ” *Cehennemin kapılarından girin*”⁶⁴⁵ âyetindeki mübhemlik de durumun dehşetine dikkat çekmek için yapılmıştır.⁶⁴⁶

Aynı konuya devamla Bursevî, Secâvendî’nin *Aynu’l-Meâni* adlı tefsirinden nakille et-Talâk 65/6. âyetinde⁶⁴⁷ “مِنْ” ifadesinin “حَيْثُ” lafzındaki kapalılığı açıklamak için geldiğini,⁶⁴⁸ İbrâhim 14/16. âyetindeki⁶⁴⁹ “مَاءً” (su) kelimesinin ise önce mübhem olarak zikredildiğini, ardından “صَدِيدٌ” (irin) lafzı ile açıklanarak suyun dehşetinin gösterildiğini ve korkutma sağlandığını ifade etmiştir.⁶⁵⁰

Yine mübhem konusunu dil yönünden inceleyen müfessir, Fussilet 41/12. âyetinde⁶⁵¹ “هُنَّ” (onlar) zamirinin mübhem olduğuna ve “yedi gök” ifadesiyle açıklandığına dair bazı yorumların bulunduğunu dile getirmiştir.⁶⁵² Kâf 50/41. âyetinde⁶⁵³ “وَاسْتَمِعْ” (dinle) fiilinin nesnesinin düşürülüp, önce mübhem iken sonraki âyette⁶⁵⁴ “يَوْمَ” (gün) kelimesi ile açıklandığını belirtmiş,⁶⁵⁵ Arap dili kaidelerine göre

⁶⁴³ “وَلَا تَقْعُدُوا بِكُلِّ صِرَاطٍ تُوعِدُونَ وَتَصُدُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ مَنْ آمَنَ بِهِ وَتَبْغُونَهَا عِوَجًا” *“İnananları tehdit edip Allah yolundan alıkoyarak ve onu eğri göstermek maksadıyla her yolun başında (pusu kurup) oturmayın.”*

⁶⁴⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/258.

⁶⁴⁵ ez-Zümer 39/72.

⁶⁴⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/195.

⁶⁴⁷ “أَسْكِنُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ سَكَنْتُمْ مِنْ وُجْدِكُمْ وَلَا تَضَارُّوهُنَّ لِيُضَيِّقُوا عَلَيْهِنَّ” *“O kadınları, durumunuza uygun olarak kendi oturduğunuz yerde oturtun ve onların imkânlarını daraltmak yoluyla kendilerine zarar vermeye kalkışmayın.”*

⁶⁴⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/44.

⁶⁴⁹ “مِنْ وَرَائِهِ جَهَنَّمَ وَيُسْفَى مِنْ مَاءٍ صَدِيدٍ” *“Ardından da cehennem gelecek, orada zorbaya yanan gövdelerden sızan su içirilecektir!”*

⁶⁵⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/521.

⁶⁵¹ “فَقَضَّيْهِنَّ سَبْعَ سَمَوَاتٍ فِي يَوْمَيْنِ وَأَوْحَىٰ فِي كُلِّ سَمَاءٍ أَمْرَهَا” *“Böylece onları iki evrede yedi gök olarak yarattı, her göğe işlevini ilham etti.”*

⁶⁵² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/320.

⁶⁵³ “وَأَسْتَمِعِ يَوْمَ يُنَادِ الْمُنَادُ مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ” *“Seslenenin, yakın bir yerden seslendiği gün için dinlemede ol.”*

⁶⁵⁴ “يَوْمَ يَسْمَعُونَ الصَّيْحَةَ بِالْحَقِّ ذَلِكَ يَوْمُ الْخُرُوجِ” *“O diriltlen sesi gerçekten işittikleri gün, işte o (ebedî hayata) çıkış günüdür.”*

⁶⁵⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/169.

mübhem olarak gelen bir mastarın, dil kaidelerine binaen fâil yerine getirilemediğini, ancak pekiştirmek maksadıyla geldiğini kaydetmiştir.⁶⁵⁶

Müfessir, hurûf-ı mukattaa konusunda daha önce temas edildiği gibi bu kategorideki harfleri de mübhem bir söz olarak tanımlamış, ancak Resûlullah'ın onları bildiğine dikkat çekmiştir.⁶⁵⁷ Ayrıca mübhem bırakılan bir hususun açıklamasının el-Mü'min 40/83. âyetindeki “ف” (fâ-i takibiyye ve tefsiriyye) harfinde bulunduğunu kaydetmiştir.⁶⁵⁸ el-Bakara 2/217. âyetinde ise يَسْأَلُونَكَ عَنِ الشَّهْرِ الْحَرَامِ قِتَالٍ فِيهِ “Sana haram ayda savaşmayı soruyorlar” cümlesinde kimin sorduğunun cevabını ya Müslümanlar ya da kâfirler olarak tanımlamış, eğer soranlar Müslümanlar ise mâlûmat sahibi olmak için; kâfirler ise inatçılıklarından ötürü sorduklarını dile getirmiştir.⁶⁵⁹ Aynı şekilde Yûsuf 12/9. âyetinde⁶⁶⁰ “أَرْضٌ” kelimesinin mübhem bırakılması sebebiyle “herhangi bir yer” anlamına gelmediğini, “ıssız bir yer” mânâsında kullanıldığını kaydetmiştir.⁶⁶¹ el-Mü'minûn 23/81. âyetinde⁶⁶² ise kâfirlerin söyledikleri sözün mübhem bırakıldığını, ancak sonraki âyette⁶⁶³ açıklandığını ifade etmiştir.⁶⁶⁴

Özetle müfessir, âyetlerde mübhem görülen yerleri diğer âyetler aracılığıyla izah etmeye çalışmış ve Kur'ân'da anlaşılmayan bir âyet ya da bir harf bile olmadığını belirtmiştir. Ayrıca kapalı gibi görünen yerleri Allah Teâlâ'nın açıkladığını ve bunları Hz. Peygamber'e ilettiğini öne sürmüştür. Hecâ harfleri hakkındaki bilgilerin de bazı Allah dostu kimselere açılacağını ileri sürmüştür.

⁶⁵⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/158.

⁶⁵⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/371.

⁶⁵⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/297.

⁶⁵⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/414.

⁶⁶⁰ أَقْتُلُوا يُوسُفَ أَوْ اطْرَحُوهُ أَرْضًا يَخْلُ لَكُمْ وَجْهَ أَبِيكُمْ وَتَكُونُوا مِنْ بَعْدِهِ قَوْمًا صَالِحِينَ “Yûsuf'u öldürün veya onu (uzak) bir yere atın ki babanızın teveccühü yalnız size kalsın! Ondan sonra da (tövbe ederek) iyi kimseler olursunuz!”

⁶⁶¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/285.

⁶⁶² بَلْ قَالُوا مِثْلَ مَا قَالَ الْأَوَّلُونَ “Buna rağmen onlar hâlâ eskilerin dediklerine benzer şeyler söylüyorlar.”

⁶⁶³ قَالُوا إِذَا مِتْنَا وَكُنَّا تُرَابًا وَعِظَامًا ۖ إِنَّا لَمَبْعُوثُونَ “Diyorlar ki: Sahi biz, ölüp de toprak ve kemik yığını haline gelmişken mi, yeniden mi diriltilecektiniz?”

⁶⁶⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/131.

2.13. Mücmel-Mübeyyen

Mücmel lafız, kendisiyle ne denilmek istendiği ve ne kastedildiği anlaşılmayan, ancak Şâri‘in açıklamasıyla veya bağlam gibi karinelerle anlaşılır hale gelen lafızlardır. Mücmellik, cümlede oluşabileceği gibi tek bir kelimedede de ortaya çıkabilir. Bir kelimenin mücmel algılanmasında, kelimenin mânâsındaki kapalılık, çokanlamlılık, kullanıldığı yaygın mânâ dışında kullanımı vb. pek çok sebep bulunur.⁶⁶⁵

Müfessir, yer yer mücmellere temas etmiştir. Ebüssuûd’dan nakille yolculukta namazın kısaltılması ile ilgili en-Nisâ 4/101. âyetinin⁶⁶⁶ mücmel görüldüğünü söylerken, namaz miktarı, mahiyeti, hükümleri gibi beyanların ya da Kur’ân’da mücmel olarak bulunan diğer hususlara ait açıklamaların muhakkak âyet veya hadislerde yer aldığını belirtmiştir.⁶⁶⁷ el-En’âm 6/38. âyetinde⁶⁶⁸ ise her şeyin ya mufassal olarak beyan edildiği ya da özet (mücmel) olarak açıklandığını belirtmiş; mufassal olana *“Cana can, göze göz”*⁶⁶⁹ âyetini; özet (mücmel) olana *“Peygamber size ne vermişse onu alın ve neyi yasaklamışsa ondan sakının”*⁶⁷⁰ âyetini örnek vermiştir.⁶⁷¹ Yine el-En’âm 6/99. âyetinde⁶⁷² ilk başta mücmel olarak verilen “her çeşit bitki” ifadesinin izahını, âyetin devamıyla yapmıştır. Buna göre yeşillikler ve otlar, başaklardır;

⁶⁶⁵ Râgıb el-İsfahânî, “ج م ل”, 97-98; Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, 4/1426-1434; Salih, *Kur’ân İlimleri*, 324; Kahraman, *Ulûmu’l-Kur’ân Özelinde Tefsîrde İhtilâflar*, 261; Ferhat Koca, “Mücmel”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/453.

⁶⁶⁶ وَإِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ الْكَافِرِينَ كَانُوا لَكُمْ إِذَا ضَرَبْتُمْ فِي الْأَرْضِ فَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ أَنْ تَقْصُرُوا مِنَ الصَّلَاةِ إِنْ خِفْتُمْ أَنْ يَفْتِنَكُمُ الَّذِينَ كَفَرُوا إِنَّ الْكَافِرِينَ كَانُوا لَكُمْ عَدُوًّا مُبِينًا “Yeryüzünde sefere çıktığınız zaman kâfirlerin sizi gafil avlamalarından korkarsanız namazı kısaltmanızda size bir günah yoktur. Şüphesiz kâfirler sizin apaçık düşmanınızdır.”

⁶⁶⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/333.

⁶⁶⁸ مَا فَرَّطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ شَيْءٍ “Biz, kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık.”

⁶⁶⁹ el-Mâide 5/45.

⁶⁷⁰ el-Haşr 59/7.

⁶⁷¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/37.

⁶⁷² وَهُوَ الَّذِي أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَخْرَجْنَا بِهِ نَبَاتَ كُلِّ شَيْءٍ فَأَخْرَجْنَا مِنْهُ خَضِرًا نُخْرَجُ مِنْهُ حَبًّا مَرَّاكِبًا وَمِنَ النَّخْلِ مِنْ طَلْعِهَا قِنْوَانٌ دَانِيَةٌ وَجَنَّاتٍ مِنْ أَعْنَابٍ وَالزَّيْتُونَ وَالرُّمَّانَ مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُتَشَابِهٍ انْظُرُوا إِلَى ثَمَرِهِ إِذَا أَثْمَرَ وَيَنْعِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ “Gökten su indiren O’dur. (Buyurdu ki:) İşte biz her çeşit bitkiyi onunla bitirdik. O bitkidenden de kendisinden üst üste binmiş taneler bitireceğimiz bir yeşil bitki, hurmanın tomurcuğundan sarkan salkımlar, üzüm bağları, zeytin ve nar bahçeleri meydana getirdik; birbirine benzeyeni var, benzemeyeni var. Meyve verirken ve olgunlaştığı zaman her birinin meyvesine bakın! Kuşkusuz bütün bunlarda inanan bir toplum için ibretler vardır.”

ağaçlar, hurma ağacı ve zeytin ağacıdır; meyveler ise üzüm ve nardır.⁶⁷³ Ayrıca bir lafzın en az iki medlûlüne delâleti eşit ise onun da mücmel olduğundan bahsetmiştir.⁶⁷⁴

Müfessir, Hûd 11/43. âyetinde⁶⁷⁵ “Allah’ın azabından ancak Allah kurtarır” denilmeyip; “Merhamet sahibi kurtarır” denilerek ifadenin mücmel bırakıldığını, merhamet sahibinin de Allah olduğu, dolayısıyla mücmel olan ifadenin, sonra mufassal hale getirildiğini belirtmiştir.⁶⁷⁶ el-İnfîtâr 82/6. âyetinin⁶⁷⁷ ise mücmel ve mufassal aralığında bulunduğunu, yani 5⁶⁷⁸ ile 13.⁶⁷⁹ âyetler arasında yer aldığına dikkat çekmiş,⁶⁸⁰ el-Bakara 2/234. âyetinde iddet bekleyen kadınlar hakkındaki “تَرْبُصُ” (beklerler) lafzının hangi husus için beklenilmesi ya da hangi durumlardan kaçınılması gerektiği hakkında bir açıklık barındırmadığından mücmel gibi sayıldığını kaydetmiştir.⁶⁸¹

Öte yandan Yâsîn 36/69. âyeti⁶⁸² hakkında Şeyh-i Ekber’den nakille Hz. Peygamber için kapalı, mücmel olan bir şeyin bulunmadığı yorumunu paylaşmıştır.⁶⁸³ Aynı şekilde el-Kıyâme 75/17. âyetinin izahında Kur’ân’ın anlamının, Resûlullah’a (sav) kapalı kalmayacak şekilde bir araya getirildiğini ifade etmiş -ister ahkâma dair isterse anlama dair olsun- kapalı kalan noktaların açıklanmasının yine Allah Teâlâ tarafından yapıldığına dikkat çekmiştir.⁶⁸⁴

⁶⁷³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/96.

⁶⁷⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/8.

⁶⁷⁵ قَالَ سَأُوِي إِلَى جَبَلٍ يَعْصِمُنِي مِنَ الْمَاءِ قَالَ لَا عَاصِمَ الْيَوْمَ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ إِلَّا مَنْ رَحِمَ وَحَالَ بَيْنَهُمَا الْمَوْجُ فَكَانَ مِنَ الْمُغْرَقِينَ “Oğlu, ‘Beni sudan koruyacak bir dağa sığınacağım’ diye cevap verdi. Nuh dedi ki: ‘Bugün Allah’ın hükmünden ancak O’nun esirgedikleri kurtulacaktır’ derken aralarına dalga giriverdi, böylece o da boğulanlardan oldu.”

⁶⁷⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/175.

⁶⁷⁷ يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ “Ey insan! Yüce rabbin hakkında seni yanıltıp aldatan ne oldu?”

⁶⁷⁸ عَلِمْتَ نَفْسُ مَا قَدَّمْتَ وَأَخَّرْتَ “Her insan dünyada neleri yaptığını, neleri de yapmadığını açıkça bilecektir.”

⁶⁷⁹ إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ “Buna göre kuşkusuz erdemliler cennette olacaklar.”

⁶⁸⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/423.

⁶⁸¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/452.

⁶⁸² وَمَا عَلَّمْنَاهُ الشُّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ وَقُرْآنٌ مُبِينٌ “Biz ona şiir öğretmedik; zaten ona yaraşmazdı da. Ona vahyedilen, ancak bir öğüt ve apaçık Kur’an’dır.”

⁶⁸³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/504.

⁶⁸⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/292-293.

Son olarak müellif, el-Ahkâf 46/4. âyetinde⁶⁸⁵ “مَاذَا” (ne) ifadesindeki kapalılığın sonraki ifadelerle açıklandığını belirtirken;⁶⁸⁶ Kalem sûresinin başındaki⁶⁸⁷ “ن” ile “قَلَمٌ” sözcükleri arasında bir kapalılık bulunduğunu; ancak hakikat sahibi olanların bunu algılayabileceğinden bahsetmiştir.⁶⁸⁸ Tâhâ 20/69. âyetinde⁶⁸⁹ Hz. Mûsâ için “وَالْقِيَامَ فِي يَمِينِكَ” “Sağ elindeki at” emrinde “sağ elindeki” lafzında bulunan kapalılığın yani açıkça “asâ” denilmemesinin, peygamberin şanını yüceltip, asânın bilinen asâlardan olmayıp, olağanüstü sonuçların müsebbibi olması dolayısıyla dikkat çekmek maksatlı kullanıldığını bildirmiştir.⁶⁹⁰ el-Enbiyâ 21/63. âyetinde⁶⁹¹ Hz. İbrâhim’in putları kırıp, “*Kimin yaptığını büyük puta sorun!*” demesinin izahında bir hadis-i şeriften bahsederek, Hz. İbrâhim’in yalan söylediği ifadesinde bir ta’riz bulunduğunu ve kapalı ifadenin olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu tür ifadelerin görünüş itibariyle yalanı anımsattığı için o şekilde nitelendirildiğini ve ta’rizin asıl mânâsında söylenmek istenen şeyin başka bir şey ile gizlenmesi olduğunu dile getirmiştir.⁶⁹²

Neticede Bursevî, genel olarak âyetlerde mücmel gibi görünen kelimelerin ya başka âyetlerle ya da âyetin siyak-sibakıyla anlaşılır olduğunu kabul etmiştir. Bu gibi ifadelerin kullanılmasında ise dikkat çekmek, korkutmak, vurgu yapmak gibi hikmetlerin bulunduğunu savunmuştur. Son olarak bazı kapalı yerlerin hakikat sahipleri tarafından anlaşılabilceğini dile getirmiştir.

⁶⁸⁵ “Onlara şöyle de: Allah’ı bırakıp da kendilerinden medet umduğunuz tanrıları bir düşündünüz mü? Yerden hangi parçayı yarattılar bana gösterin? Yoksa göklerde onların ortaklığı mı var?”

⁶⁸⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/624. Benzer örnek için bk. *Rûhu’l-beyân*, 10/535.

⁶⁸⁷ “Nûn. Kaleme ve (yazanların) onunla yazdıklarına andolsun ki sen -rabbinin lutfu sayesinde- asla deli değilsin.”

⁶⁸⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/116.

⁶⁸⁹ “Sağ elindeki at da onların yaptıklarını yalayıp yutsun.”

⁶⁹⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/480.

⁶⁹¹ “İbrâhim, ‘Hayır’ dedi, ‘Bu işi şu büyükleri yapmıştır. Eğer konuşabiliyorlarsa onlara sorun!’”

⁶⁹² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/589.

2.14. Umum-Husus

Kur'an-ı Kerim'de yer alan bazı kelimeler âmm (umum), bir kısmı ise hâss (husus) ifade eder. Âmm, “birden çok şeye delâlet eden genel lafız”; hâss da “sadece bir şeye delâlet eden lafız”dır.⁶⁹³

Kelimeleri âmm ve hâss açısından değerlendiren Bursevî, el-A'râf 7/170. âyetinde⁶⁹⁴ “Kitab’a sarılmaktan” yani umumdan sonra “namazın” yani hususun zikredilmesini, hâssın (namazın) şerefine belirlenmesi ve faziletinin gösterilmesi için yapıldığını ve sınıksız sarılması emredilen şeyler arasında yüceliği itibarıyla ayrı olarak zikredildiğini belirtmiştir.⁶⁹⁵ Hâss bir kelimenin, âmm bir kelimeye atfına dair ele aldığı et-Tevbe 9/57. âyetinde⁶⁹⁶ geçen ve hâss olan “مَغَارَاتٍ” (mağaralar) ve “مُدْخَلًا” (delik) kelimelerinin, âmm olan “مَلْجَأً” (sığınacak yer) kelimesine atfedildiğini zikretmiştir.⁶⁹⁷ Yine atıf bağlamında değerlendirdiği er-Râ'd 13/13. âyetinin⁶⁹⁸ mesajında âmm olan “meleklerin tesbihinin”, hâss bir ifade olan “gök gürültüsünün tesbihine” atfedildiğini ifade etmiştir.⁶⁹⁹

Bunun yanında Yemâme hacıları hakkında nâzil olan el-Mâide 5/100. âyetinin⁷⁰⁰ nüzûl sebebi hususî olsa da hükmün umûmî sayıldığını ve kötüden sakındırma ile iyiye teşvik bulunduğunu belirtmiştir.⁷⁰¹ Âl-i İmrân 3/145. âyetinin⁷⁰² ise hususî olarak cihad için gelmişse de tüm amellere şâmil bulunduğundan, ayrıca

⁶⁹³ İbn Manzûr, “ع م م”; “خ ص ص”, 4/3112; 2/1173; Muammer Erbaş, *Kur'an-ı Kerim'in Zâhiri Anlamına Yaklaşımlar* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008), 85.

⁶⁹⁴ “وَالَّذِينَ يُمَسِّكُونَ بِالْكِتَابِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ” *“Kitab’a sınıksız sarılıp, namazı dosdoğru kılanlar.”*

⁶⁹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/345.

⁶⁹⁶ “لَوْ يَجِدُونَ مَلْجَأً أَوْ مَغَارَاتٍ أَوْ مُدْخَلًا لَوَلَّوْا إِلَيْهِ وَهُمْ يَجْمَحُونَ” *“Eğer sığınacak bir yer, barınacak mağaralar veya girilecek bir kovuk bulsalar, hemen koşup oraya sokulurlardı.”*

⁶⁹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/572.

⁶⁹⁸ “وَيُسَبِّحُ الرَّعْدُ بِحَمْدِهِ وَالْمَلَكُ مِنْ خِيفَتِهِ” *“Gök gürültüsü Allah'ı överek tenzih eder; O'nun korkusundan dolayı melekler de buna katılır.”*

⁶⁹⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/452-453.

⁷⁰⁰ “قُلْ لَا يَسْتَوِي الْخَبِيثُ وَالطَّيِّبُ وَلَوْ أَعْجَبَكَ كَثْرَةُ الْخَبِيثِ فَاتَّقُوا اللَّهَ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ” *“De ki: Kötünün çokluğu sana ilginç gelse de iyi ile kötü bir değildir. O halde ey akıl sahipleri, Allah'a âsi olmaktan sakının ki kurtuluşa eresiniz!”*

⁷⁰¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/536. Benzer örnek için bk. *Rûhu'l-beyân*, 2/286.

⁷⁰² “وَمَا كَانَ لِنَفْسٍ أَنْ تَمُوتَ إِلَّا بِإِذْنِ اللَّهِ كِتَابًا مُؤَجَّلًا وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَنْ يُرِدْ ثَوَابَ الْآخِرَةِ نُؤْتِهِ مِنْهَا وَسَعَجُزِي الشَّاكِرِينَ” *“Hiçbir kimse Allah'ın yazılıp bir süreye bağlanmış izni olmadan ölmez. Kim dünya nimetini isterse ondan kendisine veririz; kim âhiret nimetini isterse ona da ondan veririz ve şükredenleri ödüllendireceğiz.”*

“şükredenler” ifadesine Uhud’da şehid düşen Müslümanların dâhil olduğu gibi diğer Müslümanların da bu kapsama girdiğinden bahsetmiştir.⁷⁰³ Yine bu konuda, el-A’râf 7/204. âyetinde “*Kur’ân okunduğu zaman onu dinleyin ve sessiz durun ki rahmete nâil olasınız*” emrinden namazda, imamın kıraati ister gizli ister açık olsun “dinlemek ve bir şey okumamak” hükmünün çıkarılması hususunda, “susmanın” aslında namazda okumaktan değil, konuşmaktan nehiy olduğunu, burada sebebin hususîliğine itibar edilmediğini; bu sebeple lafzın umumîliğinin dikkate alınması gerektiğini vurgulamış; bazı müfessirlerin sahâbenin namazda Resûlullah’ın arkasında kıraat etmelerine binâen bu âyetin indiğine dair ifadelerinin bulunduğunu kaydetmiştir.⁷⁰⁴

Ayrıca el-İsrâ 17/58. âyetindeki⁷⁰⁵ kıyâmetten önce azabın geleceğine yönelik ifade ile kayıtlandığını öne sürenlere karşılık, azabın kıyâmetten sonra da gelmesinin mümkün olduğuna yönelik bir engel oluşturmadığını belirtmiştir. Dolayısıyla kıyametten önce de sonra da azabın olması mümkündür.⁷⁰⁶ Bu arada müfessir, bir lafızda itibar edilenin onun geneli için olduğunu ve o lafzın inişine dair vuku bulan bir durum ya da kişiye has olmadığını ifade etmiş,⁷⁰⁷ açık bir ifade varsa âyetin mefhumundan çıkarılan işaret yerine, bu açık ifadenin esas alınması gerektiğini zikretmiştir.⁷⁰⁸

Netice olarak müfessir, âyetleri âmm ya da hâss olarak bir ayrıma tâbi tutarak, söz konusu kavramların hikmetini belirtmeye öncelik vermiştir. Bu alanda yer yer gramer kaideleri çerçevesinde değerlendirmeler yapmış, bazen bir âyetin nüzûl sebebinin hususî olmasına rağmen umûmî sayılacağını vurgulamıştır. Özellikle bazı âyetlerin, hitap ettiği kitle bağlamında değerlendirilmesine rağmen kişisel görünen bazı mükellefiyetlerin herkesi kapsadığını kaydetmiştir.

⁷⁰³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/130.

⁷⁰⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/387.

⁷⁰⁵ “(Günaha batmış) ne kadar ülke varsa *وَإِنْ مِنْ قَرْيَةٍ إِلَّا نَحْنُ مُهْلِكُوهَا قَبْلَ يَوْمِ الْقِيَمَةِ أَوْ مُعَذِّبُوهَا عَذَابًا شَدِيدًا* hepsini kıyâmet gününden önce ya helâk etmiş veya onlara çetin bir şekilde azaba uğratmış olacağız.”

⁷⁰⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/208. Diğer bir örnek için bk. *Rûhu’l-beyân*, 6/65.

⁷⁰⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/318.

⁷⁰⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/357.

2.15. Mutlak-Mukayyed

Kur'ân ilimleri arasında yer alan konulardan bir diğeri mutlak ve mukayyedir. Bazen bir âyetin mutlak anlam içermesine karşın başka bir âyet ile takyid edildiği (sınırlandığı) görülmektedir. “İtlâk” herhangi bir sınırlama ve kayıtlama olmaksızın bir lafzın mahiyetine işaret ederken; “takyîd” bir lafzın mânâ ve mâhiyetinin bir hadle sınırlandırılmasını ifade eder.⁷⁰⁹

Bursevî, kelimelerin mutlak ya da mukayyed gelmelerinde anlam değişikliklerine dair açıklama ve yorumlarda bulunmuştur. Örneğin “الْفَرَح” kelimesinin “sevinmek” mânâsına geldiğini ve Kur'ân'da mutlak olarak geçtiğinde “kötülemek” için; mukayyed olarak geçtiğinde ise “övmek” için yer aldığını ifade etmiştir. Ancak bu genellemenin el-En'âm 6/44. âyetine⁷¹⁰ ters düşeceği, netice itibarıyla bahse konu kelimenin ancak kullanıldığı yere ve karînelere bakılarak medih (övmek) için mi yoksa zemm (kötülemek) için mi olduğunun söylenebileceğini dile getirmiştir.⁷¹¹

Yine bu konuda müfessir, mutlak bir kelimenin sonraki âyetlerde mukayyed kılınmasına ilişkin olarak, Hûd 11/69. âyetinde⁷¹² “الْبَشْرَى” (müjde) kelimesinin, müjdenin mahiyeti belirtilmediğinden mutlak bir lafız olduğunu ve bu mutlak lafzın aynı sûredeki Hûd 11/71. âyetiyle⁷¹³ mukayyede dönüştüğünü bildirmiştir.⁷¹⁴ Aynı şekilde el-Bakara 2/186. âyetinin⁷¹⁵ mutlak olduğunu ve el-En'âm 6/41. âyeti⁷¹⁶ ile takyid edildiğini, ayrıca âyette söz konusu edilen icâbetin Allah'ın dilemesi ile

⁷⁰⁹ Fahrüddîn er-Râzî, *el-Mahsûl fî 'ilmi usûli'l-fıkıh*, nşr. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, ts.), 2/313-314; Kahraman, *Ulûmu'l-Kur'ân Özelinde Tefsîrde İhtilâflar*, 258; Ferhat Koca, “Mutlak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/402-405.

⁷¹⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/137. “Nihâyet kendilerine verilenler yüzünden şımardıkları zaman.”

⁷¹¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/137.

⁷¹² “Elçilerimiz İbrâhim'e müjdeyi getirdiler.” *وَلَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبَشْرَى*

⁷¹³ “Hemen ona İshak'ı, İshak'ın ardından da Ya'kub'u müjdeledik.” *فَبَشِّرْنَاهَا بِإِسْحَاقَ وَمِنْ وَرَاءِ إِسْحَاقَ يَعْقُوبَ*

⁷¹⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/212.

⁷¹⁵ “Kullarım sana beni sorduklarında bilsinler ki şüphesiz ben yakını, bana dua ettiğinde dua edenin dileğine karşılık veririm.” *وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أَجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ*

⁷¹⁶ “Aksine, yalnız Allah'a yalvarırsınız. O da kendisine yalvarmanıza konu olan belâyı dilerse kaldırır, siz de ortak koştüğünüz şeyleri unutursunuz.” *بَلْ إِيَّاهُ تَدْعُونَ فَيَكْشِفُ مَا تَدْعُونَ إِلَيْهِ إِن شَاءَ وَتَنْسَوْنَ مَا تُشْرِكُونَ*

mukayyed sayıldığını, dilerse icâbet edeceğini, dilerse de etmeyeceğini ifade etmiş,⁷¹⁷ bazen de âyetlerin mutlak olup, hadis ile kayıtlı olduğundan söz etmiştir.⁷¹⁸

Neticede müfessir, bazen bir âyette geçen tek bir kelimeyi esas alarak ya da âyetin tümünü belirterek onların mutlak ya da mukayyed olduğunu kabul etmiştir. Bazen de bir âyetin mutlak olarak görülmesine rağmen başka bir âyet ile nasıl kayıtlı olduğunu göstermeye çalışmış, hatta hadisler arasındaki kayıtları da temas etmiştir.

2.16. Müşkilü'l-Kur'ân

Müşkil, sözlükte “karışmak, karışık gelmek” mânâsına gelmektedir.⁷¹⁹ Terim olarak kapalılıktan ötürü anlatılmak istenen bir anlamın deliller aracılığıyla ya da derin tefekkür ile anlaşılmasıdır.⁷²⁰ Müşkilü'l-Kur'ân başlığı altında incelenen bu ilim, âyetler arasında ilk bakıldığında var olduğu zannedilen ihtilâflara izahlar getirmektedir.

Bursevî, tefsirinde bazı âyetler arasında çelişki gibi görülen hususlara birtakım açıklamalar getirmiştir. Öncelikle müfessire göre müşkil, ortak kullanılan bir lafızdan kaynaklanmaktadır. Zira el-En'âm 6/62. âyetinde⁷²¹ “mevlâ” kelimesi “sahip”, Muhammed 47/11. âyetinde⁷²² ise “yardımcı” anlamına gelmektedir. Dolayısıyla ikisi arasında bir çelişki söz konusu değildir.⁷²³

Yine Bursevî'ye göre el-A'râf 7/37. âyeti⁷²⁴ ile el-En'âm 6/23. âyetleri⁷²⁵ arasında birinde müşriklerden oldukları, diğerinde müşriklerden olmadıkları ifadeleri arasında çelişki bulunmadığı, söz konusu var gibi algılanan çelişkinin âyetlerin farklı

⁷¹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/369-370.

⁷¹⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/678.

⁷¹⁹ Râgıb el-İsfahânî, “ش ك ل”, 266.

⁷²⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, 45-67; Ferhat Koca, “Müşkil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/161.

⁷²¹ “ثُمَّ رَدُّوْا إِلَى اللَّهِ مَوْلِيَهُمْ الْحَقُّ أَلَا لَهُ الْحُكْمُ وَهُوَ أَسْرَعُ الْحَاسِبِي” “Sonra insanlar gerçek sahipleri olan Allah’a döndürülürler.”

⁷²² “ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ مَوْلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَأَنَّ الْكَافِرِينَ لَا مَوْلَى لَهُمْ” “Bu, iman edenlerin yar ve yardımcılarının Allah olmasının, kâfirlerin ise böyle bir yardımcılarının bulunmamasının sonucudur.”

⁷²³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/61.

⁷²⁴ “وَشَهِدُوا عَلَى أَنْفُسِهِمْ أَنَّهُمْ كَانُوا كَافِرِينَ” “(Dünyadayken) kâfir olduklarına dair kendi aleyhlerinde şahitlik ederler.”

⁷²⁵ “ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ” “Sonra onların mazeretleri ‘Rabbimiz Allah’a andolsun ki biz ortak koşanlar olmadık’ demekten başka bir şey olmadı.”

zamanlarda ya da farklı gruplara gelmesinden kaynaklandığını belirtmiştir.⁷²⁶ Aynı şekilde el-Hicr 15/92. âyetinde⁷²⁷ insanların yaptıkları işlerden sorguya çekilecekleri, er-Rahmân 55/39. âyetinde⁷²⁸ ise işlenen günahların sorulmayacağı arasında da çelişki bulunmaz. Zira uzun bir zaman dilimini kapsayan kıyâmette öyle zaman ve haller gelecektir ki yeri geldiğinde uzun süre bekletilme süresi olacaktır. Dolayısıyla o zaman diliminde soru sorulmayacaktır.⁷²⁹

Aynı konuya devamla müfessir, müşkilin İbrâhîm 14/22. âyeti⁷³⁰ ile en-Nahl 16/100. âyeti⁷³¹ arasında gerçekleştiğine açıklık getirmiştir. Bursevî'ye göre, İbrâhîm sûresinde şeytanın inananlar ya da inanmayanlar üzerinde gücünün olmadığı belirtilmesine rağmen, Nahl sûresinde şeytanın kâfirler üzerinde gücünün bulunduğu ifade edilmesi, ancak şeytanın o kimseleri yoluna davet etmesi ve onlara bunu süslü göstermesi ile açıklanabilir.⁷³² Aynı şekilde er-Rûm 30/6. âyetindeki⁷³³ “لَا يَعْلَمُونَ” (bilmezler) ile 7. âyetindeki⁷³⁴ “يَعْلَمُونَ” (bilirler) lafızları arasında da çelişki yoktur. İlkinde insanların dini konularda bilgi yoksunlukları, ikincisinde dünya işlerindeki bildikleri kastedilmektedir.⁷³⁵

Müellife göre, kulun fiilleri ve iradesi konusunda Ehl-i sünnet'in görüşü olan Allah'ın yaratması ve kulun kesb etmesi hususunda وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَى gibi âyetler, kulun hür seçimine bir zıtlık oluşturmaz. Buradaki husus, kulun Hak'ta fâni olması ile izah edilebilir.⁷³⁷ Öte yandan

⁷²⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/205.

⁷²⁷ “Rabbine andolsun ki onların hepsini sorguya çekeceğiz!”

⁷²⁸ “İşte o gün insana da cine de günahı hakkında soru sorulmaz (çünkü her şey açık ortadadır).”

⁷²⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/628.

⁷³⁰ “Aslında benim sizi zorlayacak gücüm yoktu; benim yaptığım size çağrıda bulunmaktan ibaretti.”

⁷³¹ “Şeytanın hâkimiyeti ancak onu kendilerine velî edinenler ve onun yüzünden müşrik olanlar üzerinde geçerlidir.”

⁷³² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/529.

⁷³³ “Allah vaadinden caymaz; ama insanların çoğu bunun bilincinde değildirler.”

⁷³⁴ “Onlar dünya hayatının sadece görünen yüzünü kısmen bilirler.”

⁷³⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/12.

⁷³⁶ el-Enfâl 8/17.

⁷³⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/264.

İbrâhîm sûresinde *لَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا اللَّهُ* “Onları tam olarak ancak Allah bilir”⁷³⁸ âyetindeki hasr ifadesiyle Hz. Peygamber’e mi‘racda olmuş ve olacakların bildirilmesi arasında da tezat bulunmaz.⁷³⁹

Müellif, el-Enfâl 8/44. âyetiyle⁷⁴⁰ Âl-i İmrân 3/13. âyetinin⁷⁴¹ birbirine çelişki arz edip etmeyeceğine temasla kâfirlerin önce savaşa cesaret bulma açısından Müslümanları sayıca az görüp savaşa giriştiklerini, sonra Allah Teâlâ’nın onların içlerine saldıgı bir korkuyla Müslümanların sayılarını fazla bulduklarını, dolayısıyla cesaretlerinin sönüp, mağlup olduklarını belirterek iki âyet arasında bir çelişkinin bulunmadığını kaydetmiştir.⁷⁴² Yine bu konuda, en-Nûr 24/24. âyetinde⁷⁴³ “eller, ayaklar ve dillerin şahitlik etmesi” ile Yâsîn 36/65. âyetindeki⁷⁴⁴ “ağzların mühürlenmesi” arasında bir çelişki olmadığını, zira her iki durumun da yaşanacağını, ağza mühür vurulmazdan evvel dillerin şahitlik yapacağını zikretmiştir.⁷⁴⁵

Müfessirin kaydettiğine göre, bir kimseye sadece kendi amelinin fayda vereceği ifade edilen en-Necm 53/39. âyetine⁷⁴⁶ karşın, bir hadiste⁷⁴⁷ zikir ehlinde olmadığı halde onların arasında bulunan kimselerin dahi merhamet olunacağına dair ifadeler arasında var gibi görülen çelişki, âyetin hükmünün neshedildiğine ya da o âyetin inanmayanlar hakkında geldiğine yahut Allah’ın adâletine dair olduğuna yönelik açıklamalarla giderilebilir.⁷⁴⁸ Yine ona göre hadis ve âyet arasında çelişki

⁷³⁸ *أَلَمْ يَأْتِكُمْ نَبُؤُا الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ قَوْمُ نُوحٍ وَعَادٍ وَثَمُودَ وَالَّذِينَ مِنْ بَعْدِهِمْ لَا يَعْلَمُهُمْ إِلَّا اللَّهُ* “Sizden öncekiler, Nüh, Âd ve Semûd kavimleriyle onlardan sonra gelenler hakkındaki bilgiler size ulaşmadı mı? Onları (tam olarak) ancak Allah bilir.” (İbrâhîm 14/9).

⁷³⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/515.

⁷⁴⁰ *وَإِذْ يُرِيكُمُوهُمْ إِذِ التَّفَتُّنِمْ فِي أَعْيُنِكُمْ قَلِيلًا وَيُقَلِّلُكُمْ فِي أَعْيُنِهِمْ* “O, karşılaştığınız sırada da sizin gözünüzde onları az gösteriyordu, onların gözündeki de sizi az gösteriyordu.”

⁷⁴¹ *فَدَكَانَ لَكُمْ آيَةٌ فِي فَيْتِنِ التَّفَتُّنِمْ فَيَةً تَقَاتِلُ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَأُخْرَى كَافِرَةٌ يَرَوْنَهُمْ مِثْلَهُمْ رَأْيِ الْعَيْنِ* “(Bedir’de) karşı karşıya gelen şu iki grupta sizin için büyük bir ibret vardır: Biri Allah yolunda çarpışan (mümin) grup, diğeri ise gözleriyle bunları kendilerinin iki misli imiş gibi gören kâfir grup.”

⁷⁴² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/12.

⁷⁴³ *يَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ وَأَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَعْمَلُونَ* “O ceza gününde dilleri, elleri ve ayakları, yapıp ettikleri hususlarda aleyhlerine tanıklık edecektir.”

⁷⁴⁴ *الْيَوْمَ نَخْتِمُ عَلَى أَفْوَاهِهِمْ وَتُكَلِّمُنَا أَيْدِيهِمْ وَتَشْهَدُ أَرْجُلُهُمْ بِمَا كَانُوا يَكْسِبُونَ* “O gün onların ağızlarını mühürleriz; yapmış olduklarını elleri bize anlatır, ayakları da tanıklık eder.”

⁷⁴⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/176.

⁷⁴⁶ *وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى* “İnsan ancak çabasının sonucunu elde eder.”

⁷⁴⁷ Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahihi Müslim*, thk. Ebu’l Fazl Dimyatî (b.y.: Dâru’l-Beyânî’l-Arabî, 2006), “Zikir”, 2689.

⁷⁴⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/293.

varmış gibi görünen en-Nûr 24/32. âyetinde⁷⁴⁹ “عَبْدٌ” (köle) ile “الْأَمَةُ” (câriye) kelimelerinin geçmesine karşın bir hadis-i şerifte “Kimse emri altındakilere kölem, cariyem demesin. Zira hepiniz Allah’ın kullarısınız. Kadınlarınız da O’nun kullarıdır. Öyleyse ‘evladım, kızım, delikanlı’ desin”⁷⁵⁰ ifadesinde köleye “عَبْدٌ” denilmemesi onun yerine “عُלَّامٌ” (köle/hizmetçi) denilmesi; benzer şekilde câriye için de “الْأَمَةُ” kelimesi yerine “الْجَارِيَةُ” (câriye) denilmesi arasında çelişki yoktur. Bu lafızların kullanılmamasının gerekçesi, aslında kişinin kendini büyük görüp, kölesini tahkir amaçlı söylemesinden kaynaklanmaktadır.⁷⁵¹

Ayrıca müellif, “kâfirlerin yalvarmalarının boşuna olduğu”⁷⁵² âyeti ile “mazlumun duasının reddedilmeyeceği”⁷⁵³ hadisi -ki başka kaynaklarda “kâfir dahi olsalar” kaydı ile verilmiş- arasında bir çelişki bulunmadığını dile getirmiş ve kâfir sözcüğünden “nankör” mânâsının çıkarılacağını belirtmiştir. Öte yandan Allah’ın şeytana dahi mühlet verdiğini anlatan âyetleri⁷⁵⁴ örnek göstererek bunun mümkün olabileceğini kaydetmiştir.⁷⁵⁵

Bursevî’nin tefsirinde, müşkilin bazen algıya binaen ortaya çıkabildiğine de yer verilmiştir. Müellife göre, putların kıyâmet gününe değin cevap veremeyişlerinin anlatıldığı el-Ahkâf 46/5. âyetinde⁷⁵⁶ kıyâmet günü geldiğinde “Onlar icâbet mi edecekler?” şeklinde bir algılanma ihtimali söz konusu değildir. Şayet olsa bile mantûk ve mefhum çelişkisi yine yoktur. Zira sonraki âyette⁷⁵⁷ izah edildiği üzere putların kendilerine tapanlara düşman olacakları zikredilmiştir.⁷⁵⁸

⁷⁴⁹ وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ “İçinizden evli olmayanları, köle ve câriyeleriniz arasından da elverişli olanları evlendirin.”

⁷⁵⁰ Ebû Dâvûd, “Edeb”, 83 (4975, 4976).

⁷⁵¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/192.

⁷⁵² el-Mü’min 40/50.

⁷⁵³ Tirmizî, “Deavât”, 47 (3448).

⁷⁵⁴ el-A’râf 7/14-15.

⁷⁵⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/260. Benzer örnekler için bk. *Rûhu’l-beyân*, 5/222; 7/177.

⁷⁵⁶ وَمَنْ أَضَلُّ مِمَّنْ يَدْعُوا مِنْ دُونِ اللَّهِ مَنْ لَا يَسْتَجِيبُ لَهُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ وَهُمْ عَنِ دُعَائِهِمْ غَافِلُونَ “Allah’ı bırakıp da - yakarmasından habersiz olduğundan- kıyâmete kadar kendisine cevap veremeyecek olan şeylere ibadet ve dua eden kimseden daha şaşkın kim vardır?”

⁷⁵⁷ وَإِذَا حُشِرَ النَّاسُ كَانُوا لَهُمْ أَعْدَاءً وَكَانُوا بِعِبَادَتِهِمْ كَافِرِينَ “Kıyâmet sonrası insanlar toplanınca taptıkları şeyler kendilerine düşman olacak ve (onlara yaptıkları) ibadetlerini de inkâr edeceklerdir.” (el-Ahkâf 46/6).

⁷⁵⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/625.

Yine aynı tefsirde müşkilin cisimlerin algılanışına binaen de ortaya çıkabildiği kaydedilmiştir. Nitekim Reşîdüddîn-i Meybûdî'nin (ö. 520/1126'dan sonra) *Keşfü'l-esrâr* adlı tefsirinden nakledildiğine göre eş-Şuarâ 26/32. âyeti⁷⁵⁹ ile en-Neml 27/10. âyetleri⁷⁶⁰ arasında “yılan” nitelemesi yapılan canlının farklı kelimelerle gelmesinde bir çelişki bulunmaz. İlkinde “الْتُّعْبَانُ” (büyük yılan),⁷⁶¹ ikincisinde “جَانُّ” (küçük yılan) kelimeleri kullanılmıştır. Küçük yılan, yaratılış bakımından büyük yılan hükmündedir. Bu sebeple varlığın küçük oluşundan ötürü tenâkuzun söz konusu olmayacağına dikkat çekmiştir.⁷⁶²

Müfessir, aynı zamanda müşkilin sayısal izahlarda ortaya çıktığına da işaret etmiştir. Ona göre Süyûtî'nin *el-İtkân* adlı eserinde Tekâsür sûresinin Kur'ân'ın bin âyetini yani altıda birini okumaya denk olduğu ifadesine karşılık, Zilzâl sûresinin Kur'ân'ın yarısına ya da dörtte birine denk geldiğine yönelik ortaya çıkan müşkil, “bin” sayısından muradın “çokluk” ifadesini gösterdiğiyle çözümlenebilir.⁷⁶³ Yine müfessirin kaydettiğine göre, müşkil görünen lafızlar arası uzlaşım sağlanabilir. Nitekim bir rivayette kâhine bir şey soranın namazının kabul olunmayacağı, diğer bir rivayette ise kâhini doğrulaması halinde küfür içinde bulunacağına dair şu hükme varmıştır: Kâhinin Allah'ın ilhamı ya da cinler vasıtası ile bunu bildiğine inanması hariç kâhinin gaybı bildiğine inanma halinde küfür gerçekleşir.⁷⁶⁴

Son olarak müellif, kâfirlerin kıyâmette kör, sağır ve dilsiz olarak haşredilmelerine⁷⁶⁵ karşılık; başka âyetlerde görmeleri,⁷⁶⁶ işitmeleri,⁷⁶⁷ konuşmaları⁷⁶⁸ şeklindeki müşkilin uzlaştırılabileceğini belirtmiştir. Nitekim İbn Abbas'tan nakille kâfirlerin görmemelerini onların sevinmesine dair bir şey bulamayacakları; konuşmamalarını kendilerinden sâdır olan kabul edilecek bir şey elde edemeyecekleri;

⁷⁵⁹ “فَالْتَقَى عَصَاهُ فَإِذَا هِيَ ثُعْبَانٌ مُّبِينٌ” *Bunun üzerine Mûsâ asâsını atıverdi; bir de ne görsünler, asâ düpedüz bir yılan oluvermiş!”*

⁷⁶⁰ “وَأَلْقَى عَصَاكَ فَلَمَّا رَآهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌّ وَلَّى مُدْبِرًا وَلَمْ يُعَقِّبْ” *Asânı yere at! Mûsâ atıp da onu yılan gibi kımıldanır görünce arkasına bakmadan dönüp kaçtı.”*

⁷⁶¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/415.

⁷⁶² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/348.

⁷⁶³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/608.

⁷⁶⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/235.

⁷⁶⁵ el-İsrâ 17/97.

⁷⁶⁶ el-Kehf 18/53.

⁷⁶⁷ Fûrkan 25/12.

⁷⁶⁸ Fûrkan 25/13.

duymamalarını ise onlara hoş gelecek bir şey işitemeyecekleri ile açıklamış; bunların sebebini de dünyada iken hakkı görmedikleri, duymadıkları ve söylemedikleri ile izah etmiştir.⁷⁶⁹ Öte yandan müfessir, el-Mâide 5/106. âyeti⁷⁷⁰ hakkında âlimlerin Kur’ân-ı Kerîm’deki i’râb, mânâ ve hüküm bakımından en müşkil âyet olduğuna dair ittifak halinde olduğunu söylemiştir. Kaydettiğine göre söz konusu âyetteki “iki kişi”nin kim olduğuna dair farklı görüşler vardır. Bu iki kişi ya vasiyette bulunan kimsenin vasiyetine şahit olan kimsedir ya da âyetin hakkında indiği iki vâsi kimsedir.⁷⁷¹

Özetle müfessir, bazı âyetlerin müşkil gibi görüldüğünü, ancak bunların ortak lafızlardan kaynaklandığını ya da muhatapların algı durumlarından oluştuğunu öne sürmüştür. Bu tarz âyetlerin detaylı incelenmesinin ardından anlaşılacağını ifade etmiş ve bunu yaparken tasavvufî açıklamalarına da yer vererek çeşitli nasslardan destek alıp, çelişki sorununu gidermeye çalışmıştır.

2.17. Münâsebâtü’l-Âyât ve’s-Süver

Tenâsüp, “uyum içinde ve tutarlı olmak, yakın olmak” mânâlarına gelir ve “kelime, cümle veya hâdiselerin arasındaki ilişkiyi” ifade eder.⁷⁷² Kur’ân âyetlerinin farklı zaman dilimlerinde inmesi âyetler arasında bir yakınlık oluşmasına sebep olmuştur. Sûre ve âyetler arasında ya da başları ve sonları arasında bir uyum söz konusudur. Ne bir kelimenin yeri değiştirilebilir ne de bir harf yerinden oynatılabilir. Aralarındaki bu ilişki ile cümleler arası bağlar kuvvetlendirilmiştir. Kur’ân’ın tertibi ile ilgili olan bu husus, onun mûcizevî oluşuna bir kanıt niteliğindedir. Aynı zamanda sûre ve âyetler arasındaki münâsebet bazen açık bazen kapalı şekilde görülebilmektedir. Hatta âlimlerden bazıları her sûrenin önceki sûre ile arasındaki irtibatından söz etmiştir.⁷⁷³

⁷⁶⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/244.

⁷⁷⁰ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا شَهِادَةُ بَيْنِكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ حِينَ الْوَصِيَّةِ اثْنَانِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ أَوْ آخَرَانِ مِنْ غَيْرِكُمْ إِنْ أَنْتُمْ عَلَى الْأَرْضِ فَأَصَابَتْكُمْ مُصِيبَةُ الْمَوْتِ تَحْسِبُونَهُمَا مِنْ بَعْدِ الصَّلَاةِ “Ey iman edenler! Birinize ölüm gelip çattınca vasiyet esnasında içinizden iki âdil kişi, şayet seyahatte iken başınıza ölüm musibeti gelmişse sizden olmayan başka iki kişi aranızda şahitlik etsin. Eğer (vasiyeti uygularken) içinize bir şüphe düşerse, bu iki şahidi namazdan sonra alıyorsunuz.”

⁷⁷¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/545.

⁷⁷² İbn Manzûr, “ن س ب”, 6/4405; Zerkeşi, *el-Burhân*, 1/37, 53-67.

⁷⁷³ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, 5/1836-1864; Çetin, *Kur’ân İlimleri ve Kur’ân-ı Kerim Tarihi*, 328; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 201-203.

zikretmiştir.⁷⁸⁹ Yine müfessir, es-Sâffât 37/130. âyetinde⁷⁹⁰ “İlyas” yerine “İlyasîyn” kelimesinin yer almasının, sûrenin geri kalan âyet sonlarına uygun olması ve ses uyumu sağlaması için geldiğini belirtmiştir.⁷⁹¹ Diğer bazı yerlerde ise çeşitli kelimelerin hazf edilmek suretiyle,⁷⁹² mâzî kalıp yerine muzârinin tercih edilmesiyle⁷⁹³ veya takdim-tehir yapılmasıyla uyuma denklik sağlandığını açıklamıştır.⁷⁹⁴

Özetle müfessir, âyet sonlarında farklı kalıplarla gelen ifadelerin uyum oluşturduğunu ve Kur’ân’ın âhengini yansıttığını kabul etmiştir. Ayrıca kelimelerin takdim-tehir durumlarının da bu uyuma paralel olduğunu ve kıraatte ortaya çıkan âhengin güzelliğine dikkat çekildiğini söyleyerek bunun Kur’ân’ın i’câz yönlerinden birini ortaya çıkardığına vurgu yapmıştır.

2.18. İ’câzül-Kur’ân

Kur’ân-ı Kerîm, Hz. Peygamber’in en büyük mucizesidir ve insanları ilâhî kelâmın benzerini meydana getirmeleri konusunda âciz bırakmıştır. Kur’ân’ın mucizevî oluşundaki başlıca özellik, onun Allah kelâmı olmasıdır. Onun i’câzı üslûbundan fesahatine, içerdiği ilimlerden gaybî bilgilere, bilimsel açıklamalardan daha pek çok yöne kadar geniş bir alanı içine alır.⁷⁹⁵ Kur’ân’ın en büyük i’câzı ise dil konusunda gerçekleşir. Hitabet tarzı ve edebî formu onun taklit edilmesini imkânsızlaştırır. Dil kaideleriyle uyumlu oluşu, nazmı ya da muhteva güzelliği i’câz özelliklerinden sayılır. İnsanların ihtiyaçlarını karşılama hususunda hayatın her safhasına dair kurallar koyan eşsiz bir kitaptır ve gaybî haber noktasında okuyanları hayrete düşürür. Bazen geçmiş milletler ve yaşayış biçimleri hakkında bilgiler verirken, istikbâlê dair konular zamanın ilerlemesiyle ortaya çıkar. Bazen de

⁷⁸⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/482.

⁷⁹⁰ سَلَامٌ عَلَىٰ إِيَّاسٍ “İlyâs’a selâm olsun.”

⁷⁹¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/560.

⁷⁹² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/543.

⁷⁹³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/528.

⁷⁹⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/438-442. Diğer örnekler için bk. *Rûhu’l-beyân*, 8/474; 10/454, 493, 529, 597.

⁷⁹⁵ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’an*, 5/1873-1905; Yusuf Şevki Yavuz, “İ’câzül-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/404.

âyetlerinde⁸¹⁵ hârikulâde bir tertibin bulunduğunu, dolayısıyla önce Allah'ın mağfireti, sonra rahmeti, daha sonra da onun huzurunda toplanılışın zikredilmesinde birtakım incelikler olduğunu kaydetmiştir.⁸¹⁶

Bursevî, ayrıca i'câz konuları arasında bulunan “gaybî haber” hususunda da bazı bilgiler vermiştir. Ona göre, el-Mâide 5/54. âyeti⁸¹⁷ sonradan olacak hâdiseleri haber vermekte ve Hz. Peygamber zamanında üç fırkanın, onun vefatından sonra ise sekiz fırkanın dinden döndüğüne işaret etmektedir.⁸¹⁸ Aynı şekilde Âl-i İmrân 3/12. âyetinde yahudiler kastedilerek كَفَرُوا سَتُغْلَبُونَ “Yakında mağlub olacaksınız” ifadesinin gelmesi, Hz. Peygamber'in ileride gerçekleşecek olan hâdiselere yönelik haber vermesini göstermekte ve peygamberliğinin alâmetlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Nitekim Benû Nâdir yahudilerinin Medine'den kovulmaları, Benû Kureyzâ yahudilerinin boyunlarının vurulması ve Hayber'in fethi gibi hâdiseler bu âyetin doğruluğunun ispatıdır.⁸¹⁹ Yine müellife göre, el-Bakara 2/6. âyetinde⁸²⁰ gaybdan bahsedilerek, inkâr edenlerin inanmayacakları haber verilmiştir.⁸²¹ Dolayısıyla Kur'ân'ın verdiği gaybî bilgilerin bir kısmı dünyada bir kısmı âhirette gerçekleşecektir.⁸²²

Netice olarak Bursevî'ye göre Kur'ân'ın, anlam ve lafız bakımından mûciz olduğu âşikârdır. Lafız bakımından i'câzı, teşbihler, istiareler, sözcükler arası uyum, âyet fâsılları, dil açısından yapılan mübalağalar, anlatılmak istenenin en güzel tarzda ifade edilmesi, kıssaların hikâye ediliş tarzı, birçok hikmetin içinde saklı oluşu, lafızların uyumu, gaybdan haber vermesi ve geçmişe dair bilgiler vermesi gibi pek çok i'câz özelliğine sahiptir. Ayıca Kur'ân'ı, başlı başına i'câz kaynağı olarak kabul eden

⁸¹⁵ “وَلَكِنْ قُتِلْتُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَوْ مِتُّمْ لَمَغْفِرَةٍ مِنَ اللَّهِ وَرَحْمَةٍ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ وَلَكِنْ مِتُّمْ أَوْ قُتِلْتُمْ لَإِلَى اللَّهِ تُحْشَرُونَ” *And olsun ki Allah yolunda öldürülür veya ölürseniz biliniz ki Allah'tan gelecek bir bağışlama ve bir rahmet, onların biriktirdiklerinden daha hayırlıdır. And olsun ki, ölseniz de öldürülürseniz de Allah'ın huzurunda mutlaka toplanacaksınız.*”

⁸¹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/141.

⁸¹⁷ “مَنْ يَرْتَدَّ مِنْكُمْ عَنْ دِينِهِ فَسَوْفَ يَأْتِي اللَّهَ بِقَوْمٍ” *Sizden kim dininden dönerse bilsin ki Allah öyle bir kavim getirecektir ki.*”

⁸¹⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/487.

⁸¹⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/12.

⁸²⁰ “إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ ءَأَنذَرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ” *İnkâr edenleri uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, asla iman etmezler.*”

⁸²¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/74.

⁸²² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/65. Ayrıca bk. *Rûhu'l-beyân*, 9/239.

ve içeriğini gaybî bilgilerden, dil açısındaki mükemmelliğine kadar pek çok açıdan değerlendirmeye tabi tutan müfessir, konuyla ilgili “tehaddî” hakkında da açıklamalar yapmıştır.

Sözlükte “meydan okumak, yarışmak”⁸²³ şeklinde anlaşılandırılan “tehaddî”, terim olarak “Bir kişinin, bir konuda başkasının acizliğini göstermek için yaptığı meydan okuma”ya karşılık gelmektedir.”⁸²⁴ Aynı zamanda tehaddî, Kur’ân i‘câzı hususunda nüzûl sürecinde müşriklere yapılan meydan okumayı ifade eder.⁸²⁵ Nitekim Kur’ân-ı Kerîm, altı yerde⁸²⁶ şüphecilere Kur’ân’ın bir benzerini meydana getirmeleri hakkında meydan okumuştur. Bu kimselerden önce Kur’ân’ın benzeri bir sûre getirmeleri istenmiş;⁸²⁷ sonra da bunu yapamadıkları ve asla yapamayacakları ifade edilmiştir.⁸²⁸ Neticede onlar ne belâgat noktasında ne de ahlâkî ve ruhî konularda bunu başarmışlardır.⁸²⁹ Tüm bunlar hem Kur’ân’ın mucize olduğuna bir delil olurken hem de inkârcıların bunu yapamayacaklarının haber verilmesiyle peygamberliğin ispatına bir kanıt niteliği taşımaktadır.⁸³⁰

Bursevî, tehaddî meselesini yer yer i‘câz konusu ile beraber ele almıştır. Nitekim müellif, el-Bakara 2/23. âyetinde⁸³¹ Yüce Kitab’ın Allah katından geldiğinden şüphe duyanların, Kur’ân nazmındaki güzellik ve ifadesindeki üstünlük gibi onun “misli” bir sûre getirmelerinin istendiğini dile getirirken, “misil” kelimesinden maksadın müşriklerin zannına göre olduğunu belirtmiş ve vahiy eseri olan Kur’ân’ın ise asla bir mislinin olamayacağını kaydetmiştir.⁸³² Bu arada el-Bakara 2/24. âyetinde ifade edildiğine göre bütün güçlerini harcasalar dahi onun benzerini meydana

⁸²³ Ferâhidî, “ح د ا”, 1/296; İbn Manzûr, “ح د ا”, 2/807-808.

⁸²⁴ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/91.

⁸²⁵ Özel, *Kur’ân ve Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 178.

⁸²⁶ el- Bakara 2/23; en-Nisâ 4/82; Yûnus 10/38; Hûd 11/13-14; el-İsrâ 17/88; et-Tûr 52/34.

⁸²⁷ Yûnus 10/38; Hud 11/13.

⁸²⁸ el-İsrâ 17/88.

⁸²⁹ Won Mohd Nor Wan Daud, “Kur’ân’ı Anlama Metodolojisi Üzerine”, çev. Mehmet Önal, *Kur’ân’ı Anlama Çabaları* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2010), 152; Yaray, *Kur’ân Nesline Kur’ân İlimleri*, 22-26; Muhammed Ali Sâbûnî, *et-Tibyân fî Ulûmi’l-Kur’ân*, çev. Zeynel Abidin Tatlıhoğlu (İstanbul: Hanifiyye Kitabevi, 2006), 126-128.

⁸³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/172-178.

⁸³¹ “وَأَن كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّثْلِهِ وَادْعُوا شُهَدَاءَكُمْ مِّن دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ” *“Kulumuza indirdiğimiz kitaptan dolayı bir şüphe içinde iseniz onun benzeri bir sûre de siz getirin, Allah’tan başka tapıklarınızı da yardıma çağırın; eğer iddianızda samimi iseniz!”*

⁸³² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/112.

getiremeyecekleri, ne daha önce bunu yapabildikleri ne de sonra yapabileceklerinin dile getirildiğini vurgulamıştır.⁸³³

Yine müellife göre Hûd 11/13. âyetinde *أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ* “*Yoksa, Kur’ân’ı kendisi mi uydurdu diyorlar?*” ifadesinde sanki şu çıkarım yapılmıştır: Mademki bunu söylüyorlar ve Araplardan kimsenin yapamadığını o yapmıştır, o halde Hz. Muhammed’in bunu icra etmesi bir mûcizedir. Eğer bu mûcize ise Allah onu doğrulamış demektir. Allah yalancı birini doğrulamayacağına göre zaten o yalancı olamaz.⁸³⁴ Ayrıca Kur’ân’ın âciz bırakıcı belâgatı ve fesahati, Hz. Peygamber’in nübüvvet ve risâletinin bir şâhididir. O, belâgat âlimlerinin âciz duruma düştükleri bir tarz ile oluşturulmuş ve Allah Teâlâ’nın kendine has olan ilmiyle indirilmiştir.⁸³⁵

Müfessir, Kur’ân’ın bir benzerini getirmeye karşı yapılan meydan okumada; belâgatın en üst mertebesi, nazım şeklinin eşsizliği, gaybî haber verme ve hitabın genişliğinin bulunduğunu da belirtmiştir.⁸³⁶ Ayrıca Yûnus 10/38. âyetine⁸³⁷ dayanarak Kur’ân’ın uydurulmuş olduğunu iddia eden inkârcılara dair âyetin şöyle anlaşılabilirliğini dile getirmiştir: “Mademki bu iddianızdasınız siz de benim gibi Arapça konuşma ve fesahatine sahipsiniz, o halde toplanın ve yardıma çağıracağınızı çağırın da onun benzeri bir sûre meydana getirin bakalım.”⁸³⁸ el-Bakara 2/94. âyetinin⁸³⁹ tefsirinde ise “Mademki cenneti kendinize ait sanıyorsunuz o halde ‘Allah’ım bizi öldür’ deyin, zira cennete gireceğinden emin olan kimse onu ister ve çile yurdu dünyadan bir an önce gitmeyi diler” yorumunu getirmiştir.⁸⁴⁰

Neticede müfessir, tehdîdî konusunu da i‘câzın bir parçası olarak görmüştür. Nitekim Kur’ân’ın benzerini meydana getirme noktasında inkârcılara yapılan meydan okumanın, onun belâgat eşsizliğinin bir göstergesi olduğuna dikkat çekmiş ve bu

⁸³³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/112-113.

⁸³⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/141.

⁸³⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/394.

⁸³⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/238.

⁸³⁷ *أَمْ يَقُولُونَ افْتَرَاهُ قُلْ فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِثْلِهِ وَادْعُوا مَنِ اسْتَعْظَمْتُمْ مِنْ دُونِ اللَّهِ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ* “*Yoksa “Onu Muhammed uydurdu” mu diyorlar? De ki: “Eğer iddianızda doğru iseniz, o zaman onun benzeri bir sûre de siz getirin bakalım; Allah’tan başka çağırabildiklerinizi de yardımınıza çağırın!”*”

⁸³⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/64.

⁸³⁹ *قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمْ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِنْدَ اللَّهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوْا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ* “*Onlara, “Şayet Allah katında, âhiret yurdu diğer insanlara değil de yalnız size ait ise ve bu iddianızda doğruysanız haydi ölümü isteyin bakalım! de.”*”

⁸⁴⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/234. Konu ile ilgili diğer örnekler için bk. *Rûhu’l-beyân*, 4/141, 32; 9/239.

minvalde açıklamalar yapmıştır. Âyetlerde Kur’ân’ın mislini meydana getirmeye dair yapılan meydan okuma da dahi “misil” kelimesinin müşriklerin zannına göre geldiğini söyleyerek, Kur’ân’ın asla bir misli olamayacağını savunmuştur.

2.19. Hitaplar

Hitâbet, İslâm davetinin en önemli olgusudur ve Yüce Kur’ân incelendiğinde hitâbete verdiği değer görülecektir. “Etkili ve güzel konuşma sanatı” olarak da tanımlanan hitâbetin önemli unsurları arasında ise muhatap kitle yer alır. Muhataba verilmek istenen iletinin ilk basamağında hitaplar konusu bulunur ve Kur’ân-ı Kerîm’de örneklerine sıkça rastlanılır.⁸⁴¹ Nitekim Zerkeşî de *el-Burhân*’da Kur’ân’da geçen yaklaşık otuz üç çeşit hitap şeklini açıklamış ve toplamda kırk adet hitap yer aldığını kaydetmiştir.⁸⁴² Bunların tefsirini doğru yapabilmek, Kur’ân’ı doğru anlama ya da hüküm çıkarma noktasında şüphesiz önem taşımaktadır.

Bursevî’nin hitaplar konusuna ayrı bir ehemmiyet verdiği görülmektedir. Müfessir, kimi zaman hitabın yöneltildiği kişileri inançları açısından değerlendirmiştir. Örneğin, el-Bakara 2/144. âyetindeki⁸⁴³ hitabın hem Müslümanlara hem de yahudilere yönelik olduğunu dile getirmiştir.⁸⁴⁴ Aynı şekilde el-Bakara 2/208. âyetindeki⁸⁴⁵ muhatabın ya münafıklar ya da Ehl-i kitap müminleri olacağını söylerken; münafıklara yönelik olduğu takdirde “*Ey dilleriyle inandıklarını söyleyenler! Allah’a zâhiren ve bâtinen gönül ve azalarınızla teslim olun ve Allah’a itaat edin*” mânâsına geleceğini; Ehl-i kitaba dair düşünüldüğünde ise “*Ey müminler! İslâm’a tam girin*” şeklinde anlaşılabileceğini ifade etmiştir.⁸⁴⁶

Öte yandan Kur’ân’da, Resûlullah’a dair yapılan hitapların sadece ona yönelik mi geldiği, yoksa onunla beraber ümmetini de kapsadığı hakkında bazı âlimlerin ihtilâfa düştüklerini söylemiştir. Nitekim Bursevî’nin konu hakkında Sâdî Müftî’den

⁸⁴¹ Mahmut Kaya, “Hitâbet, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/156-158; Muhammed Çelik, *Kur’ân’ın İknâ Husûsiyeti* (İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006), 33-64.

⁸⁴² Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/217-252; Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi ’l-Kur’ân*, 4/1494-1506.

⁸⁴³ “وَإِنَّ الدِّينَ أَوْتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ” “*Kuşku yok ki kendilerine kitap verilenler, onun Rablerinden gelmiş bir gerçek olduğunu elbette bilirler. Allah, onların yaptıklarından habersiz değildir.*”

⁸⁴⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/314.

⁸⁴⁵ “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً” “*Ey iman edenler! Hep birden barışa girin.*”

⁸⁴⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/402.

naklettiğine göre, söz konusu hitaplar, Hz. Peygamber’e yöneliktir ve Şâfiîler bu görüşü paylaşmaktadır. Fakat Hanefî ve Hanbelîler bu hitapların aynı zamanda ümmeti de kapsadığını öne sürmektedir.⁸⁴⁷

Yine bu konuda müfessir, el-Bakara 2/147. âyetinde⁸⁴⁸ Hz. Peygamber’e gelen hitabın aslında Müslümanlara yönelik olduğunu ve bu buyruk ile onların şüpheci olmayıp gelen emirleri gönülden kabullenmelerinin istendiğini belirtmiştir.⁸⁴⁹ Âl-i İmrân 3/60. âyetindeki⁸⁵⁰ hitabın Hz. Peygamber’e yönelik olduğunu, ancak onun şüphe etmesi mümkün olamayacağına göre hitabın bu şekilde gelmesindeki hikmetin, dikkat çekmeye dair yer aldığını ve “şüphe etmemekte daim ol” gibi bir anlam taşıdığını dile getirmiştir.⁸⁵¹ el-Bakara 2/243. âyetindeki⁸⁵² “أَلَمْ تَرَ” (görmedin mi?) hitabının ise zâhırda Hz. Peygamber’e yönelik görünmesine rağmen, mânâ bakımından -ister Ehl-i kitap ister tarih ilmiyle iştigal edenler olsun- bu kıssayı işiten herkese yönelik olduğunu ve hitabın umumî geldiğini zikretmiştir.⁸⁵³

Diğer taraftan el-Bakara 2/40. âyetinde⁸⁵⁴ “İsrâiloğulları” hitabının Benû Kureyzâ ve Nâdir yahudilerine yönelik geldiğini; aynı sûrenin 42. âyetindeki⁸⁵⁵ hitabın her ne kadar İsrâiloğullarına dair olsa da Müslümanlar dâhil olmak üzere herkesi içine alacağını zikretmiş,⁸⁵⁶ el-Bakara 2/73. âyetinde⁸⁵⁷ mâlûm bakara hadisesindeki hitabın Hz. Mûsâ’nın dönemindekilere yönelik olmasının yanında Hz. Peygamber döneminde

⁸⁴⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/141.

⁸⁴⁸ “أَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ” *“Gerçek Rabbinden gelendir. O halde, sakın şüpheye düşenlerden olma!”*

⁸⁴⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/316.

⁸⁵⁰ “أَلْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُنْ مِنَ الْمُمْتَرِينَ” *“Gerçek, rabbinden gelendir. Öyle ise kuşkulananlardan olma.”*

⁸⁵¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/54.

⁸⁵² “أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ خَرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَهُمْ أُلُوفٌ حَذَرَ الْمَوْتِ فَقَالَ لَهُمُ اللَّهُ مُوتُوا ثُمَّ أَحْيَاهُمْ إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يَشْكُرُونَ” *“Sayıca binleri buldukları halde ölüm korkusuyla yurtlarından çıkanları görmedin mi? Bunun üzerine Allah onlara ‘ölün!’ dedi. Sonra kendilerine hayat verdi. Şüphesiz Allah’ın insanlar üzerinde büyük lutufları vardır ama insanların çoğu şükretmezler.”*

⁸⁵³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/464.

⁸⁵⁴ “يَا بَنِي إِسْرَآئِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ” *“Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimetimi hatırlayın.”*

⁸⁵⁵ “وَلَا تَلْبِسُوا الْحَقَّ بِالْبَاطِلِ” *“Hakkı bâtil ile karıştırmayın.”*

⁸⁵⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/155-157.

⁸⁵⁷ “فَقُلْنَا اضْرِبُوهُ بِبَعْضِهَا كَذَلِكَ يُحْيِي اللَّهُ الْمَوْتَى وَيُرِيكُمْ آيَاتِهِ لَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ” *“Sonra ‘(kesilen ineğin) bir parçasıyla ölüye vurun’ dedik. Böylece Allah ölüleri diriltir ve belki düşünürsünüz diye size âyetlerini gösterir.”*

Hitaplarda kadın-erkek ayrımına temasla en-Nûr 24/38. âyetinde,⁸⁶⁷ övülen zümreye kadınların değil de erkeklerin dâhil edilmesi hususunda müfessir, cuma namazının kadınlara farz olmamasından ötürü onların bu kısma girmediğini kaydetmiştir.⁸⁶⁸ Ayrıca kişiye özel hitaplarda el-Beled 90/2. âyetindeki⁸⁶⁹ “أَنْتَ” (sen) hitabının Resûlullah’a yönelik olduğunu, ayrıca Kur’ân’da 4000 kez açık ya da gizli ona hitap edildiğini belirtmiştir.⁸⁷⁰ Aynı şekilde et-Tevbe 9/128. âyetinde⁸⁷¹ hitabın Arap olan ve Arap olmayanlara yönelik gelmesinin yanında sadece Araplara dair olduğu hakkında bazı görüşler bulunduğunu nakletmiştir.⁸⁷² Muhammed 47/38. âyetinde⁸⁷³ ise hitabın Kureyş’e yönelik olduğunu, ancak onlar yerine Ensar’ın getirildiğini yahut Araplara yönelik gelmekle beraber aynı zamanda burada İranlıların da kastedildiğini ifade etmiştir.⁸⁷⁴

Sonuç olarak Bursevî, özel veya genel yapılan hitaplardan yola çıkarak muhatapların kimlerin olabileceğine yönelik tafsîlâtı açıklamalarda bulunmuştur. Bazen bir emrin buyrulduğu zümreye dair fikhî bağlayıcılık yönüyle çıkarımlar yapmış, bazen de yapılan hitaptaki hikmeti göstermeye çalışmıştır. Hitapların her ne kadar özel olabilse de geneli kapsayabileceğini kabul etmiştir.

2.20. Kıssasü'l-Kur’ân

Kıssalar, Kur’ân-ı Kerîm’de çeşitli şekillerde yer alır ve “Kıssasü'l-Kur’ân” başlığı altında işlenir. “Kıssa” kelimesi “haber, hikâye, durum” gibi mânâlara gelir.⁸⁷⁵ Kıssalar, geçmiş milletlerin tarihsel izlerini göstermek suretiyle bilinmeyen ya da

⁸⁶⁷ *Anarlar ki, Allah kendilerini, لِيَجْزِيَهُمُ اللَّهُ أَحْسَنَ مَا عَمِلُوا وَيَزِيدَهُم مِّن فَضْلِهِ وَاللَّهُ يَرْزُقُ مَنْ يَشَاءُ بِغَيْرِ حِسَابٍ yaptıklarından daha güzeli ile ödüllendirsin, daha fazlasını da lutfundan versin. Allah dilediğini hesapsız rızıklandırır.*

⁸⁶⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/209.

⁸⁶⁹ *“Senin de içinde oturmakta olduğun o beldeye.” وَأَنْتَ حِلٌّ بِهَذَا الْبَلَدِ*

⁸⁷⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/517.

⁸⁷¹ *“Andolsun, size içinizden لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِّنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ مَا عَنِتُّمْ حَرِيصٌ عَلَيْكُمْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَؤُوفٌ رَحِيمٌ öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona ağır gelir, size çok düşkündür, müminlere karşı şefkat ve merhamet doludur.”*

⁸⁷² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/688.

⁸⁷³ *“(Ey müminler!) İşte siz Allah yolunda harcama يٰۤاَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُلْوَٓاْ تَدْعُوْنَ لَتَنْفِقُوْا فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَمِنْكُمْ مَنْ يَنْخَلُ yapmaya çağırılıyorsunuz, fakat içinizden bir kısmı cimrilik ediyor.”*

⁸⁷⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/709. Diğer bazı örnekler için bk. *Rûhu'l-beyân*, 1/161, 209, 231, 293, 331, 310, 315, 316, 79, 196; 2/311, 320, 499, 504.

⁸⁷⁵ İbn Manzûr, “ق ص ص”, 5/3651.

unutulan hadiselerle dikkat çekerek derin düşünmeye sevk eder. Nitekim Kur'ân'daki pek çok kıssa örneği, ibret vermek, ders çıkarmak ve ahlâkî eğitim gibi amaçları taşıırken, bazen doğrudan anlatılarak bazen de muhatapların açık soruları üzerine inerek ortaya çıkar ve neredeyse Kur'ân'daki tüm gayeleri içine alır. Yine kıssalar, muhatapların ders almalarını sağlamak, tüm peygamberlerin İslâm'ı tebliğ ettiklerini bildirmek ya da Hz. Muhammed'in peygamberliğini kanıtlamak, nimetleri hatırlatmak, şeytandan sakındırmak gibi amaçlara yöneliktir. Kıssalarda bazen tekrarlar da görülebilir. Ancak o denli mükemmel sunulmuştur ki tekrar edilen kıssa, farklı detaylar eklenerek değişik üslûplarla yenilenmiştir.⁸⁷⁶

Kıssalar, *Rûhu'l-beyân* tefsirinde sıklıkla yer almıştır. Bursevî, bir yandan Kur'ân kıssalarına değinerek, kendine özgü yorumlarla onların hikmetini izah etmiş, diğer yandan Kur'ân kıssalarından bağımsız ama onlarla ilgili olan kıssa ya da hikâye örnekleriyle bu açıklamalarını detaylandırmış ve desteklemiştir. Müfessir, bazen bir âyetin izahında zikrettiği bir hikâyeyi, sadece uygun düştüğü için anlattığını belirtirken,⁸⁷⁷ çoğu zaman bir kıssayı zikretmesindeki amacın öğüt ve ibret alınması olduğunu vurgulamış,⁸⁷⁸ bazen de anlattığı bir hikâyeyi insanı tûl-i emel beslemekten sakındırması gayesiyle kaleme aldığını belirtmiştir.⁸⁷⁹ Ayrıca yeminle başlanılan kıssalardaki amacın da kıssanın önemine ve içeriğine dikkat çekmek için yapıldığını ifade etmiştir.⁸⁸⁰

Müfessire göre, Yûsuf kıssası “kıssaların en güzeli”dir. Nitekim bu kıssada ülkelerin durumları, insanların hileleri, eziyetlere sabretme, suçlu olanlara ceza verme hakkına sahip iken onları affetme, dinî ve dünyevî fayda sağlayacak olan hikmetler vb. ibret alınması gerekli hususlar yer almaktadır. Yine müellif, İsrâiloğulları'nın en yakışıklısı ve nesep bakımından en güzelinin Hz. Yûsuf olması sebebiyle bu kıssanın en güzel kıssa kabul edildiğini, Yûsuf peygamberin art arda gelen üç peygamberin oğlu olduğunu, sûreten güzelliğinin yanı sıra, rüya tabiri, liderlik ve yönetim kabiliyetine

⁸⁷⁶ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 5/1912; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 210; Mehmet Can, *Kur'an'da Geçen Kıssalar ve Anlattığı Hakikâtler* (İstanbul: Oray Basım Yayın, ts.), 7-19; İdris Şengül, “Kıssa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/498-501.

⁸⁷⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/56.

⁸⁷⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/376.

⁸⁷⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/107.

⁸⁸⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/102.

sahip bulunduğunu ifade etmiştir.⁸⁸¹ Ayrıca Resûlullah'ı teselli etmede Hûd sûresindeki kıssaların da en güzel kıssalardan sayıldığını kaydetmiş ve yer yer meşhur diğer kıssaları zikretmiştir.⁸⁸²

Diğer taraftan müşriklerin, Mûsâ peygamber ve Firavun kıssasını ilk olarak Hz. Peygamber'den duymalarının, o kıssaların her birinin bir âyet ve ibret olması yönüyle iman etmelerini gerektirecek birer delil olduğuna, zira bunların vahiy yoluyla Hz. Peygamber'e iletildiğine dikkat çekmiştir.⁸⁸³ Bazen de zikrettiği bir hikâyeyi, o hikâyeye inandığı için değil de sadece başka eserlerde anlatıldığı ve bunların olabileceğini göstermek için dile getirdiğini kaydetmiştir. Nitekim Hallâc-ı Mansûr'un (ö. 309/922) öldürülmesi hadisesinde, onun tıpkı Hz. İsâ gibi öldürülmeyip, ona benzeyen bir Allah düşmanının katledildiğine dair anlatılan hikâyeleri nakletmiştir.⁸⁸⁴

Sonuç itibariyle *Rûhu'l-beyân*'daki kıssalar, Kur'an'da geçtiği şekliyle peygamber kıssaları ya da geçmiş ümmetlere ait kıssalar gibi vahiy yoluyla doğrulukları kabul edilerek nübüvvetin bir delili olarak sayılmış ve ibret alınması için toplumları yönlendirdiğine işaret edilmiştir. Ayrıca bu kıssalarla ilgili ya da onlardan bağımsız zikredilen nüktedan zatlardan hikâyeler, ibretlik öyküler, padişahlar ve veli zatların başlarından geçen kıssalar gibi kimi zaman âyet sonlarında konu ile ilgisine binaen, kimi zaman da bir mev'iza tarzında ortaya çıkmıştır. Ancak bu tarz kıssaların doğrulukları sorgulanmaksızın, sadece öğreti ve öğüt yönü dikkate alınarak sunulduğu görülmüştür.

2.21. Emsâlü'l-Kur'ân

Günümüzde daha ziyade atasözü anlamında kullanılan “mesel” kelimesi sözlükte “delil, hüccet, nazîr” gibi anlamlara gelmektedir.⁸⁸⁵ Terim olarak, aralarında benzerlik bulunan bir mevzudaki sözün, bir başkasını açıklaması için başka bir mevzudaki söze benzetilmesidir.⁸⁸⁶ Bilindiği üzere mesel örnekleri Kur'an'da çok sayıda bulunmaktadır. Diğer yandan “örnek alınacak söz, atasözü, eğitici hikâye veya

⁸⁸¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/273.

⁸⁸² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/274. Diğer örnekler için bk. *Rûhu'l-beyân*, 9/604; 7/43; 6/524.

⁸⁸³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/360.

⁸⁸⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/64.

⁸⁸⁵ Râgıb el-İsfahânî, “م ث ل”, 462; İbn Manzûr, “م ث ل”, 5/4132-4133.

⁸⁸⁶ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 5/1932; Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 174; Bilgin, *Kur'an'daki Deyimler ve Zemahşerî'nin Keşşaf'ı*, 47.

masal” yerine de kullanılabilen “mesel” kelimesi ile “kıssa” arasında şöyle bir fark vardır: Kıssa, olmuş veya olması ihtimal dâhilindeki hadiseler kapsamına girerken; meselde böyle bir zorunluluk bulunmaz. Mesel, olmamış veya olması beklenmeyenleri dile getirebilir. Son olarak şu söylenebilir: “Kur’ân’daki her kıssa bir meseldir, fakat her mesel bir kıssa değildir.”⁸⁸⁷

Bursevî, öncelikle “mesel” kelimesini “benzer” sözcüğü ile yani “nazîr” olarak tanımlayarak ele almış ve şöyle demiştir: “Mesel, ilk ne şekilde söylenmişse halk içinde değişmeyip o haliyle söylenegelen sözdür.”⁸⁸⁸ Müfessir, önceleri kişide gariplik bulunan haller için kullanılan “mesel” kelimesinin gerçek anlamda kullanıldığını, daha sonra ise tuhaf bir söze benzetilen garip durumlar için yaygınlaştığını belirtmiştir. Kaydettiğine göre, mesel kelimesi gizli olanı açık olana, görülmeyeni görülene benzetmeyi içerir. Meseller, istiare ile hayreti celp eden, gariplik ihtiva eden kıssa, sıfat, hal olarak kullanılır.⁸⁸⁹

“Darb-ı mesel” ise içerisinde sadece hayret ve gariplik bulunan sözler olup,⁸⁹⁰ bir halin bir başka hale ya da bir kıssanın bir başka kıssaya benzetilmesidir.⁸⁹¹ Müfessirin *el-İrşâd*’dan naklettiğine göre, darb-ı mesel iki şekilde kullanılagelmiştir. İlki garip bir durumu yine kendisi gibi garip olan bir şeyle karşılaştırmak, diğeri ise bir durumu karşılaştırma yapmaksızın olduğu gibi insanlara izah etmektir.⁸⁹²

Diğer yandan müfessire göre, mesellerle bir konuyu anlatmak, ibret alınmasını sağlamak ve neticesinde takvayı hâsıl etmektir.⁸⁹³ Allah Teâlâ, el-Bakara 2/17. âyetini⁸⁹⁴ bir misal ile pekiştirmiştir. Şöyle ki; münafıkların durumunu zikretmiş ve muhatabın zihnine iyice yerleşmesi için örnek sunmuştur. Bu tarz örnekle anlatım yapmak, meselenin kolay anlaşılması bakımından en etkili yoldur.⁸⁹⁵ Nitekim Cenâb-

⁸⁸⁷ Görün, *İlâhi Sözüün Gücü Varlık ve Bilgi Kaynağı olarak Kur’ân*, 107.

⁸⁸⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/97.

⁸⁸⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/152. Örnek için bk. *Rûhu’l-beyân*, 7/335.

⁸⁹⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/97.

⁸⁹¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/72-73.

⁸⁹² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/443.

⁸⁹³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/139.

⁸⁹⁴ مَثَلُهُمْ كَمَثَلِ الَّذِي اسْتَوْقَدَ نَارًا فَلَمَّا أَضَاءَتْ مَا حَوْلَهُ ذَهَبَ اللَّهُ بِنُورِهِمْ وَتَرَكَهُمْ فِي ظُلُمَاتٍ لَا يُبْصِرُونَ “Onların misali, bir ateş yakan insan gibidir. Ateş tam etrafını aydınlattığında Allah ışıklarını yok eder de onları karanlık içinde, hiçbir şeyi görmez bir halde bırakır.”

⁸⁹⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/97.

ı Hakk'ın verdiği misaller, pek çok hikmet ile maslahat içerir ve o misalleri ancak akıl sahipleri kavrayabilir.⁸⁹⁶

Müfessir, el-Bakara 2/26. âyetinin tefsirinde Hasan ve Katâde'den rivayetle bu âyette Allah'ın sivrisinek ve örümceği müşriklere örnek vermesi, yahudilerin Kur'ân'ın Allah kelâmı olmadığını söylemeleri ve gülmeleri üzerine nâzil olmuştur. Bursevî'ye göre, müşriklerin ilâhlarının sivrisineğin evi ve örümcekle örneklendirilmesi, garip karşılanacak bir husus değildir. Kuşkusuz Allah, sivrisinek ya da daha küçük varlıklarla örnek vererek onların ilâhlarını yermekten çekinmez. Tabiînden Rebî' b. Enes'in (ö.140/757?) ise şöyle dediğini aktarmıştır: “Dünya ehline ibret için bu misal verilmiştir. Nasıl ki sivrisinek aç kaldığı müddetçe yaşar ve doyunca ölürse, dünya ehli de tokluğa erişince isyan ve azgınlığa kalkışır, kalbi ölür ve mânen geriler.”⁸⁹⁷

Yer yer darb-ı mesel örneklerinin arka planına ve hikâyesine de temas eden müfessir, “*seksen koyun isteyen daha cahil*” darb-ı meselinin hikâyesine dikkat çekmiştir. Buna göre Hz. Peygamber, kendisinin bir zaman ihtiyacını gören bir adama Medine'ye geldiğinde karşılığını vereceğini söylemiş, adam Medine'ye vardığında ise ona “Seksan koyunu mu yoksa cennette Resûlullah ile birlikte olmak için dua almak mı?” istediğini sormuştur. Cevaben adam, seksen koyunu tercih ettiğini dile getirmiştir. Bunun üzerine koyunların adama verildiğini ve “*seksen koyunu isteyen daha cahil*” darb-ı meselinin kullanılageldiğini ifade etmiştir.⁸⁹⁸ Aynı konuya devamlı tefsirde, “*devenin iğne deliğinden geçmesi*” darb-ı meselinin izahı ise şöyledir: Cisim olarak büyük bir devenin, küçük bir delikten geçmesi nasıl imkânsızsa, kâfirlerin de cennete girmeleri o derece imkânsızdır. Nitekim Araplar bir şeyin olumlu olmayacağını tekit etmeye niyetlenirlerse, onu imkânsız bir şeyle ilişkilendirirler.⁸⁹⁹ “*Ökçesi üzere geri dönmek*” darb-ı meseli ise nimetten sonraki kaybediş ya da işin ters yüz oluşu şeklinde kullanılagelmiştir.⁹⁰⁰

⁸⁹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/121. Diğer açıklamalar için bk. *Rûhu'l-beyân*, 1/75, 120; 4/532; 6/600.

⁸⁹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/119.

⁸⁹⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/193.

⁸⁹⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/207.

⁹⁰⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/134.

Yine mesel konusunda müfessir, Yûnus 10/24. âyetindeki “الْأَمْسَ” (*dûn*) kelimesinin yakın zamanı anlatmak için kullanılan bir mesel olduğunu belirtmiş,⁹⁰¹ “*besle kargayı oysun gözüünü*” ifadesinin de Hz. Ömer zamanından kalma bir mesel olduğunu zikretmiştir.⁹⁰² Yine bu konuda, Araplara özgü bazı teşbih ve temsil örnekleri üzerinde durmuş, “*falan kimse sinekten daha cüretli ve cesurdur*” sözünün, sineğin cesaretinden dolayı kralın da aslanın da burnuna konmasından ötürü kullanıldığını belirtmiştir.⁹⁰³ “*Burnu sürtüldü, burnu büyümiş*” gibi kullanımlardan da bahsetmiş⁹⁰⁴ ve tebeu’t-tâbiînden olan Süfyân b. Uyeyne’den (ö. 198/814) nakille Arapların darb-ı mesellerinin tümünün Kur’ân’da mutlaka bir yerinin bulunduğunu bildirmiştir.⁹⁰⁵

Ayrıca müfessir, Kur’ân-ı Kerîm’de zikredilen misallerin verilişindeki gayenin, yine insanların öğüt almalarına yönelik olduğunu ve bunun açıkça İbrâhim 14/25. âyetinde⁹⁰⁶ belirtildiğini, benzetmeler yapılması ile de daha iyi anlamalarının mümkün hale geldiğini vurgulamış, akabinde “benzetme” kelimesinin “duyu organları aracılığıyla hissedilenler ile tasvir etme” olarak tanımlandığını dile getirmiştir.⁹⁰⁷ Misal vermenin gerekçesi hakkında ise kişinin amel ve âkîbetlerinin başkalarınınkini ile mukayese edilerek misal verilmesinde, diğerlerinin dünyada yaşadıkları hüsrânın daha fazlasının, âhirette başlarına geleceğinden dolayı ibret almaları için yapıldığını, ayrıca bununla küfür ve günahlardan uzaklaşmalarının amaçlandığını zikretmiştir.⁹⁰⁸

Neticede Bursevî, öncelikle mesel ve darb-ı mesel sözcükleri arasındaki ayrımı belirtmiş ve Kur’ân’daki örneklerine yer vermiştir. Bu ifadelerin yer almasındaki hikmete değinerek, öğüt alma ve neticesinde sevap kazanma gibi faydalarının olacağını savunmuştur. Ayrıca yaşadığı döneme kadar kullanılan darb-ı mesellere yer vererek, zaman içindeki mânâ değişimlerine temas etmeye ve Kur’ân’da geçiyor ise anlam değişimlerini göstermeye gayret etmiştir.

⁹⁰¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/49.

⁹⁰² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/594.

⁹⁰³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/121. Ayrıca bk. *Rûhu’l-beyân*, 3/348; 9/105; 6/600; 7/35-37; 2/469.

⁹⁰⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/131.

⁹⁰⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/495.

⁹⁰⁶ “تُؤْتِي أُكْلَهَا كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ” “O ağaç, Rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir. Öğüt alsınlar diye Allah insanlara böyle misaller getirmektedir.”

⁹⁰⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/532.

⁹⁰⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/555.

2.22. İsrâiliyat

İsrâiliyat kelimesi, Hz. Ya'kûb'un lakabı kabul edilen "İsrâil" sözcüğüne nisbetle "İsrâiliyye" kelimesinin çoğulu olup, yahudi ya da hristiyan menşeyinden gelen haberler için kullanılır.⁹⁰⁹ Çoğunlukla bu haberler, yahudiler tarafından aktarıldığından bu şekilde adlandırılmıştır. İslâm kaynaklarına girişi ise sahâbe dönemine kadar uzanmaktadır. Tefsir ilminde bu rivayetler ekseriyetle kıssalar, olağanüstü varlıklar, kavimlerden haberler gibi hususlarda yoğunlaşmıştır. Bilhassa Kur'ân'da mücmel olan yerlerle ilgili açıklamalarda bu gibi rivayetler kullanılarak izaha gidilmiştir. En bilinen İsrâilî rivayetler ise Übeyy b. Ka'b, Abdullah b. Selâm, Abdullah b. Abbas ve bazı sahâbîler aracılığıyla nakledilmiştir. Diğer yandan Hz. Peygamber'in Medine döneminde bir süre sahâbenin bu rivayetlerle ilgilenmesini yasakladığı ve sonrasında kendisine yalan atıfta bulunmamak şartıyla bu tür haberlerin nakline onay verdiği bildirilmektedir.⁹¹⁰

Bursevî'nin tefsirinde, İsrâiliyat konuları ancak güvenip yararlandığı kaynaklardan yaptığı alıntılar şeklinde yer almıştır. Örneğin, müfessir *el-Makâsıdu'l-hasene*⁹¹¹ adlı eserden nakille İbn Abbas'tan ulaşan bir hadisi⁹¹² zikretmiş ve bu hadisin isnadı sahih olsa da meçhul sayılıp, İsrâiliyat'tan alındığına ya da onların bilginlerinden geldiğine dair bir görüş bulunduğunu belirtirken, buna benzer haberlerin senedi mâsum bir râviye bağlanmadıkça merdud sayılacağını dile getirmiştir. Aynı rivayetin hadis hâfızı Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *el-Müstedrek* adlı eserinde isnadının sahih olarak geçtiğini, Beyhakî'nin (ö. 458/1066) ise isnadı sahih olsa dahi hadisin zayıf olacağını ifade ettiğini kaydetmiştir.⁹¹³

Öte yandan Katâde'den naklettiği bir haberde Hârut ve Mârut adlı iki meleğin yeryüzüne inişlerinden az bir süre sonra imtihan edildikleri, içki içip, kan döktükleri

⁹⁰⁹ Özel, *Kur'ân ve Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 98-100.

⁹¹⁰ Kahraman, *Ulûmu'l-Kur'ân Özelinde Tefsîrde İhtilâflar*, 361-368; Nihat Uzun, "Sahabenin Tefsirde İsrailiyata Bakışı", *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2015), 8, 9, 10, 36; İbrahim Hatiboğlu, "İsrâiliyat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/195.

⁹¹¹ Şemseddin es-Sehâvî'nin (ö. 902/1497) halk içindeki meşhur hadislere dair bir eseridir. Adil Yavuz, "Makâsıdu'l-hasene", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/422.

⁹¹² "Yedi yer vardır. Her yerde sizin peygamberiniz gibi bir peygamber, Âdem gibi bir Âdem, Nûh gibi bir Nûh, İbrâhîm gibi bir İbrâhîm ve İsâ gibi bir İsâ vardır." İmaduddin Ebu'l-Fidâ İsmail ed-Dimaşkî İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. (Kahire: Müessesetü Kurtuba, 2000), 14/45.

⁹¹³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/53.

vb. ifadeler yer vermiştir.⁹¹⁴ Benzer şekilde Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) ve Kâ'b el-Ahbâr'dan (ö. 32/652-53?) yer yer nakillerde bulunmuştur.⁹¹⁵ Ayrıca kutsal kitaplardan da alıntılar paylaşmıştır. İncil'den naklettiğine göre kalplerin çakıl taşı misali olduğunu ne ateşin onu pişirmesi ne suyun yumuşatması ne de rüzgârın uçurup hareket ettirmesinin mümkün olduğunu kaydetmiştir.⁹¹⁶

Bunula birlikte müfessir, Ebû Hafs Verdî'nin (ö. 861/1457) *Harîdetü'l-'acâ'ib ve ferîdetü'l-ğarâib* adlı eserinden nakille bazı garip haberler karşısında duyulan şaşkınlığın kişiyi daha çok Rabbine bağladığını, şayet doğruysa Allah'ın dilediği her şeyi yaratabileceğine olan tam bir inancı göstereceğini, doğru değil de Ehl-i kitabın uydurmalarıysa birer teşbih ya da temsil kabilinden alınabileceğine dikkatleri çekmiştir.⁹¹⁷

Neticede müfessirin, İsrâiliyat haberlerinden ders çıkarmak, ibret almak ya da âyeti daha iyi anlamak maksatlı yararlandığı söylenebilir. Bu hususta Vehb b. Münebbih, Kâ'b el-Ahbâr vd. kimselerden ya da kutsal kitaplardan nakillerde bulunarak tefsirinde yararlandığı görülmüştür. Ayrıca garip karşılanan bazı rivayetlerin ya da olayların anlatılmasının, dinleyiciler üzerindeki etkisine işaret etmiş ve dikkat uyandırma açısından rolüne değinmiştir. Ancak bu noktada izahı zor bazı rivayetlere yer verdiği de olmuştur.

2.23. Aksâmü'l-Kur'ân

Kur'ân ilimlerinden biri olan yeminler konusu, “aksâmü'l-Kur'ân” başlığı altında incelenmektedir. Çoğulu “aksâm” olan “kasem” kelimesi, sözlükte “yemin” anlamına gelir.⁹¹⁸ Yeminler, genelde mukaddes sayılan varlıklar üzerine yapılır ve ikna amacı taşır. Arap toplumunda İslâm dini öncesinde de mühim bir yeri olmuş ve dolayısıyla Kur'ân'da da yer bulmuştur. Yemin; kasem harfi, kendisiyle yemin edilen unsur (muksemun bih) ve kendisi için yemin edilen unsurdan (muksemun aleyh)

⁹¹⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/132.

⁹¹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/604-605; 4/202.

⁹¹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/75.

⁹¹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/117.

⁹¹⁸ İbn Manzûr, “قى س م”, 5/3631.

oluşur. Kur'ân'da başta Cenâb-ı Hakk'ın kendi zâtı üzerine yaptığı yeminler başta olmak üzere çeşitli varlıklar üzerine yapılan yeminler mevcuttur.⁹¹⁹

Bursevî, yer yer yemin konusuna işaret etmiştir. Öncelikle “güzel sayılan yemin” tabiri ile bir yemin çeşidini zikretmiştir. Kaydettiğine göre bu çeşit yemin, yeminin ve üzerine yemin edilen şeyin aynı cinsten olmasını gerektirir. Allah Teâlâ'nın, Kur'ân'ı muksemun bih yapması ve ona yemin etmesi, kendi katında bu kitaptan daha büyük bir şeyin bulunmadığına delil olmaktadır. Aksi takdirde en değerli başka bir şey ile yemin etmesi gerekirdi.⁹²⁰

Konuya devamla müfessir, Tîn sûresindeki “والتَّيْنِ” “İncire yemin olsun ki” yemininin “İncirin Rabbine yemin olsun ki” şeklinde anlaşılmasının mümkün olacağını dile getirmiştir. Bunun gerekçesini ise yemin edenin kendinden daha yüce olanı vasıta etmesi olarak açıklamıştır. Ancak müfessire göre, bu hal Cenâb-ı Hak için söz konusu edilemez. Nitekim O'nun bu tarz yeminleri kullanması, isimlerine karşılık gelen bazı sebeplere dayanmaktadır. Allah Teâlâ bu yetkiye sahip iken kulları ancak O'nun adına yemin etme hakkına sahiptirler.⁹²¹ Diğer taraftan el-Mülk 67/5. âyetinde⁹²² söze yeminle giriş yapılarak cümleye verilen önemin gösterilmeye çalışıldığını aktarmış,⁹²³ bazen de kasemle beraber kasemin cevabını göstermiştir.⁹²⁴ Ayrıca bir şey üzerine kasem edilmesinin, onun yüceltilmesi anlamına geldiğine dikkat çekmiş,⁹²⁵ yemin etmenin Arapların adetlerinden olup, saygıya layık buldukları bir varlığa veya nesneye kasem ettiklerini,⁹²⁶ Kur'ân'daki yeminlerin de Arap adetlerine göre geldiğini ifade etmiştir.⁹²⁷

Müellif, konu hakkında Kur'ân'da iki tür yemin çeşidi olduğunu zikretmiştir. Bu yeminlerden birinin Allah'ın zâtına ve sıfatlarına, diğerinin de yarattıklarına dair yapılan yemin olduğunu kaydetmiştir. Bununla birlikte sûre başlarındaki hece harfleri

⁹¹⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/40-46; Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 5/1945; Özel, *Kur'ân ve Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 32; Ögmüş, *Kur'ân İlimleri ve Tefsir Tarihi*, 63; Celal Kırca, “Aksâmü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/290.

⁹²⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/467-468.

⁹²¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/177.

⁹²² وَلَقَدْ زَيَّنَّا السَّمَاءَ الدُّنْيَا بِمَصَابِيحَ “Gerçek şu ki biz yakın göğü kandillerle süsledik.”

⁹²³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/93.

⁹²⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/222; 10/540.

⁹²⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/528-529.

⁹²⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/248.

⁹²⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/501.

ya da Allah'ın zâtına edilen yeminler, “*Rabbine yemin olsun, Kur’ân’a yemin olsun*” gibi ifadeler iken; varlıkların şerefine dair olan yeminler yaratana işaret eden gizli bir Rab kelimesini barındırır. Nitekim en-Necm 53/1. âyetinde “yıldızı/yıldızın Rabbine”; et-Tîn 95/1 ve 2. âyetlerinde “incir, zeytin ve Tûr-i Sinâ”ya; el-Kıyâme 75/1. âyetinde “kıyâmete”; ez-Zâriyât 51/1 ve en-Naziât 79/1. âyetlerinde kudretin izharına yapılan yemin örnek kabilinden zikredilebilir.⁹²⁸ Diğer yandan geceye, sabaha ya da yıldızlara kasem etmek, Cenâb-ı Hakk’ın hikmetinin kemâlini ve kudretinin büyüklüğünü ortaya çıkarmaktadır.⁹²⁹

Ayrıca müfessir, el-Hâkka 69/38. âyetini⁹³⁰ bazı âlimlerin zâhiren “لا أقسم” (yemin etmem) şeklinde mânâsını anladıklarını, zira söz konusu hususun net olduğunu ve kaseme gerek bulunmadığını kaydederken, diğer âlimlerin ise buradaki “لا” harfini olumlu saydıklarını ve pekiştirme maksatlı geldiğini ifade ettiklerini nakletmiştir.⁹³¹

Yine müfessir, Cenâb-ı Hakk’ın yeminlerinin sadece vaîd ya da va’d ile pekiştirileceğini belirtmiştir.⁹³² el-Beled 90/2. âyetinde⁹³³ ise Mekke şehrine dair yapılan kasemin Resûlullah’ın Mekke’de bulunması ile kayıtlandığını dile getirmiştir.⁹³⁴ Ayrıca Kur’ân’da tüm zaman dilimlerine dair yapılan yeminlerin, Asr sûresinde zamana yemin edilmesi ile bittiğini ve yemin çeşitlerinin bununla nihayet bulduğunu ifade etmiştir.⁹³⁵

Sonuçta Bursevî, öncelikle yemin etmenin Arapların âdetlerinden olduğunu ve Kur’ân’da onlara dikkat çekmek maksatlı kasemler yer aldığını kabul etmiştir. Ayrıca yeminlerin arka planına ve anlaşılmasına yetecek ölçüde bilgilere yer vermiştir. Bu hususta yeminin mahiyeti, çeşitleri, gerekçeleri, hikmetleri vb. konular üzerinde durarak, yeminleri çeşitli açılardan anlamlandırmaya ve değerlendirmeye çalışmıştır.

⁹²⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/248.

⁹²⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/415.

⁹³⁰ “فَلَا أُقْسِمُ بِمَا تُبْصِرُونَ” “Görebildikleriniz ve göremedikleriniz üzerine yemin ederim ki!”

⁹³¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/171.

⁹³² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/530.

⁹³³ “وَأَنْتَ حَلٌّ بِهَذَا الْبَلَدِ” “Senin de içinde oturmakta olduğun o beldeye.”

⁹³⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/517.

⁹³⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/610. Diğer bazı yeminler için bk. *Rûhu’l-beyân*, 9/248, 221.

2.24. Tekrârü'l-Kur'ân

Bu başlık, Kur'ân ilimleri açısından Kur'ân metninde yer alan kıssa, âyet, kelime, cümle ya da harflerin tekrarlarına dair gerekçelerin incelendiği bir alanı ifade etmektedir. Nitekim Araplar arasında yaygın olan “tekrar” üslûbu Kur'ân'da da yer almıştır. Bir kısım açıklamaların, çok defa tekrarlanmasında elbette bazı sırlar gizlidir. Tekrar edilene önem vermek, hatırlatmak ve dikkat çekmek hususu bunlar arasında yer alır. Ayrıca yıllar süren nüzûl sürecinde tekrarlar o denli hassas yapılmıştır ki değişik ifadeler, yeni üslûplar ya da farklı kelimelerle süslenmiştir. Tekrarlar, İslâm davetinde her aşamanın temelini kuvvetlendirmesi açısından mühim olmuştur. Örneğin, Mekkî ve Medenî sûrelerde tekrarlanan tevhîd inancı, âhiret, iman, sabır, tevekkül ve dayanışma gibi konular aracılığıyla bunların önemi daha da ön plana çıkarılmıştır.⁹³⁶

Bursevî konu ile ilgili bilgiler vermiştir. Tekrarların tıpkı îcâz ve vecîz gibi Arapların bir âdeti olduğunu, korkutma ve teşvik söz konusu iken sözü uzatmanın muhakkak daha etkili olduğuna vurgu yapmıştır. Tekrarlanan öğütler neticesinde nefsin karşı durmasının son bulacağı ve nefsin dize getirileceğini ifade etmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber'in bir nasihatı üç ya da yedi kez tekrarladığına dikkat çekmiştir. Kaydettiğine göre, Kur'ân'ın faydaları daima yenilenir; içerdiği kıssalar, emir ve yasaklar, haberler, nasihatler ya da tehditler defalarca zikredilir. İnsanlara okurken usanç getirmez, hatta onun için “çok tekrarlanmakla eskimez” denilmiştir.⁹³⁷

Diğer yandan bazı Kur'ân kelimelerinin lafzen birbirine benzer olmasına rağmen her birinin lûgat, hüküm ya da işaret bakımından farklı mânâlar içerdiğini belirtmiş; âyetlerin bir başka âyetle görünürdeki benzerliğinde çeşitli hakikatler, sırlar, mânâlar ve işaretler yer aldığını kaydetmiştir. Ayrıca âyetlerde tekrarlara ara sıra rastlandığını ve onlardaki hikmetin, bir şeyin akla en güzel biçimde yerleşmesi ya da unutmayı azaltması ve hatırlamayı kuvvetlendirmesi veya kalpte daha çok yer bulması gibi yararlar içerdiğini dile getirmiştir.⁹³⁸

⁹³⁶ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân* 1/234; Mevdûdî, *Kur'ân'ı Nasıl Anlayalım*, 43-44; Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, 324-325; Özel, *Kur'ân ve Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 180.

⁹³⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/335; 8/133-135.

⁹³⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/331; 8/133.

Bursevî, el-Bakara 2/14. âyetinin,⁹³⁹ bir önceki âyet⁹⁴⁰ gibi münâfıkların nifaklarından bahsedilmesi sebebiyle tekrar gibi görüldüğünü, ancak aslında önceki âyetin bir açıklaması olduğunu, dolayısıyla tekrarın bulunmadığını dile getirmiştir.⁹⁴¹ Tekrar olmadığı halde tekrar gibi görünen bazı kelimelerden söz ederken örneğin, Tâhâ 20/43⁹⁴² ve 47. âyetlerinde⁹⁴³ iki defa farklı kelimelerle “Firavun’a gitmeleri” emrinin verilmesinde yine bir tekrarın bulunmadığını, ilkinde “الذَّهَابُ” (gitmek), ikincisinde “إِتْيَانُ” (ulaşmak) anlamında kelimelerin yer aldığını zikretmiştir.⁹⁴⁴ er-Rûm 30/23. âyetinin tefsirinde⁹⁴⁵ ise “gece” ve “gündüz” kelimelerinin her ikisinin de başında “بـ” harf-i cerrinin tekrar edilmemesini, sadece “gece” kelimesinde “بـ” harf-i cerrinin kullanılmasını, “gündüz” kelimesinden önce bu harf-i cerrin kullanılmamasını açıklamış ve dünya hayatının âhirete nispetle uyku gibi oluşundan kaynaklandığını dile getirmiştir.⁹⁴⁶ Diğer taraftan el-Enfâl 8/72⁹⁴⁷ ve 74. âyetlerinin⁹⁴⁸ her ne kadar birbirlerine benzeseler de tekrar sayılmadığını, ilkinde miras hususunun, ikincisinde ise kâmil iman sahibi olma halinin konu edildiğini kaydetmiştir.⁹⁴⁹

⁹³⁹ “İman edenlerle karşılaşınca ‘İman edenler’ derler, şeytanlarıyla baş başa kaldıklarında ise ‘Biz sizinleyiz, biz yalnızca alay etmekteyiz’ derler.”

⁹⁴⁰ “Onlara ‘Diğer insanlar gibi siz de iman edin’ denildiğinde, ‘Akılsızların inandıkları gibi biz de inanalım mı?’ derler. Biline ki, asıl akılsızlar onlardır, fakat bilmezler.”

⁹⁴¹ Bursevî, Rûhu’l-beyân, 1/92.

⁹⁴² “İkiniz beraber Firavun’a gidin.”

⁹⁴³ “Ona gidip deyin ki: Biz senin rabbinin elçileriyiz.”

⁹⁴⁴ Bursevî, Rûhu’l-beyân, 5/467.

⁹⁴⁵ “Gece ve gündüz uyuyabilmeniz ve Allah’ın lutfundan nasibinizi aramaya çalışmanız da O’nun kanıtlarındandır.”

⁹⁴⁶ Bursevî, Rûhu’l-beyân, 7/29.

⁹⁴⁷ “İnَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنْفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ أَوْوَا وَنَصَرُوا أُولَٰئِكَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يُهَاجِرُوا مَا لَكُمْ مِنْ شَيْءٍ حَتَّىٰ يُهَاجِرُوا وَإِنْ اسْتَنْصَرُوكُمْ فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ إِلَّا عَلَىٰ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مِيثَاقٌ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ” “İman edip de hicret edenler, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad edenler ve onları bağırllarına basıp yardım edenler birbirlerinin yâr ve yakınlarıdır. İman edip de hicret etmeyenlere gelince, göç edinceye kadar onlarla aranızdaki bağ (yakınlık) sebebiyle hiçbir sorumluluğunuz yoktur. Sizden, dinlerini korumak için yardım isterlerse, aranızda antlaşma bulunan bir topluluğa karşı olmamak üzere yardım etmeniz gerekir. Allah bütün yaptıklarınızı görmektedir.”

⁹⁴⁸ “İman edip de hicret edenler, Allah yolunda cihad edenlerle onları bağırllarına basanlar ve yardım edenler var ya işte gerçek müminler onlardır; bağışlanma onlar için, büyük lutuf onlar içindir.”

⁹⁴⁹ Bursevî, Rûhu’l-beyân, 3/484.

sebebiyle şüpheyi mahal vermemek için tekit ifadesine yer verildiğini ve her bir tekrarla başka bir hikmetin ortaya konulduğunu kaydetmiştir.⁹⁵⁹ Tekrar gibi görünen bir ifadenin farklı anlamlar içermesine misal olarak ise el-Bakara 2/198. âyetine⁹⁶⁰ dikkat çekmiş ve bu âyette “فَاذْكُرُوا اللَّهَ” ifadesi ile “وَإِذْكُرُوهُ” lafızlarında tekrarının söz konusu olmadığını, birincisindeki “zikir” emrinde, zikir ve vakfenin yerinin açıklandığını ve oradaki hac menâsikini gösterdiğini, ikincisindeki “zikir” emrinde ise Allah’a karşı zikir görevinin O’nun öğrettiği şekilde kemiyet ve keyfiyetini gösterdiğini dile getirmiştir.⁹⁶¹

Öte yandan İbrâhim 14/37. âyetinde⁹⁶² iki defa tekrarlanan “Rabbimiz” ifadesinin ikinci tekrarından hemen sonra namazın zikredilmesinde namaz kılmanın önemine işaret edildiğini belirtmiş;⁹⁶³ et-Tevbe 9/85. âyetinin⁹⁶⁴ ise aynı sûre içerisinde farklı lafızla geçmesinin, konunun önemine binaen yapıldığını ve nasihati pekiştirmek gayesiyle geldiğini kaydetmiştir.⁹⁶⁵

Yine müellif, tekrar sebeplerinin farklı oluşunu tek tek izah etmiş, örnek olarak el-İsrâ 17/107⁹⁶⁶ ve 109. âyetlerini⁹⁶⁷ göstermiştir. Nitekim âyetlerde “yüzüstü yere (secdeye) kapanma” lafızlarının tekrarı hakkında, birincisindeki sebebi Allah’ın emrini tâzim; ikincisindeki sebebi ise Kur’ân’ın tesiri olarak açıklamıştır.⁹⁶⁸ Tekrarın vurgu yapmak amaçlı oluşuna el-Mü’minûn 23/2⁹⁶⁹ ve 9. âyetlerini⁹⁷⁰ örnek

⁹⁵⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/318.

⁹⁶⁰ “فَإِذَا أَفَضْتُمْ مِنْ عَرَفَاتٍ فَاذْكُرُوا اللَّهَ عِنْدَ الْمَشْعَرِ الْحَرَامِ وَاذْكُرُوهُ كَمَا هَدَيْكُمْ” *Arafat’tan dalga dalga indiğinizde Meş’ar-i Haram’da Allah’ı zikredin; O’nu, size gösterdiği şekilde zikredin.*”

⁹⁶¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/393.

⁹⁶² “رَبَّنَا إِنِّي أَسْكَنْتُ مِنْ ذُرِّيَّتِي بِوَادٍ غَيْرِ ذِي زَرْعٍ عِنْدَ بَيْتِكَ الْمُحَرَّمِ رَبَّنَا لِيُقِيمُوا الصَّلَاةَ” *“Ey rabbimiz! Ben zürriyetimden bir kısmını, senin kutsal evinin (Kâbe) yanında tarıma elverişli olmayan bir vadiye yerleştirdim. Bunu yaptım ki rabbim, namazı kalsınlar!”*

⁹⁶³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/547.

⁹⁶⁴ “وَلَا تُعْجِبْكَ أَمْوَالُهُمْ وَأَوْلَادُهُمْ إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ أَنْ يُعَذِّبَهُمْ بِهَا فِي الدُّنْيَا وَتَزْهَقَ أَنْفُسُهُمْ وَهُمْ كَافِرُونَ” *“Onların malları ve evlâtları seni imrendirmesin; çünkü Allah onlara dünyada bütün bunlarla eziyet vermeyi ve canlarının da inkârcı olarak çıkmasını murat ediyor.”*

⁹⁶⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/610.

⁹⁶⁶ “إِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ مِنْ قَبْلِهِ إِذَا يُتْلَى عَلَيْهِمْ يَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ سُجَّدًا” *“Şu bir gerçektir ki, bundan önce kendilerine ilim verilen kimselere (Hakk’ın kelâmı) okununca derhal yüzüstü secdeye kapanırlar.”*

⁹⁶⁷ “وَيَخِرُّونَ لِلْأَذْقَانِ يَبْكُونَ وَيَزِيدُهُمْ خُشُوعًا” *“Ağlayarak yüzüstü yere kapanırlar; Kur’an onların saygısını arttırır.”*

⁹⁶⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/251.

⁹⁶⁹ “الَّذِينَ هُمْ فِي صَلَاتِهِمْ خَاشِعُونَ” *“Namazlarında derin bir saygı hali yaşarlar.”*

⁹⁷⁰ “الَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ” *“Namazlarını titizlikle eda ederler.”*

göstererek, burada yinelenen “namaz” kelimelerinin ilkinde namazda huşûya, ikincisinde namazda devamlılığa vurgu yapıldığını, dolayısıyla her ikisinin birbirinden farklı olduğunu ve âyetlerde tekrarın bulunmadığını dile getirmiştir.⁹⁷¹

Diğer taraftan Rahmân sûresinde çok tekrarlanan رَبَّكُمَا تُكَذَّبَانِ “Artık rabbinizin nimetlerinden hangisini inkâr edebilirsiniz?” âyetinin gafletin yok edilmesi, delillerin pekiştirilmesi, nimetlerin hatırlanması vb. hususları içerdiğini belirten Bursevî, tekrarlanan söz konusu âyete ilişkin olarak sûrede otuz bir defa tekrar edilen bu âyetin, sekizinin Allah’ın yarattıklarına ve sanatına dair anlatılanlardan sonra geldiğini; yedisinin cehenneme dair; diğer sekizinin cennete dair anlatılanlardan sonra; kalan sekizinin ise başka iki cennet hakkındaki anlatımların ardından geldiğini kaydetmiştir.⁹⁷² Bu arada el-Mürselât 77/19. âyetinin⁹⁷³ aynı sûrede on defa tekrar edildiğini ve her birinin evvelinde farklı mânâlar içeren âyetlerin yer aldığını kaydederek, eğer ki tekrarlar yapılmamış olsaydı bir grup kimseye tehdit algılanırken, diğerlerine tehdit anlaşılmayacağını dile getirmiştir.⁹⁷⁴ Ayrıca Kevâşî’nin (ö. 680/1281) Kur’ân-ı Kerîm’deki kıssaların, ceza ve mükâfatların, emir ya da yasakların, vaad veya vaîdlerin tekrarlanmaları sebebiyle “mesânî” (tekrarlanan) lafzıyla nitelendirdiğini zikretmiştir.⁹⁷⁵ Son olarak âyetlerin tekrar edilen tehditler, kıssalar, haram ve helâller gibi Tâhâ 20/113. âyetinde⁹⁷⁶ belirtildiği üzere “uyarmak ve ibret alınmasını sağlamak” için geldiğine dikkat çekmiştir.⁹⁷⁷

Bursevî, genel olarak tekrarlar konusunda kelime ya da âyet tekrarlarının tekit için geldiğini ya da sakındırmak, teşvik etmek, pekiştirmek vb. sebeplere binaen kullanıldığını kabul etmiştir. Ancak zâhirde kelime ya da âyetlerin tekrar görünmesine rağmen aslında bir tekrarın olmadığını öne sürerek, tekrarlanan ifadelerle geçtiği âyetlerde ayrı bir anlam yüklendiğini ve bir hikmet barındırdığını savunmuştur.

⁹⁷¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/92.

⁹⁷² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/346-347.

⁹⁷³ رَبَّكُمَا تُكَذَّبَانِ “Hakkı yalanlayanların o gün vay haline!”

⁹⁷⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/335.

⁹⁷⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/624.

⁹⁷⁶ وَكَذَلِكَ أَنْزَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا وَصَرَّفْنَا فِيهِ مِنَ الْوَعِيدِ لَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ أَوْ يُحْدِثُ لَهُمْ ذِكْرًا “İşte, sakınsınlar yahut hatırlamalarını sağlasın diye onu Arapça bir Kur’an olarak indirdik ve onda uyarılarımıza tekrar tekrar yer verdik.”

⁹⁷⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/514-515. Diğer örnekler için bk. *Rûhu’l-beyân*, 5/85, 191; 3/202, 14; 6/371; 7/12; 4/347.

2.25. Fezâilü'l-Kur'ân

“Fazîlet” kelimesi “mükemmellik, üstünlük, erdem” gibi mânâlara gelir; çoğulu ise “fezâil”dir.⁹⁷⁸ Kur'ân ilimlerine ait eserlerde âyet ya da sûrelerin okunması karşılığında alınacak sevap ve varılacak makamları haber veren rivayetler Fezâilü'l-Kur'ân başlığı altında incelenmiştir.⁹⁷⁹ Nitekim Allah kelâmı olan Kur'ân'ın okunması ibadet hükmünde kabul edilmiş, karşılığında alınacak ecir ve sevaplara dair pek çok rivayet nakledilmiştir. Bir kısım âlimler, âyetlerin hepsinin Allah tarafından gelmesinden dolayı aralarında fark olmadığını söylerken, bazıları âyetlerin içeriği ve sevabı gibi bazı sebeplerden ötürü aralarında bir fazilet farkı bulunduğunu savunmuşlardır.⁹⁸⁰

Bursevî, Fezâilü'l-Kur'ân kapsamında öncelikle sûreleri uzunluk ve kısalık bakımından değerlendirmiş ve hikmetlerini açıklamıştır. Ona göre, Bakara sûresinin en uzun sûre olmasındaki hikmet, bu sûrenin içerdiği hükümlerin başka hiçbir sûrede bulunmaması, hükümlerin tafsilâtlı bir biçimde anlatılması, darb-ı mesellerin ve delillerin çokluğu gibi birçok özelliğe dayanırken, İhlâs sûresi ise kısa olmasına karşın fazilet açısından Kur'ân'ın üçte birine denk sayılır.⁹⁸¹

Müfessir, bazen sûrelerin faziletine dair rivayetlere yer vermiştir. Hz. Ali'den naklettiğine göre her kim İhlâs sûresini sabah namazından sonra on bir defa okursa günaha bulaşmaz.⁹⁸² Fâtîha sûresini okuyan ise tüm Kur'ân'ı okumuş gibi sevap kazanır, cehennem yedi kapısı onun yedi âyetiyle kapanır.⁹⁸³ Azap gören kimselerin evlatları Fâtîha sûresini okuyunca bu kimselerin kırk yıl boyunca azapları diner.⁹⁸⁴

Yine bu konuda müellif, merfû bir rivayete dayanarak En'âm sûresini okuyanın gündüz ve gecesinde yetmiş bin melek tarafından duaya nâil olacağından bahsetmiş, bu sûrenin bir defada yetmiş bin melek eşliğinde indiğini kaydetmiştir.⁹⁸⁵ Haşr sûresinin de sondan üç âyetini sabah vakti istiâze ile okuyanın akşama değin muhafaza

⁹⁷⁸ İbn Manzûr, “ف ض ل”, 5/3428; Özel, *Kur'ân ve Tefsir Terimleri Sözlüğü*, 70-71.

⁹⁷⁹ Bilgi için bk. Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 6/2099, 2139, 2140.

⁹⁸⁰ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/432-456; Demirci, *Tefsir Usûlü*, 205; Karaçam, *Kur'ân-ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 81-88; Çetin, *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerim Tarihi*, 223.

⁹⁸¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/52. Ayrıca bk. Tirmizî, “Kitâbu Fazâilü'l-Kur'ân”, 11 (2899), (2896).

⁹⁸² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/656.

⁹⁸³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/31.

⁹⁸⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/50. Ayrıca bk. Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs*, 1/256.

⁹⁸⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/5. Ayrıca bk. Abdurrahman Celâlüddîn Süyûtî, *ed-Dürü'l-Mensûr fit-Tefsir bil-Me'sur*, thk. Dâru'l-Fikr (Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Fikr, 2011), 3/246.

edileceğini, o gün vefat etmesi durumunda şehit yazılacağını, akşam okursa sevabın aynısı verileceğini ve yetmiş bin meleğin ona dua için görevlendirileceğini haber vermiştir.⁹⁸⁶

Aynı şekilde Yâsîn sûresinin faziletine ilişkin bazı rivayetleri aktarmıştır. Nitekim ölmek üzere olan bir kimseye okunması halinde, o kişinin kalbinin kuvvet bulacağını ve basiretinin artacağını belirtmiş, yine bu sûreyi okuyanın maksadı ne ise ona kavuşacağını, yirmi hatim ve yirmi hac sevabı alacağını, onu okuyan kişiye sûrenin şefaathçi olacağını, dinleyen kimselerin affedileceğini kaydetmiş, ayrıca bin adet altın vermiş gibi sevaba erişeceğini, rahmet, bereket, nûr ve deva bulacağını, susuz kimsenin susuzluğunun giderileceğini, aç olanın doyacağını, hastanın iyileşeceğini ve buna benzer pek çok fayda sağlayacağına dair rivayetlere yer vermiştir.⁹⁸⁷

Yine aynı konuda müfessir, Kehf sûresinin son âyetini yatmadan önce okuyan kimsenin bulunduğu yerden Mekke'ye kadar bir nûrun çıkıp, onun içini dolduran meleklerin o kişinin istiğfarında ve duasında bulunacaklarına dair rivayete yer vermiştir.⁹⁸⁸ Yûsuf sûresi hakkında Übey b. Ka'b'dan gelen bir rivayette Resûlullah'dan bu sûrenin yazılması ve öğretilmesi neticesinde Allah'ın ölüm sekerâtını kolaylaştırıp, kuvvet vereceğini ve Müslümanlar hakkında haset etmemeyi ihsan edeceğini dile getirmiş; İbn Atâ'nın üzüntülü bir kimsenin bu sûreyi dinlemesiyle rahata ereceğini belirttiğini kaydetmiştir.⁹⁸⁹ Duhân sûresini cuma gecesi okuyanların ise affedilerek sabaha çıkacaklarına dair rivayete yer verirken;⁹⁹⁰ İbn Mes'ûd'dan nakille Fetih sûresinin ramazan ayının ilk gecesinde nâfile namazda okunursa, o yıldaki musibet ve belalardan uzaklaştıracağını zikretmiştir.⁹⁹¹

Bursevî'nin kaydettiğine göre, Kâfirûn sûresini okuyan şirkten beri olur ve Kur'ân'ın dörtte birini okumuş gibi sevaba nâil olur. Kıyâmetin en büyük korkusundan emin olur. Aynı zamanda şeytanlardan beri olur ve onu gece okumakla rahatsızlık

⁹⁸⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/551. Ayrıca bk. Tirmizî, "Kitâbu Fazâili'l-Kur'ân", 22 (2922).

⁹⁸⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/548; 7/518-519. Ayrıca bk. Tirmizî, "Kitâbu Fazâili'l-Kur'ân", 7 (2887); Müttakî el-Hindî, *Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Ef'âl ve'l-Ekvâl*, thk. Bekrî Hayyanî - Saffet es-Sekâ (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 1/590.

⁹⁸⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/370.

⁹⁸⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/270. Diğer bazı örnekler için bk. *Rûhu'l-beyân*, 7/156; 9/169, 457; 10/259, 608.

⁹⁹⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/583. bk. Tirmizî, "Kitâbu Fazâili'l-Kur'ân", 8 (2888).

⁹⁹¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/73.

veren şeylerden uzak olur. Ayrıca yolculuğun selâmette geçmesi için Kâfirûn sûresiyle Felak, Nâs, İhlâs ve Nasr sûreleri birlikte okunmalıdır.⁹⁹² Kâf sûresini okuyanın ise ölümü kolay olur.⁹⁹³ Tegâbün sûresini okuyan anî ölümden korunur.⁹⁹⁴ Ayrıca müellif, Hz. Ali'nin Mülk sûresini okuyan hakkında, o kimsenin kıyâmet günü yüzünün Yûsuf peygamber güzelliğinde görüleceğine ve meleklerin kanatları altında olacağına dair sözünü nakletmiştir.⁹⁹⁵ Öte yandan kıyâmette soğuk bir içeceğin Nebe' sûresini okuyanlara nasip olacağını,⁹⁹⁶ İnfitâr sûresini okuyana su damlaları adedince iyilik yazılacağını ve kıyâmette hallerinin düzeltileceğini kaydetmiştir.⁹⁹⁷

Sonuç olarak Bursevî, sûrelerin faziletlerine ilişkin rivayetlerin sahihse yorum yapmaya gerek bulunmadığını, senedleri zayıfsa ancak iyiliği emredip, kötülükten menetme konusunda amel etmenin câiz olduğunu, uydurma ise doğru yola teşvik için bunların bir bakıma uygun görülebileceğini kabul etmiştir. Bazı âlimlerin tefsirlerinde bulunan ve sahih diye kaydettikleri rivayetlere de bolca yer vermiştir. Konu ile ilgili olarak müfessirin tasavvufî yaklaşımının izlerini burada sıklıkla görmek mümkündür.

2.26. Havâssü'l-Kur'ân

“Havâss” kavramı, “seçkin/özel kişi” demek olan “hâs” kelimesinin çoğuludur. Allah'a yönelen kişiler demektir. Karşıtı ise “avâm” (sıradan insanlar) kelimesidir.⁹⁹⁸ “Havâssü'l-Kur'ân” ifadesi bazı âyet ve sûrelerin okunması ya da Allah Teâlâ'nın isimlerinin günün belli saatlerinde ve sayılarda zikredilmesiyle dileklerin kabulündeki etkisini ifade eden bir terimdir. Bu konuda gelen bilgilerin büyük bir kısmı sâlih zatların tecrübelerine dayanır. Ayrıca bedensel ya da ruhsal sıkıntılar için bazı âyet ve duaların Hz. Peygamber tarafından okunmasının tavsiye edildiği de bilinmektedir.⁹⁹⁹ Aslında bu konuya ulûmü'l-Kur'ân eserlerinde pek rastlanmaz.

⁹⁹² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/639.

⁹⁹³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/172.

⁹⁹⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/29.

⁹⁹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/113.

⁹⁹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/369.

⁹⁹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/430. Ayrıca bk. *Rûhu'l-beyân*, 3/694-696.

⁹⁹⁸ Ferâhidî, “خ و ص”, 1/451-452; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009), 257.

⁹⁹⁹ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 6/2176, 2193; Muhammed Eroğlu, “Havâssü'l-Kur'ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/522; Hikmet Koçyiğit, “Havâssu'l-Kur'ân”, *İslâmi Araştırmalar* 23/2 (2012), 55-72.

Ancak Bursevî, konu hakkında nadir de olsa bilgi vermiş ve konuya ayrı bir özenle yaklaşmıştır.

Bursevî tefsirinde, konu ile ilgili bazı hususlara değinmiş ve açıklamalarda bulunmuştur. Örneğin Allah Teâlâ'nın, el-Bâri' ismini zikreden kimsenin izzet bulacağını belirtirken, bu ismi yedi gün boyunca yüz defa tekrarlamanın âfet ve felâketlerden koruyacağını dile getirmiştir.¹⁰⁰⁰ Yine aynı konuda "el-Basîr" ismini cuma namazından önce yüz defa zikretmenin basîreti açacağını;¹⁰⁰¹ "el-Hakîm" ismini çok zikreden kimseden, belâların uzaklaştırılıp, hikmet kapılarının açılacağını;¹⁰⁰² "el-Hafîz" ismini yazıp, üzerine asan kimseye yırtıcı hayvanların zarar vermeyeceğini ifade etmiştir.¹⁰⁰³

Öte yandan "er-Rahîm" ismini her gün yüz defa okuyan kimsenin kalbine ferahlık verileceğini ve bu ismin "er-Rahmân" ismiyle birlikte zikredilmesi halinde, kişinin istenmeyen olumsuz durumlara maruz kalmaktan korunacağını kaydetmiştir.¹⁰⁰⁴ Benzer şekilde "er-Rakîb" ismini zikreden kimsenin, kaybettiği eşyasını bulacağını ve elini boynuna koyarak bu ismi yedi defa okuyan birinin belâlardan emin olacağını belirtmiştir.¹⁰⁰⁵

Müfessir, hastalıkların şifası konusunda yine belirli esmâları zikretmiştir. "es-Selâm" isminin hasta kimseye yüz on bir defa okunması ile şifa bulacağını ya da hastalığın hafıfleyeceğini ifade etmiştir.¹⁰⁰⁶ Nefes darlığı ya da yorgunluk çeken kimsenin "eş-Şekûr" ismi ile kurtulacağına işaret etmiş¹⁰⁰⁷ ve sıtmaya karşı okunması gereken bazı duaları kaydetmiştir.¹⁰⁰⁸ Ayrıca hekim ve eczacı Şeyh Temîmî'den (ö. 370/980) nakille Fâtîha sûresini bir kâse içine yazıp, üzerine temiz su koyarak hasta kimsenin yüzünü yıkaması halinde, hastalıkların geçeceğini ve kalbinde olan rahatsızlıkların da şifâ bulunacağını aktarmış ve bu arada Kur'ân'daki bazı şifâ âyetlerini zikretmiştir.¹⁰⁰⁹ Aynı şekilde "el-Alî" ismini fakir kimselerin üzerlerinde

¹⁰⁰⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/545.

¹⁰⁰¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/317, 427.

¹⁰⁰² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/548; 7/345.

¹⁰⁰³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/340.

¹⁰⁰⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/432.

¹⁰⁰⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/253.

¹⁰⁰⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/539.

¹⁰⁰⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/28; 7/406.

¹⁰⁰⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/418.

¹⁰⁰⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/231.

taşımaları ile durumlarının düzeleceğini,¹⁰¹⁰ “el-Gaffâr” isminin cuma namazından sonra yüz defa okunması ile günahların bağışlanacağını kaydetmiş;¹⁰¹¹ sabah namazından sonra yetmiş bir defa “el-Fettâh” ismini okuyanın ise rızkının genişleyeceğini ve işlerinin kolaylaşacağını belirtmiştir.¹⁰¹²

Diğer yandan zikrettiği bir duanın¹⁰¹³ ateşten muhafaza edecek nitelikte bir kalkan gibi olduğunu dile getirmiş;¹⁰¹⁴ üzüntü dâhil doksan dokuz çeşit derde devâ olan bir başka duayı¹⁰¹⁵ da kaydetmiştir.¹⁰¹⁶ Ayrıca insanlar arasında ortaya çıkan ayrılığın çözüme ulaştırılması için el-Kasas 28/17. âyetinin okunması gerektiğini;¹⁰¹⁷ ez-Zümer 39/67, el-En’âm 6/91 ve Hûd 11/41. âyetlerinin boğulmaya karşı birer teminat olup, deniz yolculuğu sırasında okunmasını tavsiye etmiştir.¹⁰¹⁸ el-Enfâl 8/62 ve 63. âyetinin ise bir kaba okunup, birbirine küsen kimselere içirilmesinin fayda verdiğini;¹⁰¹⁹ Yâsîn 36/9. âyetinin de düşmandan endişe edenler için bir zırh olduğunu dile getirmiştir.¹⁰²⁰

Sonuç olarak müfessir, tasavvufî yaklaşımının bir sonucu olarak havâssü’l-Kur’ân kapsamına giren bazı zikir ve duaları kaydetmiş ve bu konulara olan inancını defalarca yinelemiştir. Bazı hastalıklardan şifâ bulmak, dert ve tasalardan kurtulmak, musibet, belâ ya da türlü sıkıntılara düçar olmamak için mânevî reçeteler sunmuştur. Bunlar için de Allah Teâlâ’nın yüce isimlerini belirli sayılarda ve günlerde zikretmeyi ya da bazı âyetleri okumayı yahut Kur’ân dışından bazı duâları okumayı vesile etmeyi tavsiye etmiştir.

¹⁰¹⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/342.

¹⁰¹¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/77.

¹⁰¹² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/345.

¹⁰¹³ سُبْحَانَ اللَّهِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ وَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاللَّهُ أَكْبَرُ “Allah, bütün noksan sıfatlardan münezzehtir. Bütün hamdler Ona’dır. Allah’tan başka ilâh yoktur. Allah, en büyüktür.”

¹⁰¹⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/298.

¹⁰¹⁵ لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ “Güç ve kuvvet ancak Allah’tandır.”

¹⁰¹⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/294.

¹⁰¹⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/501.

¹⁰¹⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/629.

¹⁰¹⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/469.

¹⁰²⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/438.

2.27. Kıraâtü'l-Kur'ân

Kıraât, sözlükte “okumak” mânâsındaki “قرأ” fiilinin mastarı olan “الْقِرَاءَةُ” kelimesinin çoğulu olarak geçmektedir.¹⁰²¹ Bu ilim, Kur'ân'ın okunuş şekilleri ile farklılıklarını inceler ve kıraât imamları arasındaki farklı okuyuşları ele alır. Nitekim mütevatir kıraâtları okuyan imamların, âyetlerdeki bazı kelimeleri okuyuşlarında farklılıklar bulunmaktadır. Ayrıca “kıraât-ı seb'a” tabiriyle meşhur olan yedi kıraat imamına zaman içinde eklenen isimlerle birlikte bu sayı on olarak kabul edilmiştir.¹⁰²²

Bursevî, tefsirinde yer yer kıraat konusuna temas etmiş ve bu hususta bazı açıklamalar yapmıştır. Âyetlerin okunuşlarındaki farklılıkları gösterirken, çoğu zaman kıraat imamlarının isimlerini tek tek zikretmiştir. Ayrıca kıraat çeşitlerinin, âyetin mânâ değişikliğine nasıl etki ettiğini belirterek, hikmetlerini göstermeye çalışmıştır. Kıraat farklarını genelde kıraat-ı seb'a'ya göre ele alırken, bazen Ebû Câ'fer (ö. 130/747-48), Ya'kûb (ö. 205/821) ve Halef'den (ö. 229/844) söz etmek suretiyle kıraât-i aşereye de temas etmiştir. Ayrıca Ebû Hanîfe (ö. 150/767) ve İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) yanında bazı zevâtın kıraatlerine işaret etmiş, şâz ya da merdud kıraatlerden örnekler sunmuş ve nadir olsa da kıraatlerdeki tercihini belirtmiştir. Onun kıraate yaklaşımını şu şekilde sınıflandırarak ele almak mümkündür:

2.27.1. Edâ

Müfessir, öncelikle “kıraat” ile “tilâvet” arasındaki farka temas ederek, “kıraatin” umumî olduğunu ve süreklilik şartı olmaksızın harflerin bir arada bulunarak okunmasını ifade ettiğini kaydetmiş, “tilâvetin” ise ders ya da evrâd gibi Kur'ân'ın sürekli okunması anlamına geldiğini zikretmiştir.¹⁰²³ Ona göre, tilâvette art arda okuma, kıraatte ise daha genel bir okuma vardır.¹⁰²⁴ Kıraat, sözcüklerin ve harflerin birbirine katılmasıdır.¹⁰²⁵

¹⁰²¹ Ferâhidî, “قرأ”, 3/369.

¹⁰²² Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/327; Mustafa Yıldırım, *Kıraât İlmine Giriş* (İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2013), 7, 10; İsmail Karaçam, *Kıraat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2013), 25, 73; a.mlf., *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri* (İstanbul: İFAV, 2011), 63; Sarı, *Kur'ân-ı Kerîm'i Güzel Okuma Tekniği ve Kuralları*, 29.

¹⁰²³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/282.

¹⁰²⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/601.

¹⁰²⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/292-293. Ayrıca bk. *Rûhu'l-beyân*, 8/304.

Diğer taraftan müellif, genel okuyuş kaidelerine dair bazı yorumlar yapmıştır. Kur'ân'ın tecvidli okunması gerektiğini, okurken de sesin güzelleştirilmesini ve tegannî ya da maddî beklentilerden uzak kalmaya riayet edilmesinin uygun olacağını dile getirmiştir.¹⁰²⁶ Ayrıca hoş bir ses ile yapılan kıraatin müstehap görüldüğünü ve gönlü yumuşatıp, korkunun tesirini arttıracaklarını ifade etmiştir. Harflerdeki uzatmaları rastgele yapmamak gerektiğini de kaydederek, harflerde eksiltme ya da ilâve yapmanın haramlığını belirtmiştir.¹⁰²⁷

Bununla birlikte Bursevî, Kur'ân-ı Kerîm'i okurken gereksiz nağme yapmanın, harflerin asıl mahreçlerini bozduğuna ve garip makamlarla ya da mûsikî nağmeleriyle okumanın çirkin görüldüğüne vurgu yapmıştır. Kur'ân'ın güzelliğini, güzel sesin daha da arttıracaklarını, uygun yapılan nağmelerin kalbe huzur vereceğini, dolayısıyla nefsin bu sayede Kur'ân'a yöneleceğini belirtmiş ve Allah Resûlü'nün "Kur'ân'ı sesleriniz ile süsleyiniz"¹⁰²⁸ buyurduğunu ve Ebû Hanîfe ile seleften bazılarının da bu hadise dikkat çektiklerini kaydetmiştir.¹⁰²⁹

Sesli yapılan Kur'ân kıraatinin faydalarına değinen müfessir şöyle kaydetmiştir: Sesli ve yavaş bir şekilde kıraat etmek, sesi güzelleştirmeyi, anlamı düşünmeyi, uykudan kalbi uyandırmayı, dinleyenlerin kıraatten etkilenip hidâyetlerine vesile olmayı ve okumayı arttırmayı sağlar.¹⁰³⁰ Ayrıca müfessir, Ebû Hanîfe'nin Kur'ân tilâvetinde makam yapmayı mubah görürken, İmam Mâlik (ö. 179/795) ve ulemâdan çoğunun bu edâ şeklini mekruh gördüklerini zikretmiştir.¹⁰³¹

Müellif, kıraatla ilgili el-İsrâ 17/106. âyetinde¹⁰³² ifade edilen "تَرْتِيلاً" kelimesini "dura dura, ağır ağır okumak" olarak yorumlamış,¹⁰³³ el-Furkân 25/32. âyetinde¹⁰³⁴ "تَرْتِيلاً" kelimesini "tane tane okumak, ayırmak, nefesi kesmeksizin az bir

¹⁰²⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/86-87.

¹⁰²⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/82.

¹⁰²⁸ İbn Hanbel Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvut - Adil Mürşit (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 30/451 (18494).

¹⁰²⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/390.

¹⁰³⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/244.

¹⁰³¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/244-245.

¹⁰³² "وَقُرْآنًا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنْزِيلًا" "Biz onu, insanlara aralıklarla okuyasın diye (sûreler ve âyetlere) ayrılmış Kur'an yaptık, peyderpey indirdik."

¹⁰³³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/250.

¹⁰³⁴ "كَذَلِكَ لِنُثَبِّتَ بِهِ فُؤَادَكَ وَرَتَّلْنَاهُ تَرْتِيلًا" "Oysa biz onu senin kalbine iyice yerleştirmek için azar azar indirir ve ağır ağır okuruz."

sükût ile bir sözcüğün ardından diğerini getirmek” şeklinde tanımlamıştır.¹⁰³⁵ Ayrıca Kur’ân okurken elin, dilin ya da gözün ondan nasibini alması için âyetler üzerinde parmağı gezdirerek okunmanın uygun görüldüğünü ve âyetlerdeki bazı sırları anlamak için düşünerek ve yavaşça kıraat etmek gerektiğini ileri sürmüştür.¹⁰³⁶

Öte yandan müellifin kaydettiğine göre, Kur’ân tilâvetinin tane tane yapılması, neredeyse harflerin sayılacak derecede açıkça anlaşılması şeklinde olur. “Tertîl” ile okumak, en üstün okuyuş çeşidi olup, yavaş yavaş harfleri belirterek ve hakkına riayet ederek kıraat etmektir. Ancak bu sayede âyetlerin mânâsı anlaşılabilir. Hamza (ö. 156/773), Asım (ö. 127/745) ve Verş’in (ö. 197/812) tercihi budur.¹⁰³⁷ “Hadr” hızlıca okumaktır. Kâlun (ö.220/835), Ebû Amr (ö. 154/771) ve İbn Kesîr (ö. 120/738) hadrı tercih etmişlerdir.¹⁰³⁸ “Tedvir” ise hızlı ile yavaş arası okumaktır ve bu okuyuş Kisâî (ö. 189/805) ile İbn Âmir’in (ö. 118/736) tercih etmiş olduğu bir kıraat şeklidir.¹⁰³⁹

Diğer yandan müellif, istiâze ve besmeleye dair açıklamalarında Kur’ân okuyan kimse için istiâzeyi okumasının vâcip olduğunu belirtmiş; kıraat âlimi Ca’berî’den (ö. 732/1332) Tevbe sûresinin başında ve içerisindeki âyetlerde besmele okunmayacağını nakletmiştir.¹⁰⁴⁰ Bununla birlikte besmelenin sonundaki “رَحِيم” kelimesinin tûl (uzun), tevassut (orta) ve kasr (kısâ) olmak üzere üç vecihte okunacağını kaydederek,¹⁰⁴¹ besmele, tekbir ve sûreler arası geçiş şekillerine dair geniş izahlarda bulunmuştur.¹⁰⁴²

Sonuç olarak müfessir, kıraat ile tilâvetin farklarını vermiş ve en uygun kıraatin nasıl yapılması gerektiğini göstermiştir. Bu anlamda, bir kıraatte sesin nasıl kullanılması gerektiğini, sesli kıraatin faydalarının ne olduğunu ve nağme yapılmasına dair katıldığı görüşü belirtmeye çalışmıştır. Ayrıca tertîl, tedvir ve hadr şekillerinin nasıl olması gerektiğine dair verdiği bilgilerden hangisine yakın durduğuna işaret etmiştir. Bunlarla birlikte yedi harf meselesinden, besmelenin okunuş şekillerine kadar pek çok konuya temas etmiştir.

¹⁰³⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/271. Ayrıca bk. *Rûhu’l-beyân*, 10/293.

¹⁰³⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/583.

¹⁰³⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/241.

¹⁰³⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/242.

¹⁰³⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/243.

¹⁰⁴⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/488.

¹⁰⁴¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/241.

¹⁰⁴² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/550-552, 274.

2.27.2. Kıraat Farkları ve Anlam Değişimleri

Kur'ân-ı Kerîm, bizzat Hz. Peygamber tarafından ashâbına öğretilmekteydi. Ashâbın bu kıraatları elde edişleri ise ayrı derecelerde ve farklıydı. Dolayısıyla onlar aracılığıyla alınan bu kıraâtlar çeşitli beldelere yayılırken, tâbiûn nesliyle de gelecek nesillere aktarılmıştır. Hicrî 2. yüzyıla gelindiğinde ise belirli bölgelerde “yedi kıraat” ifadesiyle meşhur olan bazı isimlerin kıraât tercihleri ön plana çıkmıştır.¹⁰⁴³

Bursevî tefsirinde, zaman zaman isim vererek kıraat imamlarına yer vermiş, bazen de isim vermeksizin farklı okuyuşlara değinmiştir. Öncelikle kelimelerin kıraat ve mânâ değişikliğine temas eden müellif, el-Bakara 2/40. âyetindeki¹⁰⁴⁴ “ذِكْرٌ” lafzının “ذِكْرٌ” olarak “ذ” harfi zammeli okununca “kalben anmak”; “ذِكْرٌ” şeklinde “ذ” harfi kesreli okununca “dil ile anmak” mânâlarına geleceğini kaydetmiştir.¹⁰⁴⁵ el-Kehf 18/77. âyetinde¹⁰⁴⁶ “فَاتُوا أَنْ يُضَيِّقُوهُمْ” “misafir etmekten kaçındılar” ifadesindeki “ب” harfinin “ت” harfine çevrilerek “فَاتُوا أَنْ يُضَيِّقُوهُمْ” şeklinde okunması halinde “misafir etmeye geldiler” anlamına geleceğini dile getirmiştir.¹⁰⁴⁷

Ayrıca Yâsîn 36/51. âyetinde “الصُّور” şeklindeki kıraatle “sûra” (İsrâfil’in üfleyeceği boynuz) karşılık geldiğini; “الصُّور” biçimindeki kıraate göre ise “sûretlere” üfürülme ile yeniden yaratılışın kastedildiğini kaydetmiş;¹⁰⁴⁸ ez-Zuhruf 43/32. âyetinde¹⁰⁴⁹ bulunan “سُخْرِيًّا” kelimesindeki “س” harfinin zammeli kıraati hakkında görüşlerin birleştiği ve anlamın “hizmete âmâde olmak” iken, kesreli kıraatine göre “alay etmek” mânâsına geleceğini belirtmiştir.¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴³ Karaçam, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 63.

¹⁰⁴⁴ يَا بَنِي إِسْرَآءِيلَ اذْكُرُوا نِعْمَتِيَ الَّتِي أَنْعَمْتُ عَلَيْكُمْ “Ey İsrâiloğulları! Size verdiğim nimetimi hatırlayın.”

¹⁰⁴⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/155. Diğer örnekler için bk. *Rûhu'l-beyân*, 5/173; 10/418, 572; 9/103, 208, 404; 6/372; 7/373; 1/157.

¹⁰⁴⁶ فَاطْلَقًا حَتَّى إِذَا أَتَى أَهْلَ قَرْيَةٍ اسْتَطْعَمَ أَهْلُهَا فَأَبَوْا أَنْ يُضَيِّقُوهُمْ “Yine yürüdüler. Nihayet bir köy halkına varıp onlardan yiyecek istediler. Ancak köy halkı onları misafir etmekten kaçındı.”

¹⁰⁴⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/335. Ayrıca bk. *Rûhu'l-beyân*, 5/23; 6/78; 3/688; 10/416; 7/202.

¹⁰⁴⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/482.

¹⁰⁴⁹ وَرَفَعْنَا بَعْضَهُمْ فَوْقَ بَعْضٍ دَرَجَاتٍ لِّيَتَّخِذَ بَعْضُهُمْ بَعْضًا سُخْرِيًّا “Bir kısmı diğerini istihdam etsin diye kimini kiminden derecelerle üstün kıldık.”

¹⁰⁵⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 8/489.

Diğer taraftan müellif, Âl-i İmrân 3/99. âyetinde¹⁰⁵¹ “عَوَجَ” kelimesindeki “ع” harfinin fethalı okunuşuna göre “maddî şeylerdeki eğrilik”; “عَوَجَ” şeklindeki “ع” harfinin kesreli okunuşuna göre ise “mânevî şeylerdeki eğrilik” anlamına geldiğini kaydetmiş;¹⁰⁵² el-A'râf 7/40. âyetinde¹⁰⁵³ geçen “جَمَلَ” kelimesinin “جُمَلَ” şeklinde kıraatinin bulunduğunu ve bu takdirde mânânın “bağlama amaçlı kullanılan halat” ya da “kendirden imal edilmiş kalın ip” olacağını bildirmiştir.¹⁰⁵⁴

Müfessir, aynı zamanda lehçe açısından kıraat farklarına da temas etmiş, Âl-i İmrân 3/97. âyetinde¹⁰⁵⁵ “حَجَّ” kelimesindeki “ح” harfinin fethalı şeklinin Hicaz ehli, kesreli biçiminin ise Necid ehli lügati olduğunu ve her ikisinin de bilinen şekliyle “ziyaret” anlamını taşıdığını ifade etmiştir.¹⁰⁵⁶ Aynı şekilde er-Rûm 30/54. âyetinde¹⁰⁵⁷ “الضَّعْفُ” kelimesinde Temîm lüğatinin tercih edilerek “ض” harfinin fetha ile okunduğunu ve kıraat imamlarından Âsım ve Hamza'nın onu üç yerde bu şekilde kıraat ettiklerini; diğer kıraat imamlarının ise Kureyş lüğatini tercih ederek “ض” harfini zamme ile “الضُّعْفُ” şeklinde okuduklarını ve İbn Ömer'in bu kelimeyi fetha ile okuması karşısında Hz. Peygamber'in ona zammeli okuttuğunu delil getirdiklerini kaydetmiştir.¹⁰⁵⁸

Bursevî, bazen kıraattteki haziflere de açıklık getirmiştir. ez-Zümer 39/64. âyetindeki¹⁰⁵⁹ “تَأْمُرُونِي” kelimesini İbn Âmir'in “تَأْمُرُونِي” şeklinde, Nâfi'nin (ö.

¹⁰⁵¹ “De ki: ‘Ey Ehl-i kitap! (Gerçeği) görüp bildiğiniz halde niçin Allah'ın yolunu eğri göstermeye yeltenerek müminleri Allah yolundan çevirmeye kalkışıyorsunuz?’”

¹⁰⁵² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/87. Ayrıca bk. *Rûhu'l-beyân*, 8/74, 90, 142, 176-177, 246; 10/377, 388, 196, 410, 425; 7/538; 5/372; 9/275.

¹⁰⁵³ “Deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete giremeyeceklerdir!”

¹⁰⁵⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/208.

¹⁰⁵⁵ “Gitmeye gücü yetenin o evi ziyaret etmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.”

¹⁰⁵⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/84.

¹⁰⁵⁷ “Sizi güçsüz yaratan, güçlüğün ardından kuvvet veren, kuvvetli halinizden sonra da güçsüzlüğe duçar eden, saç ve sakalınızı ağartan Allah'tır.”

¹⁰⁵⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/68.

¹⁰⁵⁹ “De ki: Ey cahiller! Bana Allah'tan başkasına kulluk etmemi mi teklif ediyorsunuz?”

169/785) ise “ن” harfinin hazfiyle “تَأْمُرُونِي” diye okuduğunu aktarmış,¹⁰⁶⁰ Yâsîn 36/82. âyetinde “يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ” ifadesindeki “يَكُونُ” kelimesini cumhurun, önceki isim cümlesine atfederek zamme ile okuduğunu, bazılarının ise bu kelimeyi fetha ile “يَقُولَ” şeklinde “يَقُولَ” ifadesine atfederek kıraat ettiklerini zikretmiştir.¹⁰⁶¹

Bu arada müellif, mâlum-meçhul okunuşları bakımından da lafızları ele almış, Hûd 11/123. âyetinde¹⁰⁶² “يُرْجَعُ” fiilinin “يُرْجَعُ” şeklinde kıraat edildiğini, birincisinde mânânın “Her iş O’na döndürülür” iken; diğerinde “Bütün yapılanların sonucu kıyâmette O’na döner. Ey Peygamber! Senin durumun da kâfirlerinki de O’na döner ve senin intikamını onlardan alır” şeklinde anlaşılabileceğini haber vermiştir.¹⁰⁶³

Diğer taraftan müfessir, er-Rûm 30/2. âyetinin¹⁰⁶⁴ kıraati hakkında üç durumdan söz etmiştir. Birinci kıraat “غَلَبَتِ الرُّومُ”; ikincisi “غَلَبَتِ الرُّومُ”; üçüncüsü “غَلَبَتِ الرُّومُ” şeklindedir. Bunlardan ilki, meşhur bir kıraat olup “Rumlar yenilgiye uğradılar” mânâsını taşır. İkincisinin kıraati de câiz olup “İranlılar, Rumları yendiler” anlamına gelir. Üçüncüsü de câiz olup “Rumlar, İranlıları yendiler” mânâlarını taşır.¹⁰⁶⁵ Yine aynı sûrenin 22. âyetinde¹⁰⁶⁶ “لِّلْعَالَمِينَ” (bilenler için) kelimesinin “لِّلْعَالَمِينَ” (âlemler için) şeklinde “ل” harfinin kesreli kıraat edildiğini ve bunun mahlukattan kimseye gizli olmadığına işaret için geldiğini belirtmiştir.¹⁰⁶⁷

Konuya devamla Tebbet sûresindeki “Ebû Leheb” lafzında izâfet yapılan ifadede, dinleyenin burada bir müşkil olduğu vehmine kapılmaması için “Ebî Leheb” olarak kıraat edildiğinden bahsetmiştir.¹⁰⁶⁸ Ayrıca et-Tegâbün 64/11. âyetinde “يَهْدِ” kelimesinin yedi kıraat şekli ile okunduğunu zikretmiştir. Bunlar, “يَهْدِ” (yehdi), “نَهْدِ”

¹⁰⁶⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/180. Ayrıca bk. Ebû Amr b. Sa’diddîn Dâni, *Kitâbut-Teysîr fi’l-kirâati’s-seb’*, tsh. Otto Pretzl (Kahire: Mektebetü’s-Sekâfe ed-Diniyye, 2005), 196.

¹⁰⁶¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/516.

¹⁰⁶² “وَلِلَّهِ غَيْبُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَإِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأَمْرُ كُلُّهُ فَاعْبُدْهُ وَتَوَكَّلْ عَلَيْهِ” *Göklerin ve yerin gizlisi (gaybı) yalnız Allah’a aittir. Her iş O’na döndürülür. Öyleyse O’na kulluk et ve O’na güvenip dayan!”*

¹⁰⁶³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/267. Ayrıca bk. Dâni, *Kitâbut-Teysîr fi’l-kirâati’s-seb’*, 134.

¹⁰⁶⁴ “غَلَبَتِ الرُّومُ” *Rumlar yenilgiye uğradılar.*

¹⁰⁶⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/10.

¹⁰⁶⁶ “إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْعَالَمِينَ” *Kuşkusuz bunda bilenler için ibretler vardır.*

¹⁰⁶⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/27. Ayrıca bk. Dâni, *Kitâbut-Teysîr fi’l-kirâati’s-seb’*, 180.

¹⁰⁶⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/647. Ayrıca bk. Dâni, *Kitâbut-Teysîr fi’l-kirâati’s-seb’*, 232.

(nühdi), “يُهْدَى” (yühde), “يَهْدِي” (yehiddi), “يَهْدَى” (yehdeu), “يَهْدَا” (yehdâ), “يَهْدُ” (yehde)’dir ve son üç şekli “hemze”nin “elif” harfine dönüşü ile kıraat edilmiştir.¹⁰⁶⁹ *el-Kamûs*’tan naklettiği bilgiye göre, Yûsuf 12/31. âyetinde¹⁰⁷⁰ “مُتَّكَأً” kelimesinin “dayanacak şey” mânâsına geldiğini; ancak “مُتَّكَأً” lafzı ile de okunuşunun bulunduğunu ve bu takdirde anlamın “turunç” ya da zümâverd¹⁰⁷¹ olacağını ifade etmiştir.¹⁰⁷²

Öte yandan *el-A’râf* 7/105. âyetinde¹⁰⁷³ “عَلَى” ifadesini Nâfi’nin “عَلَى” şeklinde okuduğunu kaydetmiş;¹⁰⁷⁴ İbrâhim 14/50. âyetinde¹⁰⁷⁵ “مِنْ قَطْرَانٍ” lafzını kıraat imamlarından Ya’kûb’un “مِنْ قَطْرِ عَنْ” şeklinde kıraat ettiğini ve bu takdirde “katrandan” mânâsının “son derece sıcak eritilmiş bakırdan” şeklinde anlaşılabileceğini ifade etmiştir.¹⁰⁷⁶ *en-Nahl* 16/2. âyetinde¹⁰⁷⁷ “يُنْزَلُ” ifadesinin ise İbn Kesîr ve Ebû Amr’a göre “يُنْزِلُ” şeklinde okunması ile Tevrat, İncil ve Zebûr’un inişinde olduğu gibi bir defada inişe işaret ettiğini; “يُنْزَلُ” lafzıyla okunan kıraatlerde ise tıpkı Kur’ân-ı Kerîm’de olduğu gibi parça parça inişe delâlet ettiğini belirtmiştir.¹⁰⁷⁸

Aynı şekilde Ebû Amr ve İbn Âmir’in “وَطَأًا”¹⁰⁷⁹ (tesirli) sözcüğünü “وِطَاءً” şeklinde okuduklarını zikretmiş;¹⁰⁸⁰ *el-Hâkka* 69/9. âyetinde¹⁰⁸¹ “قَبْلَهُ” sözcüğünü

¹⁰⁶⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/18. Benzer örnek için bk. *Rûhu’l-beyân*, 3/156.

¹⁰⁷⁰ “فَلَمَّا سَمِعَتْ بِمَكْرِهِنَّ أَرْسَلَتْ إِلَيْهِنَّ وَأَعْتَدَتْ لَهُنَّ مُتَّكَأً” *“Aziz’in karısı, kadınların dedikodularını duyunca onlara davetçi gönderdi; yaslanmaları için yastıklar hazırladı.”*

¹⁰⁷¹ Et ve yumurtadan oluşan bir yemek türüdür. Fîrûzâbâdî, “ورد”, 325; Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/319.

¹⁰⁷² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/319. Ayrıca bk. Ebû’l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed İbnü’l-Cezerî, *Takrîbü’n-Neşr fi’l-kırâ’ati’l-‘aşr*, thk. İbrahim Atve Ivaz (Kahire: Dâru’l-hadîs, 2004), 206.

¹⁰⁷³ “حَقِيقٌ عَلَى أَنْ لَا أَقُولَ عَلَى اللَّهِ إِلَّا الْحَقُّ” *“Allah hakkında gerçek olandan başkasını söylememek benim üzerime borçtur.”*

¹⁰⁷⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/270.

¹⁰⁷⁵ “سَرَابِيلُهُمْ مِنْ قَطْرَانٍ” *“Onların giysileri katrandandır.”*

¹⁰⁷⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/560.

¹⁰⁷⁷ “يُنْزِلُ الْمَلَائِكَةُ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِ” *“Emri uyarınca vahyi taşıyan melekler indirir.”*

¹⁰⁷⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/8. Ayrıca bk. Yıldırım, *Kırâat İlmine Giriş*, 47, 55.

¹⁰⁷⁹ *el-Müzzemmil* 73/6.

¹⁰⁸⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/246.

¹⁰⁸¹ “وَجَاءَ فِرْعَوْنُ وَمَنْ قَبْلَهُ وَالْمُؤْتَفِكَاتُ بِالْخَاطِئَةِ” *“Firavun, ondan öncekiler ve altı üstüne getirilen şehirler (halkı) hep o günahı işlediler.”*

Kisâî, Ya'kûb ve Ebû Amr'ın “قَبْلَهُ” şeklinde okuduklarını;¹⁰⁸² el-Hadîd 57/13. âyetinde¹⁰⁸³ “أَنْظِرُونَا” sözcüğünün “أَنْظِرُونَا” şeklinde kıraat edildiği ve anlamın “bizi bekleyin” iken, diğerinde “mühlet verin” şeklinde değiştiğini zikretmiştir.¹⁰⁸⁴

Diğer yandan el-Kehf 18/74. âyetinde¹⁰⁸⁵ “زَكِيَّة” kelimesini “زَاكِيَّة” şeklinde Ebû Amr, Nâfi' ve İbn Kesîr'in kıraat ettiklerini, Ebû Amr'ın “زَكِيَّة” (tertemiz) kelimesini “günah işleyip tevbe eden” anlamında aldığını; “زَاكِيَّة” kelimesini ise “hiç günah işlemeyen” olarak tanımladığını ve bu üçü dışında diğer kıraat âlimlerinin “زَكِيَّة” şeklinde okuyuşlarının bulunduklarını kaydetmiştir.¹⁰⁸⁶ Bu arada et-Tevbe 9/106. âyetinde “tehir etmek” mânâsındaki “مُرْجُونَ” kelimesini Nâfi', Hamza, Hafs ve Kisâî'nin “مُرْجُونَ” şeklinde okuduğu; diğerlerinin ise “مُرْجُونَ” olarak kıraat ettikleri bilgisini paylaşmıştır.¹⁰⁸⁷

Harf ilavelerine ve hareke değişmelerine devamla Kâf 50/41. âyetinde¹⁰⁸⁸ “مُنَادٍ” lafzına İbn Kesîr, Nâfi' ve Ebû Amr'ın geçişte “ي” harfî ilâvesi getirirken, diğerlerinin bunu yapmadığını;¹⁰⁸⁹ el-Cin 72/3. âyetinde¹⁰⁹⁰ “أَنَّ” lafzını “إِنَّ” şeklinde kıraat edenlerin olduğunu;¹⁰⁹¹ el-Ankebût 29/48. âyetinde¹⁰⁹² fetha ile okunan “وَلَا”

¹⁰⁸² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/156.

¹⁰⁸³ “لِلَّذِينَ آمَنُوا أَنْظِرُونَا نَقْتَبِسَ مِنْ نُورِكُمْ” *“İman edenlere (şöyle diyecekler): Bizi bekleyin de yetişip nurunuzdan bir parça alalım.”*

¹⁰⁸⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/427. Benzer örnekler için bk. *Rûhu'l-beyân*, 7/223, 246, 437, 167, 177, 289, 531; 8/536, 25, 77; 10/334, 653, 214, 514, 551, 669; 3/553; 4/151, 75.

¹⁰⁸⁵ “قَالَ أَقْتَلْتَ نَفْسًا زَكِيَّةً بِغَيْرِ نَفْسٍ” *“(Mûsâ) dedi ki: Mâsum bir insanı, bir cana karşılık olmaksızın katlettin ha!”*

¹⁰⁸⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/332. Ayrıca bk. İbnü'l-Cezerî, *Takrîbü'n-Neşr fi'l-kırâ'ati'l-'aşr*, 215.

¹⁰⁸⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/639. Ayrıca bk. İbnü'l-Cezerî, *Takrîbü'n-Neşr fi'l-kırâ'ati'l-'aşr*, 201.

¹⁰⁸⁸ “وَأَسْتَمِعْ يَوْمَ يُنَادِ الْمُنَادِ مِنْ مَكَانٍ قَرِيبٍ” *“Seslenenin, yakın bir yerden seslendiği gün için dinlemede ol.”*

¹⁰⁸⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/169.

¹⁰⁹⁰ “وَأَنَّهُ تَعَالَى جَدُّ رَبِّنَا مَا اتَّخَذَ صَاحِبَةً وَلَا وَلَدًا” *“Şu muhakkak ki rabbimizin şanı çok yücedir; O, ne bir eş edinmiştir ne de çocuk.”*

¹⁰⁹¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/222.

¹⁰⁹² “وَمَا كُنْتَ تَتْلُوا مِنْ قَبْلِهِ مِنْ كِتَابٍ وَلَا تَخْطُّهُ بِيَمِينِكَ إِذَا لَارْتَابَ الْمُبْطِلُونَ” *“Sen bundan önce ne bir kitap okuyabiliyor ne de onu kendi elinle yazabiliyordun; öyle olsaydı gerçeği çürütmeye çalışanlar kuşkuya düşerlerdi.”*

”نَحْطُهُ“ ifadesinin şâz bir kıraat olduğunu dile getirmiştir.¹⁰⁹³ el-Felak 113/2. âyetinde ise ”شَرَّ“ kelimesini, Mu‘tezile’nin tenvinli okuduğunu ve ”مَا خَلَقَ“ ifadesindeki ”مَا“yı nâfiye kabul ettiklerinden bahsederek, bunun bâtil mezhep üzere merdud bir okuyuş olduğundan söz etmiştir.¹⁰⁹⁴ Bir yandan ise Yûsuf 12/18. âyetinde¹⁰⁹⁵ ”كَذَّبَ“ kelimesinin Hz. Âişe tarafından ”كَذِبَ“ ”taze“ ya da ”bulanık“ olarak kıraat edilmesini aktarırken,¹⁰⁹⁶ es-Sâffât 37/68. âyetinde¹⁰⁹⁷ ”مَرْجِعَهُمْ“ ifadesini İbn Mes’ûd’un ”مَنْقَلِبَهُمْ“ şeklinde kıraat ettiğini dile getirmiş;¹⁰⁹⁸ Muhammed 47/22. âyetinde¹⁰⁹⁹ ”إِنْ تَوَلَّيْتُمْ“ ifadesini Hz. Ali’nin ”إِنْ تَوَلَّيْتُمْ“ şeklinde okuduğunu kaydetmiştir.¹¹⁰⁰ ”لَبَّيْكَ اِنَّ الْحَمْدَ“ ”إِنْ“ şeklinde kesre ile, İmam Şâfiî’nin de hemzeyi ”أَنَّ“ şeklinde fetha ile okuduğunu ve her ikisinin de bunun sebep bildirdiğine delâlet ettiğini kaydetmiştir.¹¹⁰¹

Bazı yerlerde ise zâhir ulemâsının görüşlerine dikkat çekmiştir. Hûd 11/42. âyetinde¹¹⁰² ”oğul“ mânâsındaki ”ابْنَهُ“ kelimesi hakkında iki görüş bulunduğu bahsetmiştir. Buna göre, zâhir âlimlerinin bir kısmı ”oğul“ kelimesinin, Nûh peygamberin evlatlığına karşılık geldiğini söylemişler ve gerekçe olarak bir peygamberin kâfir çocuğunun olmasının uzak bir ihtimal olduğunu haber vermişlerdir.¹¹⁰³ İkinci dayanak olarak ”ابْنَهُ“ kelimesini Hz. Ali’nin ”ابْنَهَا“ şeklinde

¹⁰⁹³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/610.

¹⁰⁹⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/658. Nitekim bu mezhep mensupları ister dili kullanma tercihleri olsun isterse âyetleri kendi ilkelerine göre yorumlamaları olsun hep eleştirilerin odak noktası olmuşlardır. Nihat Uzun, *İslam Tefsir Geleneğinde Muhalefet ve Eleştiri Şihâbuddîn el-Hafâcî’nin el-Beydâvî’ye Eleştirileri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016), 236.

¹⁰⁹⁵ ”وَجَاءُوا عَلَى قَمِيصِهِ بِدَمٍ كَذِبٍ“ *”Gömleğinin üstünde uydurma bir kan izi de gösterdiler.”*

¹⁰⁹⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/294-295.

¹⁰⁹⁷ ”ثُمَّ إِنْ مَرْجِعُهُمْ إِلَى الْجَحِيمِ“ *”Sonunda onların varacakları yer mutlaka cehennem olacaktır.”*

¹⁰⁹⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/547.

¹⁰⁹⁹ ”فَهَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ تَوَلَّيْتُمْ أَنْ تُفْسِدُوا فِي الْأَرْضِ وَتَقَطَّعُوا أَرْحَامَكُمْ“ *”Yönetimi üstlenseniz hemen yeryüzünde kötülük çıkaracak ve yakınlık bağlarını parça parça edecek değil misiniz?”*

¹¹⁰⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/297.

¹¹⁰¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/510.

¹¹⁰² ”وَنَادَى نُوحٌ ابْنَهُ وَكَانَ فِي مَعْزِلٍ يَا بُنَيَّ ارْكَبْ مَعَنَا وَلَا تَكُنْ مَعَ الْكَافِرِينَ“ *”Nûh, uzak duran oğluna, ‘Haydi yavrum gel, sen de bizimle birlikte gemiye bin, kâfirlerle beraber olma!’ diye seslendi.”*

¹¹⁰³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/173.

okuduğunu ve böylece “oğul” kelimesinin bağlı olduğu zamirin müennes gelmesinden, bu çocuğun Nûh peygamberin hanımına râci olduğunu kaydetmiş ve Nûh peygamberin, oğlu için “Oğlum bendendir” cümlesi yerine “Benim ailemdendir” ifadesinin kullanılmasına dikkat çekmiştir. Ancak bu husustaki öz ya da evlatlık oğul tartışmalarına, Âdem peygamberin oğlu Kâbil’in kâfir olması gibi burada da benzer bir durum olabileceği yorumuyla açıklık getirmiştir.¹¹⁰⁴

Diğer yandan müfessir, salavatın kıraati hakkında *اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ* “Allah’ım Muhammed’e ve ailesine salât eyle” ifadesindeki “عَلَى” lafzını tekrar etmenin lüzumlu olduğunu; zira Şîa’nın Resûlüllah (sav) ile ailesi arasında bu ifadeyi okumayı reddettiklerini ve Ehl-i sünnet’in ise Şîa’yı redderek “آل” ifadesinden önce “عَلَى” lafzını okuduklarını bildirmiştir.¹¹⁰⁵ Bursevî, konuya devamla *Münâzarâtü’l-Mekkî* (?) adlı eserden nakille et-Tevbe 9/40. âyetinde¹¹⁰⁶ bir kimsenin kasıtlı olarak kıraati “كَلِمَةُ اللَّهِ” lafzında kesip, “وَكَلِمَةُ اللَّهِ هِيَ الْعُلْيَا” şeklinde baştan alarak okumaz ise kâfir olacağını belirtmiştir. Aksi takdirde anlamın hâşâ “Allah, inkâr edenlerin sözünü alçaltmıştı. Allah’ın sözünü de” şeklinde anlaşılacağını kaydetmiştir.¹¹⁰⁷

Son olarak Yâsîn 36/76. âyetinde¹¹⁰⁸ Kevâşî’den nakille kesreli “أَنَا” ifadesinde “أَنَا” şeklinde “ا” in fethalı okunmasının, namazı bâtil yapacağını ve okuyanın kâfir olacağını söyleyenlerin bulunmasına rağmen, sebep bildirmek maksadıyla kesre harekeli veya “قَوْلُهُمْ” kelimesine bedel yapılarak fethalı okumanın uygun bulunduğunu aktararak bunun küfre girmeyeceğini belirtmiştir.¹¹⁰⁹ Ayrıca dildeki bir peltektik ya da tutukluk sebebiyle telaffuz edilemeyen sözcükler yerine Kur’ân-ı Kerîm’de aynı anlama gelmek şartıyla bir başka kelimenin getirilebileceğini nakletmiştir.¹¹¹⁰

¹¹⁰⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/173-174. Ayrıca bk. İbnü’l-Cezerî, *Takrîbü’n-Neşr fi’l-kırâ’ati’l-‘aşr*, 204.

¹¹⁰⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/263.

¹¹⁰⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/263. “Böylece inkâr edenlerin sözünü alçaltmıştı. Allah’ın sözü ise en yücedir.”

¹¹⁰⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/553.

¹¹⁰⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/510. “Onların sözleri seni üzmesin. Biz onların gizlediklerini de açığa vurduklarını da elbette biliyoruz.”

¹¹⁰⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/510.

¹¹¹⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/573.

Neticede müfessir, kıraat konusunda bazen bir kâri hassasiyetiyle konuya yaklaşmıştır. Bazı âyetlerdeki kelimelerin kıraat imamlarına göre tek tek okunuş farklılıklarını vermiş, bazen de onlar arasında tercih ettiği görüşü belirtmiştir. Kelimelerdeki hareke ve harf ilaveleri ya da mâlum-meçhul okunuşlar gibi detaylara fazlaca yer vererek, salavat ya da bazı duaların kıraatlerini de göstermeye çalışmıştır. Bazı kelimelerin hareke değişikliğine göre nasıl bir anlam kazandığını belirtmiş, harflerdeki noktaların üstte ya da altta gelmesine binaen uğradıkları harf dönüşümleri üzerinde durarak, bunların kıraâte ve mânâyâ yansımalarını hassasiyetle göstermiştir.

2.27.3. Tecvid Kuralları

Tecvid, “ج و د” kökünden gelen “تَفْعِيل” vezninde “bir şeyi güzel bir şekilde ve hoşça yapmak” anlamındadır.¹¹¹¹ Tecvid, her harfin hakkını ve müstehakkını vermektir. Kur’ân’ın hatasız bir şekilde okunması, ancak tecvid ile mümkün olur.¹¹¹²

Bursevî, tecvid kaideleri bağlamında bazı önemli noktalara değinmiştir. Öncelikle mukattaa harflerini izah ederken, bu harflerin mahreçlerine dair şunları dile getirmiştir: “Elif harfinin çıktığı yer mahreçlerin ilki olup, boğazın en dibinden gelir; ‘lâm’ harfinin çıktığı yer mahreçlerin ortası olup, dilin ucundan çıkar; ‘mîm’ harfinin çıktığı yer ise mahreçlerin sonu olup, dudaktan çıkar.”¹¹¹³ eş-Şuarâ 26/63. âyetinde¹¹¹⁴ “فِرْق” kelimesindeki “ر” harfinin, kıraat imamlarının tümüne göre kalın ya da ince okunuşunun câiz olduğunu, ancak evlâ olanın kalın okuyuş olduğunu zikretmiştir.¹¹¹⁵

Öte yandan el-Mutaffîfîn 83/14. âyetinde “بَلْ” ve “رَانَ” lafızları arasında Hafs’a (ö. 180/796) göre sektenin hafif olarak icra edildiğini ve “ل” harfinin izhar edilerek kıraat edildiğini kaydeden müfessir, bazı kıraat imamlarının bu ifadeleri “بِرَّانْ” şeklinde idgam ederek okuduklarını; Âsım, Halef (ö. 229/844), Kisâi ve

¹¹¹¹ İbn Manzûr, “ج و د”, 1/720; Mütercim Âsım Efendi, “ج و د”, 2/1393; Karaçam, *Kur’ân-ı Kerîm’in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 164.

¹¹¹² Muhammed b. Muhammed İbnü’l-Cezerî, *Mukaddime*, thk. Eymen Rüşdî Süveyd (Cidde: Daru Nûri’l-Mektebât, 2006), 3; Karaçam, *Kur’ân-ı Kerîm’in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 164.

¹¹¹³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 7/127; 9/67.

¹¹¹⁴ فَانْفَلَقَ فَكَانَ كُلُّ فِرْقٍ كَالطَّوْدِ الْعَظِيمِ “Deniz derhal yarıldı, her parça koca bir dağ gibi oldu.”

¹¹¹⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/359.

Hamza'nın ise “ر”nın fethasını imâle ile kıraat ettiklerini belirtmiştir.¹¹¹⁶ el-Kehf 18/1. âyetinin sonundaki “عَوَجَا” kelimesinde sekte yapılmasına dair Hafs'ın Âsım'dan rivayetle bunu uyguladığını dile getirirken, sonrasındaki sözcüğün bu kelimeye sıfat olduğunun sanılmaması için vakfedildiğini kaydetmiştir.¹¹¹⁷

Ayrıca Hafs'ın, Yâsîn 36/52. âyetinde¹¹¹⁸ sekte yaptığını; gerekçesini ise “هَذَا” işaret isminin öncesindeki kelimenin sıfatı gibi anlaşılmaması olarak açıklamış,¹¹¹⁹ el-Kıyâme 75/27. âyetindeki¹¹²⁰ sektenin “رَاقٍ” (çorbacı) mânâsından kaçınmak için yapıldığını belirtmiştir.¹¹²¹ el-Hâkka 69/19. âyetinin¹¹²² son kelimesi “كِتَابِيَّةٌ” ifadesi hakkında sondaki “ه” harfinin geçildiğinde okunmayıp, durulduğunda okunabileceğini ve bunun durmak, dinlenmek ya da sekte için yapıldığını dile getirmiş, yedi kıraat imamının her iki durumda da harfi sabit kabul ettiklerini kaydetmiştir.¹¹²³

Benzer şekilde el-Kâria 101/10. âyetinin وَمَا أَدْرَاكَ مَا هِيَ “O nedir, bilir misin?” cümlesinde zamirin sonundaki hâ-i sektede, “ه” harfinin vakfedilmeyip geçildiğinde kıraat edilmeyeceğini; ancak durmak gerektiğini söyleyenlerin yanında vasıl halini de uygun bulanların olduğuna değinerek şöyle devam etmiştir: “Kisâi ile Hamza vakfettiklerinde onu okumuşlar, vakfetmediklerinde ise okumamışlardır. Onların dışındaki kıraat imamları ise vakf ve vasl halde de bunu okumuşlardır.”¹¹²⁴ Son olarak “lahn” çeşitlerinden bahseden müfessir, açık ve gizli lahn hakkında anlamı bozanın açık lahn olduğunu ve harf ya da hareke değişikliği yapmanın bu çeşit lahna girdiğini;

¹¹¹⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/436. Ayrıca bk. Yıldırım, *Kırâat İlmine Giriş*, 73, 89.

¹¹¹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/257.

¹¹¹⁸ “Derler ki: Vay başımıza gelenler! Bizi yattığımız yerden kim diriltip kaldırdı? Rahmân'ın vaad ettiği işte bu! Peygamberler gerçekten doğru söylemişler!”

¹¹¹⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/483.

¹¹²⁰ “Yok mu bir şifacı? dendiğinde.”

¹¹²¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/436.

¹¹²² “Kitabı sağ tarafından verilen kimse der ki ‘Alın kitabımı okuyun.’”

¹¹²³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/163.

¹¹²⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/603.

idgam, ihfâ gibi hususların ya da kalın ve ince okumanın ise gizli lahn olduğunu zikretmiştir.¹¹²⁵

Sonuç olarak müfessir, harflerin mahreçlerinden tecvid kurallarına kadar yeri geldikçe bu konulara yer vermeye çalışmıştır. Kıraat esnasında oluşan idgam, ihfâ, izhar, imâle, sekte ve bazı harflerin ince ya da kalın okunuşları gibi kâideleri zikretmiş, bu konulara dair kıraat imamlarından deliller getirmiştir. Ayrıca bu gibi hususların anlam değişmesine nasıl etki ettiğini göstermeye çalışarak, konunun önemine dikkat çekmiştir.

2.27.4. Vakf ve İbtidâ

Vakf ve ibtidâ doğrudan Kur’ân’ın kıraatı ve mânâsıyla ilgili ilimlerdenidir. Vakf, sözlükte “durmak”¹¹²⁶ mânâsına gelirken; ibtidâ “başlamak”¹¹²⁷ mânâsındaki “ب د أ” kökünden gelmektedir. Bu iki kavram, kıraat esnasında kelimelerde durmayı ve yeniden başlamayı ifade eder. Allah Resûlü, kıraat ederken bu hususlara dikkat etmeyi emretmiştir. Dolayısıyla bu husus, fiilî sünnetle sâbit olan ve riâyet edilmesi vacip olan uygulamalar arasında yer almıştır.¹¹²⁸

Bursevî, Kur’ân kıraatıyla ilgili bu konuyu tefsirinde ihmal etmemiş ve yeri geldikçe gerekli açıklamalarda bulunmuştur. Nitekim el-Kehf 18/38. âyetinde¹¹²⁹ yer alan “لَكِنَّا” kelimesinde bütün kıraat ehlinin “ا” (elif) üzerinde vakfettiklerini, vasl halinde ise elifsiz kıraat ettiklerini, ancak İbn Âmir’in vasl halinde de elifle kıraat ettiğini zikretmiştir.¹¹³⁰ Diğer taraftan müellifin kaydettiğine göre, el-Alak 96/6. âyetinde¹¹³¹ “كَلَّا” lafzı üzerinde vakf edilir, ancak Secâvendî (ö. 560/1165) ondan önceki âyete vakıf işareti koyarak bu lafzı “gerçekten” mânâsında almıştır.¹¹³² Aynı

¹¹²⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/243.

¹¹²⁶ İbn Manzûr, “و ق ف”, 6/4898.

¹¹²⁷ İbn Manzûr, “ب د أ”, 2/223-225.

¹¹²⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/342, 343; Karaçam, *Kur’ân-ı Kerîm’in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*, 318, 320.

¹¹²⁹ “لَكِنَّا هُوَ اللَّهُ رَبِّي وَلَا أُشْرِكُ بِرَبِّي أَحَدًا” *“Halbuki O Allah benim rabbimdir ve ben rabbime hiçbir şeyi ortak koşmam.”*

¹¹³⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/294.

¹¹³¹ “كَلَّا إِنَّ الْإِنْسَانَ لِرَبِّهِ لَإِطْفَاءً” *“Hayır! Gerçek şu ki insan, kendini kendine yeterli görerek çizgiyi aşar.”*

¹¹³² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/569. Benzer örnek için bk. *Rûhu'l-beyân*, 10/574.

şekilde el-İnfîtâr 82/9. âyetinde “كَأَنَّ” lafzı üzerinde vakf yapılır veya bir önceki âyetin sonunda Secâvendî’nin tercih ettiği gibi vakf edilebilirken; el-Mutaffîn 83/7. âyetindeki “كَأَنَّ” lafzında “hayır” anlamı esas olduğunda durulması gerekir; eğer geçilirse “gerçekten” anlamını taşır.¹¹³³

Öte yandan müfessir, vakf işaretlerine ilişkin bilgiler sadedinde el-Meâric 70/39. âyetinde Secâvendî’nin “كَأَنَّ” sözcüğü üzerine vakf işareti olarak “ط” harfini kaydettiğinden söz etmiştir.¹¹³⁴ Yine Secâvendî’nin el-Mümtehine 60/5. âyetindeki¹¹³⁵ “رَبَّنَا” lafzı üzerinde vakf edilmesinin uygun oluşuna işaretle “ج” harfini koyması sebebiyle bu noktada vakf ve vaslın câiz görüldüğüne işaret etmiştir.¹¹³⁶ Bu arada Yûnus 10/65. âyetinde¹¹³⁷ “قَوْلُهُمْ” kelimesinde Kevâşî’ye göre tam vakıf yapılması gerektiğini ve ardından yeni bir cümle geldiğini belirtmiş;¹¹³⁸ el-Bakara 2/178. âyetinde¹¹³⁹ “الْقَتْلَى” kelimesindeki vakfın hasen olduğunu zikretmiştir.¹¹⁴⁰ Ayrıca müfessir, Yûsuf 12/7, 8 ve 9. âyetlerindeki vakıf hakkında kıraat âlimi el-Cezerî’nin (ö. 833/1429) Kevâşî’den naklettiğine göre sûrenin 7. âyetindeki¹¹⁴¹ “الْكَافِرِينَ” kelimesinden 9. âyetindeki¹¹⁴² “صَالِحِينَ” sözcüğüne kadar Yûsuf peygamberin kardeşlerinin sözleri aktarıldığı için bu noktalarda vakf olmadığını, ancak nefesin yetmemesi halinde vakf edilebileceğini, bu durumda aynı noktadan değil de biraz

¹¹³³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/426, 434.

¹¹³⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/197.

¹¹³⁵ “Rabbimiz! Bizi, inkâr edenler için bir sınama konusu yapma. Bizi bağışla ey rabbimiz! Çünkü kudret ve hikmet sahibi olan sensin.”

¹¹³⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/560.

¹¹³⁷ “Onların sözleri seni üzmesin. Kuşkusuz güç tamamıyla Allah’ındır; O her şeyi duymaktadır, bilmektedir.”

¹¹³⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/85.

¹¹³⁹ “Ey iman edenler! Öldürülenler hakkında kısas size gerekli kılındı.”

¹¹⁴⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/353.

¹¹⁴¹ “Andolsun ki Yûsuf ve kardeşlerinde, almak isteyenler için ibretler vardır.”

¹¹⁴² “Yûsuf’u öldürün veya onu (uzak) bir yere atın ki babanızın teveccühü yalnız size kalsın! Ondandır sonra da (tövbe ederek) iyi kimseler olursunuz!”

öncesinden başlayarak vaslın mümkün olacağını, aksi takdirde günaha girilebileceğini nakletmiştir.¹¹⁴³

Yine müfessir, aynı konuda Fâtır 35/29. âyetinden¹¹⁴⁴ 30. âyete geçişte “لَنْ تَبُورَ” ifadesi üzerinde vakf yapılmayacağını belirtirken;¹¹⁴⁵ et-Talâk 65/10. âyetinde¹¹⁴⁶ “ذِكْرُ” lafzında vakf-ı tam bulunduğunu, sonraki âyetin başındaki “رَسُولُ” kelimesinin “ذِكْرُ” kelimesine bedel yapılması durumunda bu vakfın olmayacağını ifade etmiştir.¹¹⁴⁷ Bazı kıraat âlimlerinin ise Abese 80/14. âyetinin¹¹⁴⁸ sonuna “مُطَهَّرَةٌ” ifadesi üzerine sonraki âyet ile bağlantıyı kesmek için vakf-ı lâzım getirdiklerini nakletmiştir.¹¹⁴⁹

Aynı şekilde Secâvendî'nin en-Nâziât 79/16. âyetinde¹¹⁵⁰ “إِذْ” ifadesini, takdir edilen “أَذْكُرُ” lafzının nesnesi sayarak 15. âyetin sonuna “مُوسَى” lafzı üstüne vakf-ı lâzım işaretini yerleştirdiğini belirtmiştir. Nitekim o noktada durulmayıp, geçildiğinde “إِذْ” ifadesinin 15. âyetteki¹¹⁵¹ “أَتَيْكَ” fiilinin zarfı olacağını, ancak mânânın uygun düşmeyeceğini söyleyerek asıl olanın “مُوسَى” lafzı üzerinde durmak olduğunu bildirmiştir.¹¹⁵² Ayrıca Kevser sûresinin sonunda “هُوَ الْبَاقِرُ” “Nesli kesik olan odur.” ifadesini okuyunca, yanlış anlamaya kapı açmamak için hemen değil de biraz durduktan sonra tekbir getirmek gerektiğini ifade etmiştir.¹¹⁵³

¹¹⁴³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/284.

¹¹⁴⁴ “إِنَّ الَّذِينَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَأَنفَقُوا مِمَّا رَزَقْنَاهُمْ سِرًّا وَعَلَانِيَةً يَرْجُونَ تِجَارَةً لَّنْ تَبُورَ” *Allah'ın kitabını okuyanlar, namazı özenle kılanlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan başkaları için gizli açık harcayanlar, asla zararla sonuçlanmayacak bir ticaret umabilirler.*”

¹¹⁴⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 7/405.

¹¹⁴⁶ “أَعَدَّ اللَّهُ لَهُمْ عَذَابًا شَدِيدًا فَاتَّقُوا اللَّهَ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ الَّذِينَ آمَنُوا قَدْ أَنزَلَ اللَّهُ إِلَيْكُمْ ذِكْرًا” *Allah onlar için şiddetli bir azap hazırlamıştır. Şu hâlde Allah'a karşı gelmekten sakının, ey iman etmiş akıl sahipleri! İşte Allah size bir uyarı indirdi.*”

¹¹⁴⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/49.

¹¹⁴⁸ “مَرْفُوعَةٌ مُطَهَّرَةٌ” *Yüce makamlara kaldırılmış, tertemiz sayfalarda.*”

¹¹⁴⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/395.

¹¹⁵⁰ “إِذْ نَادَاهُ رَبُّهُ بِالْوَادِ الْمُقَدَّسِ طُوًى” *“Rabbi ona kutsal vadi Tuvâ'da şöyle seslenmişti.”*

¹¹⁵¹ “هَلْ أَتَيْكَ حَدِيثُ مُوسَى” *“Sana Mûsâ'nın haberi geldi mi?”*

¹¹⁵² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/376. Diğer örnekler için bk. *Rûhu'l-beyân*, 10/625, 568, 394, 62, 13, 14.

¹¹⁵³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/636.

Sonuç olarak müfessir, âyetlerin sonlarında ya da ortalarında duruş ve geçişlerin nasıl olacağına dair kıraat imamlarından deliller getirmiştir. Vakıf işaretlerinin, kıraat imamlarına göre nasıl değiştiği üzerinde hassasiyetle durmuş, bazen de durulmaması gereken yerlerin önemini belirtmeye çalışmıştır. Ayrıca vakf yapılan ve vasl edilen kelimelerin âyetlerin mânâsına olan etkilerini titizlikle göstermiştir.

2.28. Diğer Kur’ân Bilgileri

Kur’ân-ı Kerîm’e dayalı zamanla ortaya çıkan bazı kavramların izahına ihtiyaç duyulmuştur. Bunlar, “Kur’ân, sûre, âyet” gibi terimlerin yanında, Kur’ân’ın nüzûlü, harflerinin noktalanması ve harekelenmesi gibi hususlardır.

2.28.1. Kur’ân

“Kur’ân” kelimesi Hz. Peygamber’e indirilen kitaba verilen özel bir isim olarak tanımlanmaktadır.¹¹⁵⁴ Bursevî tefsirinde Kur’ân kavramına dair açıklamalar yaparak önemli bilgiler vermiştir. Müfessirin kaydettiğine göre, “Kur’ân” kelimesi, “toplamak” anlamındaki kelimeden türetilmiştir. Zira o, önceki ve sonraki ilimlerin toplandığı bir kitaptır.¹¹⁵⁵ Ayrıca “Kur’ân” kelimesi, Kur’ân’da elli dört defa geçmektedir.¹¹⁵⁶ Kur’ân-ı Kerîm, kendinden önceki kitapları doğrulayan, ilâhî kitapların en büyüğü ve özüdür. Hüccetlerle birlikte önceki ilâhî kitaplarda mevcut olan hükümleri, fezâil ve adâbı kendisine dâhil etmiştir. Lafzıyla insanları kendine benzer bir sûre getirmekten âciz kılmıştır.¹¹⁵⁷ Dahası sinelerde ve satırlarda korunarak şimdiye kadar ulaşmış ve kıyâmete kadar muhafaza edilecek, tilâveti ibadet olan bir kitaptır.¹¹⁵⁸ Kur’ân’da pek çok nasihat ve ibrete değer olaylar ile vaad ve ikazlar yer alır.¹¹⁵⁹ Kur’ân, sadece sûreleri tecvidli okumak için değil, güzel ahlâkı öğretmek üzere de gönderilmiştir.¹¹⁶⁰ Onun iniş amacı insanlara güzel bir hayat sunmaktır.¹¹⁶¹

¹¹⁵⁴ Râgıb el-İsfahânî, “ق ر أ”, 401-402.

¹¹⁵⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/364.

¹¹⁵⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/341.

¹¹⁵⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/323.

¹¹⁵⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/319.

¹¹⁵⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 9/322.

¹¹⁶⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/546.

¹¹⁶¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/113.

Neticede Bursevî, “Kur’ân” kelimesinin ifade ettiği anlam üzerinde durarak, bu kelimenin içeriğini tanımlamaya çalışmış ve onun iniş amacının insanoğluna güzel bir yaşam bahşetmek olduğunu kabul etmiştir. Ayrıca Kur’ân’a ait bazı kavramları sözlüklerden ya da tefsirlerden yaptığı nakillerle açıklamaya çalışmıştır.

2.28.2. Sûre

Lügatte “yüksek makam, binanın katları, şeref” gibi mânâlara gelen “sûre” kelimesi, yalın bir ifade ile Kur’ân-ı Kerîm’de bir besmeleden diğer bir besmeleye kadar olan bölümü gösterir.¹¹⁶² Bursevî’nin naklettiğine göre, “sûre” şehri kuşatan bir sûr mânâsında olup,¹¹⁶³ yüksek bir menzilin ya da makamın ismidir. Zira Kur’ân-ı Kerîm’den bir sûre okuyan kimsenin yüksek derecelere ulaşacağı, tümünü okuyanın ise menzillerin hepsini geçip, en son makama varacağı kaydedilmiştir.¹¹⁶⁴

Müfessirin naklettiğine göre “sûre”, başı ve sonu belli olmak üzere Kur’ân’ın en az üç âyetinden oluşan kısmıdır ve “kuvvet” mânâsına gelir; zira âyetten daha güçlü olduğu için böyle adlandırılmıştır. Bu tanım, sûre kelimesindeki “و” harfinin aslî olması sebebiyledir. “و” harfi hemzeden gelmişse, o takdirde mânâ “bakiyye” (bir şeyin geriye kalan kısmı) şeklinde olacaktır. O halde sûre, Kur’ân-ı Kerîm’de bulunan ve birbirinden ayrı olan parçalardır.¹¹⁶⁵ Sûreler, Cenâb-ı Hakk’ın kelâmının bir bölümüdür ve sayıları yüz on dördtür.¹¹⁶⁶

Müfessir, bazen sûre isimlerinin neden verildiğinden bahsetmiştir. Nitekim Fâtîha sûresine bu ismin verilmesini birçok sebeple açıklanmıştır. Kur’ân, onunla başladığından “açan” anlamının bulunduğunu, her söze girişin hamd ile yapıldığını, ilk inen sûre sayıldığını, ilk söz olarak Cenâb-ı Hakk’ın levh-i mahfûzda onu yazdığını, cennetin kapısı ve dünyanın anahtarı kabul edildiğini, Kur’ân’ın gizli hazinelerinin onunla açığa çıktığını belirtmiştir.¹¹⁶⁷

Müfessirin kaydettiğine göre mufassal sûreler, Hucurât’tan başlayıp, Kur’ân’ın sonuna kadar ya da Kâf sûresi veya Hâ-mîm’lerden yahut Fetih veya Muhammed

¹¹⁶² Cevherî, “س و ر”, 2/690; İbn Manzûr, “س و ر”, 3/2147-2148. Ayrıca bk. Demirci, *Tefsir Usûlü*, 102.

¹¹⁶³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/150.

¹¹⁶⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/113.

¹¹⁶⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/112.

¹¹⁶⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/685; 6/150.

¹¹⁶⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/31, 50. Ayrıca bk. *Rûhu’l-beyân*, 9/553.

sûresinden sona kadar olan sûrelerdir. Tivâl-i mufasssal, Hucurât-Burûc sûreleri arası, evsat-ı mufasssal Burûc-Beyyine sûreleri arası, kısâr-ı mufasssal Beyyine-Nâs sûreleri arasındır. es-Seb'u't-tivâl, Bakara sûresinden A'râf sûresine kadar olan bölümdür. Ayrıca müellif buna Yûnus, et-Tevbe ve Enfâl sûrelerini de dâhil etmiştir.¹¹⁶⁸

Bursevî, ayrıca sûrelerdeki sayısal veriler hakkında bilgiler vermiştir. Nitekim Mülk sûresinin otuz âyet, üç yüz otuz sözcük ve bin üç yüz yirmi bir harften oluştuğunu belirtmiştir.¹¹⁶⁹ Müzzemmil sûresinin, nübüvvetin ilk senelerinde nâzil olduğunu, 5. âyetinin¹¹⁷⁰ harf toplamının -idgâm ve tenvin nûnları dâhil- yirmi iki sayıldığını, “س” harfinin ise istikbali gösterdiğini ve gelecekte ne kadar vahiy süresi kaldığına işaret ettiğini dile getirmiştir.¹¹⁷¹ İbn Mes'ûd'a göre sûrelerin sayısının 112; Mücâhid'e göre 113 (Tevbe ve Enfâl bir kabul edildiği için); Übey b. Ka'b'a göre - Kunut duaları dâhil- 116; Zeyd b. Sâbit'e göre 114 olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁷²

Öte yandan Felak, Nâs ve Fâtiha sûrelerinin İbn Mes'ûd'un mushafında olmamasının, bu sûrelerin Kur'ân'dan olmayacağı anlamına gelmediğini ve unutulma ihtimalinden uzak olduğunu belirtmiş, bu hususa söz konusu sûrelerin zaten sürekli insanların dilinde bulunmasıyla açıklık getirmiştir. Übey b. Ka'b'ın mushafında ise kunut dualarının bulunduğu yer verirken, Zeyd'in mushafının kunut duasız ve son arza göre olduğunu zikretmiştir.¹¹⁷³

Sonuçta müfessir, “sûre” kelimesinin tanımından başlayarak, bazı sûrelere isim verilme gerekçelerini zikretmiş, ulûmü'l-Kur'ân kitaplarının genel sınıflama teâmülüne uyarak, sûreleri kısa-orta-uzun şeklinde sınıflandırmaya tabi tutmuştur. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'deki toplam sûre sayısı hakkındaki farklılıklara temas ederek, bu ihtilafların neden kaynaklandığına açıklık getirmiştir.

¹¹⁶⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/117.

¹¹⁶⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/112-113.

¹¹⁷⁰ إِنَّا سُلِّقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا “Doğrusu biz sana, taşınması zor bir söz vahyedeceğiz.”

¹¹⁷¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/245.

¹¹⁷² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/662.

¹¹⁷³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/662.

2.28.3. Âyet

Âyet sözlükte, “âlâmet, nişan” gibi mânâlara gelir.¹¹⁷⁴ Kur’ân-ı Kerîm’de iki fâsıla arasında olan bölüm, âyet olarak tanımlanır.¹¹⁷⁵ Bursevî’ye göre, Kur’ân’ın en uzun, en teferruatlı ve en geniş âyeti el-Bakara 2/282. âyetidir.¹¹⁷⁶ Kur’ân’ın en uzun kelimesi el-Hicr 15/22. âyetindeki¹¹⁷⁷ on bir harfli olan “فَاسْقَيْنَاكُمُوهُ” “*Böylece su ihtiyacınızı karşıladık*” lafzıdır.¹¹⁷⁸ Kur’ân’ın tam ortasındaki harf, el-Kehf 18/19. âyetindeki “وَلْيَتَلَطَّفْ” “*Dikkatli davran*” kelimesindedir. Bu ifadedeki ikinci “ل” harfi Kur’ân’ın ilk yarısına, sonraki “ط” ve “ف” harfleri ise ikinci yarısına aittir.¹¹⁷⁹ Bununla birlikte müellif, Kur’ân’ın tam ortasının el-Kehf 18/74. âyetinin sonu olduğunu ileri sürenlerin bulunduğunu belirtmiştir.¹¹⁸⁰ İbn Abbas’tan naklettiğine göre Kur’ân’ın hayr ve şer hakkında en câmi olan âyetinin, en-Nahl 16/90. âyeti olduğunu kaydetmiştir.¹¹⁸¹

Ayrıca müfessir, ilk dönem âlimlerinin Kur’ân’ın üç bölüm olduğunu söylediklerine yer vermiş, birinci bölümü et-Tevbe 9/90. âyetine kadar; ikinci bölümü el-Ankebût 29/46. âyetine kadar; üçüncüsü ise geriye kalanlar şeklinde zikretmiştir.¹¹⁸² Yine müfessir, ilk nâzil olan âyetler hakkında ulemâ arasında bir ihtilâf olmadığını, sadece ilk inen sûrenin hangisi olduğuna dair ihtilâfın kaydedildiğini dile getirmiştir. Buna göre, el-Alak 96/1-5 arası âyetleri ilk inen âyetlerdir.¹¹⁸³ İbn Abbas’tan naklettiğine göre ise ilk nâzil olan âyet el-A’lâ 87/1. âyeti; nâzil olan ikinci âyet ise Kalem sûresinin ilk âyetleridir.¹¹⁸⁴ Resûlüllah’a Cebrâil tarafından ulaştırılan ilk

¹¹⁷⁴ Cevherî, “آية”, 6/2275-2276; İbn Manzûr, “آية”, 1/185.

¹¹⁷⁵ Keskiöğlu, *Nüzûlünden Günümüze Kur’ân-ı Kerim Bilgileri*, 126; Yusuf Şevki Yavuz - Abdurrahman Çetin, “Âyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/242;

¹¹⁷⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/540.

¹¹⁷⁷ “وَأَرْسَلْنَا الرِّيحَ لَوَاقِحَ فَأَنْزَلْنَا مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَاسْقَيْنَاكُمُوهُ وَمَا أَنْتُمْ لَهُ بِخَازِنِينَ” “Biz, rüzgârları aşılayıcı olarak gönderdik, gökten su indirip onunla sizin su ihtiyacınızı karşıladık. Onu depolayan siz değildiniz.”

¹¹⁷⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/582.

¹¹⁷⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/273.

¹¹⁸⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/332.

¹¹⁸¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/89.

¹¹⁸² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 3/695.

¹¹⁸³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/565.

¹¹⁸⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 10/120.

mesajlar istiâze, besmele ve el-Alak 96/1. âyetidir.¹¹⁸⁵ Alak sûresinin ilk âyeti, başında besmele olmaksızın doğrudan inmiştir.¹¹⁸⁶ Kur'ân'ın en son inen iki âyeti ise Tevbe sûresinin son iki âyetidir ve İhlâs ile Tevbe sûrelerinin toplu indiğine dair Übey b. Ka'b'dan bazı haberler gelmiştir.¹¹⁸⁷

Müfessir, özetle âyetleri uzunluk ve kısalık açısından değerlendirmiştir. Bazı âyetlerdeki kelimelerin harf sayılarını vererek sayısal tespitlerle göstermiş, Kur'ân'ın tam ortasındaki kelimedenden, en uzun kelimesine kadar bazı ayrıntılara yer vermiş, ilk ve son inen âyetlere dair rivayetleri aktarmıştır.

2.28.4. Kur'ân'ın Noktalanması ve Harekelenmesi

Kur'ân-ı Kerîm, yazı ile sayfalara kaydedildikten ve çoğaltıldıktan sonra çeşitli İslâm ülkelerine gönderilmiştir. Birçok beldeye dağıtılan bu mushaflardaki harfler noktasız ve harekesiz halindeydi. Harfleri birbirinden ayırmak ve seslendirmesini doğru olarak yapmak için Kur'ân'ın harekelenmesi ve noktalanması konusunda birtakım çalışmalar başlatılmıştır.¹¹⁸⁸ Müfessir, diğer tefsirlerde geçen bilgilere paralel olarak bu faaliyetlerden de bahsetmiştir.

Bursevî, Kur'ân'ın noktalanması işinin Irak valisi Haccâc b. Yûsuf'un (ö. 95/714) emri ile Nasr b. Âsım Leysî (ö. 89/708?) ve Yahya b. Ya'mer (ö. 89/708?) tarafından yapıldığını; nahiv ve i'râb işinin Ebü'l-Esved ed-Düelî'nin (ö. 69/688) marifetiyle icra edildiğini dile getirmiş, fetha harekesi için harfın üstüne, kesre için altına, ötre için üzerine bir nokta, gunne için de iki nokta ile kırmızı renkler konulduğunu kaydetmiştir. Vasl, sükûn, hemze, med ve şeddeyi koyanın ise el-Halîl b. Ahmed Ferâhîdî (ö. 175/791) olduğunu zikretmiştir. Arapça ilk yazı yazar kişinin Ya'rab b. Kahtân (?); nesih hattını ortaya koyanın Muktedir-Billâh (ö. 320/932); kûfi yazı çeşidini yazanın Kâhir-Billâh'ın (ö. 339/950) veziri İbn Mukle (ö. 328/940); geliştirenin İbn Bevvâb (ö. 413/1022); kemâle erdirenin ise Yâkut Müsta'sımî (ö. 698/1299) ve Amasyalı Hamdullah Efendi (ö. 926/1520) olduğunu zikretmiştir.¹¹⁸⁹

¹¹⁸⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/22.

¹¹⁸⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 10/567.

¹¹⁸⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/694-696.

¹¹⁸⁸ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 6/2245- 2249.

¹¹⁸⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/118.

Sonuç olarak müfessir, Kur'ân'ın harekelenmesi ve noktalanması hususunda detaylı bilgiler verirken, Arap harflerinin yazım şekillerine değinerek bu yazıyı ilk yazan kimseden, Osmanlı dönemindeki temsilcisine kadar bazı isimleri zikretmiş ve Arap yazı çeşitlerini kaydetmiştir.

2.28.5. Kur'ân'ın İnzâl ve Tenzîli

“İnzâl” ve “tenzîl” sözcüklerinin kökleri olan “ن ز ل” ifadesi “yüksekten aşağıya doğru inmek” mânâsına gelir.¹¹⁹⁰ Ancak “inzâl” kelimesi Kur'ân'ın toplu halde inişini anlatırken, “tenzîl” sözcüğü peyderpey nüzûlü için kullanılır.¹¹⁹¹ Nitekim Kur'ân'ın bir defada inişine delâlet eden âyetler olduğu gibi, tedricen inişine işaret eden âyetler de yer alır.¹¹⁹²

Bursevî, Kur'an'ın inzâl ve tenziline ilişkin bazı bilgiler vermiştir. Kur'an-ı Kerîm'den önceki ilâhî kitapların toplu halde ve bir seferde indiğini belirtmiş, Kur'ân'ın ise yirmi üç senede peyderpey nâzil olduğunu kaydetmiştir. Müellifin ifadesine göre, “tenzîl” kelimesi “tedricen/parçalar halinde indirmek” mânâsına gelir. Önce, Beytü'l-izze'den dünya semasına bir defada, oradan Hz. Peygamber'in ezberleyebilmesi için yirmi üç sene zarfında peyderpey nâzil olmuştur.¹¹⁹³ Bir seferde indirilen semavî kitapların indirilişi için “أَنْزَلَ” fiili; peyderpey indirilen Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûlü için “نَزَلَ” fiili kullanılmıştır.¹¹⁹⁴ Yine müellife göre, Tevrat ve İncil'in indirilişi için kullanılan “إِنْزَالٌ” kavramı Kur'ân için de kullanılmıştır. Hem “إِنْزَالٌ” hem de “تَنْزِيلٌ” kavramlarının Kur'ân-ı Kerîm için kullanılışı ise müfessire göre şöyle açıklanabilir: İnzâl, Kur'ân'ın ramazan ayında kadir gecesinde bir bütün olarak Levh-i Mahfûz'dan dünya semasına indirilmiş olmasıdır. Tenzîl ise âyet ve sûrelerin peyderpey Hz. Peygamber'e iletilmesidir.¹¹⁹⁵

¹¹⁹⁰ Cevherî, “ن ز ل”, 5/1828-1829; Râgıb el-İsfahânî, “ن ز ل”, 488-489; İbn Manzûr, “ن ز ل”, 6/4399.

¹¹⁹¹ Süyûtî, *el-İtkân fî ulûmi 'l-Kur'ân*, 1/268-285.

¹¹⁹² el-Bakara 2/185; ed-Duhân 44/3; el-Burûc 85/21-22; el-Kadr 97/1; el-İsrâ 17/106; el-Furkân 25/32; eş-Şuarâ 26/193-195; Âl-i İmrân 3/3.

¹¹⁹³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/111-112.

¹¹⁹⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/368.

¹¹⁹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/6.

Sözü edilen bilgilere ilâveten müfessir, el-Furkân 25/32. âyetinde Kur’ân’ın peyderpey indirilişinde, nazmını kolay ezberlemek, anlamı idrak edebilmek, hükümleri anlamak, ameli kolay kılmak gibi hususlar bulunduğunu ve sadece onun Hz. Muhammed’e bu şekilde nâzil olduğunu, diğer peygamberlere ise kitaplarının bir defada indiğini ifade etmiştir.¹¹⁹⁶ Aynı şekilde Tâhâ 20/4. âyetinde belirtildiği üzere Kur’ân’ın peyderpey indirildiği zikredilmiş;¹¹⁹⁷ el-Enbiyâ 21/2. âyetinde ise Allah’tan gelen “مُحَدَّث” (yeni) olarak tanımlanan Kur’ân âyetlerinin, maslahat ve ihtiyaç oluşturacak zamanda indiği belirtilmiştir.¹¹⁹⁸ el-Bakara 2/97. âyetine¹¹⁹⁹ binaen de Cebrâil’in Kur’ân-ı Kerîm’i önceki kitapları doğrulayıcı, Allah’ın emri ve yardımıyla hak dine ulaştırıcı, cennetle müjdeleyici olarak tevhid ve birtakım hükümlerle Hz. Peygamber’in kalbine indirildiği kaydedilmiştir.¹²⁰⁰

Sonuç olarak müfessir, inzâl ve tenzîl kelimeleri arasındaki farkı belirtirken, bunların detaylarına yer vermiş ve bu kavramlar altındaki mânâlardan bahsetmiştir. Nitekim âyetlerin peyderpey inmesindeki hikmetlere vurgu yaparak, zaman içinde oluşabilecek ihtiyaçlara binaen âyetlerin o dönemlerde nâzil olduğuna dikkatleri çekmiştir.

2.29. Ahkâmü’l-Kur’ân

Ahkâmü’l-Kur’ân, muâmelât, ukûbât ya da ibadetlerle alâkalı âyetleri konu edinen bir ilim dalıdır. Bu âyetlerin sayısı hakkında âlimler arasında tam bir netlik bulunmamaktadır; ancak genel olarak ahkâm âyetlerinin sayısı beş yüz olarak tespit edilmiştir. Bu sayıyı sekiz yüzün üzerine çıkaranlar olduğu gibi iki yüze kadar indirenler de vardır.¹²⁰¹

Bursevî, ahkâm âyetlerini ele alırken, özellikle ibâdet, helâl-haram gibi hususlara değinmiş, yer yer dönemindeki güncel meselelerle ilgili bazı fikhî hususları

¹¹⁹⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 6/271-272; 1/364.

¹¹⁹⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/433.

¹¹⁹⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 5/539.

¹¹⁹⁹ “Söyle *قُلْ مَنْ كَانَ عَدُوًّا لِلْجِبْرِيلَ فَإِنَّهُ نَزَّلَهُ عَلَى قَلْبِكَ بِإِذْنِ اللَّهِ مُصَدِّقًا لِمَا بَيْنَ يَدَيْهِ وَهُدًى وَبُشْرَى لِلْمُؤْمِنِينَ*” (yahudilere): Cebrâil’e kim düşmansa bilsin ki, Allah’ın izniyle önce gelen kitapları doğrulayıcı, müminler için bir hidayet rehberi ve müjdeci olarak Kur’an’ı senin kalbine indiren odur.”

¹²⁰⁰ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/239.

¹²⁰¹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 2/3; Bedreddin Çetiner, “Ahkâmü’l-Kur’ân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/551.

da belirtmiştir. Değerlendirmelerini ağırlıklı olarak mensubu olduğu Hanefi mezhebinin görüşü doğrultusunda yaparken, bazen de diğer mezheplere ait görüşleri zikretmiş, nadir de olsa kendine ait yorumlara yer vermiştir.

Öncelikle müfessir, Allah Teâlâ'nın bir hikmet ve maslahat gereği hüküm koyduğunu ifade etmiştir.¹²⁰² *el-Müfredât*'tan naklettiğine göre, Cenâb-ı Hakk'ın koyduğu hükümler dört tanedir. Birincisi, fazlalaştırılması veya azaltılması uygun olmayan hükümler; ikincisi fazlalaştırılması uygun olmayıp, azaltılması câiz olanlar; üçüncüsü fazlalaştırılması uygun iken, azaltılması uygun olmayanlar; dördüncüsü fazlalaştırılıp, azaltılması câiz olanlardır.¹²⁰³ Kur'ân-ı Kerîm'de ahkâmın tümünün açıklanıp açıklanmadığı ya da ilâhî kelâmın her şeyi açıklamasının ne kadar mümkün olacağı hakkında müellif, dine dair izah edilmesi gereken hususların muhakkak Kitap'ta, Sünnet'te veya sahâbîlerin görüşlerinde bulunduğunu belirtmiştir.¹²⁰⁴ Bu kısa bilgiden sonra, Bursevî'nin ibâdet, haram, helâl ve ahkâmla ilgili diğer bazı konulara yönelik açıklamaları örnekler ışığında aşağıda başlıklandırılmıştır.

2.29.1. İbâdetler

İbâdet, “Allah’a gönülden isteyerek yönelmek, tapmak, boyun eğmek ve itaat etmek” demektir. Tıpkı din duygusunda olduğu gibi ibâdet ihtiyacı da doğal ve fitrîdir, ayrıca dinin bir emridir. Nitekim Kur'ân'da ibadetlere yönelik emirler biçimsel ve şekilsel açıdan tanımlamadan öte mâhiyeti ve nasıl yapılacağına ilişkindir.¹²⁰⁵

İsmâil Hakkı, ibâdetler konusunda bazı noktalara temas etmiştir. Öncelikle abdest konusunda el-Mâide 5/6. âyetinde¹²⁰⁶ *وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ* ifadesinde “إِلَى” harf-i cerrinin “مَعَ” (beraber) mânâsında olduğunu belirterek, kolları yıkarken dirseklerin de yıkanması hükmünü içerdiğini belirtmiş; âyetin devamında *وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ* ifadesinde âyetin ilk kısmında geçen *وُجُوهَكُمْ* kelimesine atıfla *أَرْجُلَكُمْ* şeklinde “لَ”

¹²⁰² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/471.

¹²⁰³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 9/465. Ayrıca bk. Râgıb el-İsfahânî, “ح د د”, 109.

¹²⁰⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 5/85.

¹²⁰⁵ Hüseyin Algül vd., *İlmihal I* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 1/217-218.

¹²⁰⁶ *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ*
“Ey iman edenler! Namaz kılmaya kalkacağınız zaman yüzlerinizi, dirseklere kadar ellerinizi yıkayın; başlarınızı meshedin, ayaklarınızı da topuk kemiklerine kadar yıkayın.”

harfinin mansûb okunmasını gerektirdiğini, böylelikle ayakların yıkanması hükmünü de içerdiğini kaydetmiştir.¹²⁰⁷

Namaz konusuna gelince müfessir, el-Bakara 2/3. âyetinin¹²⁰⁸ tefsirinde Kur'ân'da namaz konusunda geçen birçok âyeti zikretmiş ve cemaatle kılınan namaza değinmiştir. Nitekim Ahmed b. Hanbel'e göre cemaatle namaz kılmanın farz hükmünde olduğunu belirtmiş, ancak kendi mezhebine göre bunun farz olmadığını, ancak bir Müslümanın cemaatle namaz kılmaya dair alışkanlık kazanması ve bu konuda iradesini yönetmesi gerektiğini kaydetmiştir.¹²⁰⁹ Diğer yandan el-Bakara 2/144. âyeti¹²¹⁰ bağlamında namazda sadece yüz ile değil, tüm bedenle birlikte kıbleye dönmenin vâcib olduğunu ifade etmiş;¹²¹¹ bir hadiste bildirildiğine göre Kâbe'yi tavaf eden kimselerin -hangi vakit olursa olsun- namaz kılmaktan engellenmeyeceğinin buyurulduğunu¹²¹² ve buna göre namaz kılmanın mekruh olduğu vakitlerde de olsa orada namaz kılmanın yasaklanmayacağını nakletmiştir.¹²¹³ Ayrıca eş-Şuarâ 26/218. âyetine¹²¹⁴ binaen nâfile ibadetlerin kaza edilmemesine rağmen, teheccüd namazının kaçırılması halinde onun yerine Hz. Peygamber'in gündüz on iki rek'atlık namaz kılmasını örnek göstererek teheccüdün özel bir yeri olduğundan söz etmiştir.¹²¹⁵ Öte yandan er-Ra'd 13/25. âyetinde¹²¹⁶ fitne çıkarmanın tehlikelerine değinirken, namazda tecvidsiz yapılan kıraat konusuna temas etmiş ve bu şekilde tecvidsiz kılınan namazın câiz olmadığını söyleyenlerin fitne çıkardıklarını, oysa bazı âlimlerin buna cevap verdiklerini, aksi takdirde birçok kimsenin namazı tamamen terk etme tehlikesinin bulunduğunu kaydetmiştir.¹²¹⁷

Oruca niyet konusunda, ibadet için olan açlığı diğerlerinden ayıran özelliğın niyet olduğunu ve her günün orucuna ayrı ayrı niyet edilmesinin farz olduğunu

¹²⁰⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/425.

¹²⁰⁸ الَّذِينَ يُؤْمِنُونَ بِالْغَيْبِ وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنْفِقُونَ “(Onlar) gayba iman ederler, namazı kılarlar, kendilerine verdiklerimizden hayra harcarlar.”

¹²⁰⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/61.

¹²¹⁰ فَوَلَّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ “Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir.”

¹²¹¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/314.

¹²¹² Tirmizî, “Hac”, 42 (868).

¹²¹³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/428.

¹²¹⁴ الَّذِي يَرِيكَ حِينَ تَقُومُ “O, huzurunda durduğun (gece namaza kalktığın) zaman seni görüyor.”

¹²¹⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 6/402.

¹²¹⁶ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ “Yeryüzünde fesat çıkaranlar var ya işte lânet onlar içindir.”

¹²¹⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/473.

belirtmiştir. Ayrıca kolaylık olsun diye gündüzün yarısına kadar olan bölümünde niyetin câiz olduğundan bahsederken; kaza, kefâret vb. oruç çeşitlerindeki karışıklığı önlemek için geceden niyet edilmesinin daha uygun olacağını zikretmiş ve bu süreye açıklık getirmiştir. Buna göre, gündüzün yarısı, ikinci fecirden zevale kadar olan vakittir. Bu vakit bitmeden oruca niyet gerekir. Bundan sonra yapılan niyetlerde, günün yarıdan fazla kısmı niyetsiz geçtiğinden oruç câiz değildir.¹²¹⁸ Bununla birlikte müellif, ez-Zümer 39/23 ve 55. âyetlerinin işaret ettiği üzere “Kur’ân’a tâbî olmayı”, azimetin, ruhsat yerine esas alınabileceğini aktarmıştır.¹²¹⁹

Aynı konuya devamla ölen bir kimsenin namaz ve oruç borçları hakkında ise el-Bakara 2/182. âyetine¹²²⁰ işaret etmiş, “Muhakkak ki Allah, ölümünüz esnasında mallarınızın üçte birini sizlere tasadduk etti (vasiyet etme yetkisi verdi)”¹²²¹ hadisine göre ölüm hali yaklaşan bir kimsenin, namaz ve oruç borçları için fidye vasiyet edebileceğini, her bir vakit farz namaz ve vitr namazı için ya da her bir gün Ramazan orucu ve adak orucu için yarım sa‘¹²²² buğday vermesi gerektiğini kaydetmiştir.¹²²³

Hac konusunda ise gücü yeten her Müslümana haccın farz olduğunu dile getirirken;¹²²⁴ umrenin Ebû Hanîfe’ye göre sünnet olduğunu, ancak başlayınca onu tamamlamasının vâcib sayılacağını belirtmiş; bunun nâfile ibadetlere niyet etmekle değil, fiilen başlanması durumunda gerçekleşeceğine dikkat çekmiştir. İhrama girdikten sonra ise hastalık, düşman, maddî vb. engeller sebebiyle Beytullah’a varmaktan engellenenlerin, bir hedy kurbanı göndermeleri icâb edeceğini, İmâm-ı Âzam’a göre hükmün bu şekilde olduğunu dile getirmiştir.¹²²⁵

Neticede Bursevî’nin ibâdetler konusunu ele alışımda usûle dair bir farklılık bulunmaz. Âyet ve hadislerden getirdiği delillerle bu konulara açıklık sağlarken, bazen mezhep imamlarının görüşlerine başvurmuştur. Diğer yandan insanların ibadetlerden uzaklaşmamaları için dinde sağlanan kolaylıklardan faydalanmaları yoluna dikkat

¹²¹⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/366.

¹²¹⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 8/174.

¹²²⁰ “فَمَنْ خَافَ مِنْ مَوْصٍ جَنَفًا أَوْ إِثْمًا فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ” “Her kim, bir vasiyette bulunacak kimsenin hakkı çiğnemesinden veya günaha girmesinden korkar da (ilgililerin) aralarını düzeltirse ona bir günah yoktur. Allah elbette bağışlayıcıdır, sonsuz rahmet sahibidir.”

¹²²¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 45/475 (27482).

¹²²² 1 sa‘: Yaklaşık 3 kg miktarındaki ölçüdür.

¹²²³ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/358.

¹²²⁴ el- Bakara 2/196.

¹²²⁵ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/385-386.

çekmiş, aksi takdirde zorluk çıkarmakla o kimselerin ibâdetleri tümüyle terk etme tehlikesinin oluşacağını vurgulamış ve bu hususta deliller sunmuştur.

2.29.2. Haram ve Helâller

Yaratılmışların en şerefli olan insanın, nasıl ki aklını kullanarak iyiyi bulması mümkünse, zaaflarına uyarak sonsuz emellere esir düşmesi de kaçınılmazdır. İşte bu noktada Yüce Yaratıcı insanları başıboş bırakmamış ve gönderdiği peygamberler aracılığıyla yol göstermiştir. Bireylerin, dünya ve âhîret mutluluğuna ulaşmasını hedefleyen birtakım kurallar koymuştur. Kulun, ibâdetler, haram ve helâller gibi doğru yolda kalmasını sağlayacak dinin bazı uygulamalarına riâyet etmesi gerekir. Bu noktada bireye, yaptığı kılavuzluk ile mutluluğu kazandırmayı hedefleyen, çeşitli sosyal ya da beşerî ilişkilerinde yönlendiren hususlar önem arz etmektedir.¹²²⁶

İsmâîl Hakkı, bu bağlamda Kur'ân'da belirtilen helâl ve haramlara yönelik izahlar sunmuştur. Örneğin, yenilmesi helâl ya da haram olanlar konusunu ele almıştır. Haram kılınan hususlarda ya bedenî ya da ruhsal bir zarar söz konusu olduğundan bahsetmiştir. Bedenî olanlar zehir vb. şeyler iken; ruhsal olanlar zararlı hayvanların ya da yırtıcıların etinin yenilmesi sebebiyle onlardan kötü anlamda etkilenmektir. Dahası, haram et yemenin ahlâkın olumsuz anlamda değişmesine dahi etki edebileceğini, helâl olsa bile hayvan eti yemenin yine insan karakteri üzerine bazı etkilerinin olabileceğini zikretmiştir.¹²²⁷

Diğer yandan el-En'âm 6/145. âyetinde¹²²⁸ haram kılınan nesneler sayılırken domuzun haram olmasına karşın “domuz eti” şeklinde sadece etinin tahsis edilmesini, Haddâdî'nin (ö. 400/1010'dan sonra) hayvanın en önemli yeri “eti” sayıldığı ve diğer kısımlarının ona tâbi olduğu sözü ile açıklamıştır.¹²²⁹ el-Bakara 2/173. âyetindeki¹²³⁰ “الْمَيْتَةَ” (ölü) kelimesinden ise kastedilenin, kesilen hayvanlar grubu içerisinde

¹²²⁶ Yunus Apaydın vd. *İlmihal II* (Ankara: TDV Yayınları, 2008), 2/29-30.

¹²²⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/149.

¹²²⁸ قُلْ لَا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَى طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ إِلَّا أَنْ يَكُونَ مَيْتَةً أَوْ دَمًا مَسْفُوحًا أَوْ لَحْمَ خِنْزِيرٍ فَإِنَّهُ رَجَسٌ أَوْ فِسْقًا أَوْ أَهْلًا لِّغَيْرِ اللَّهِ بِهِ “De ki: “Bana vahyedilende, murdar et (meyte) veya akıtılmış kan yahut domuz eti -ki pisliğin kendisidir- ya da günah işlenerek Allah'tan başkası adına kesilmiş bir hayvandan başka, yiyecek kimse için yasaklanmış bir şey bulamıyorum.”

¹²²⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/146. Ayrıca bk. *Rûhu'l-beyân*, 1/345.

¹²³⁰ إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهْلَ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ “Allah size yalnızca murdar eti, kanı, domuz etini ve Allah'tan başkasının adına kesilmiş olanı haram kıldı.”

kesilmeksizin ölenler olduğunu; ancak örfe göre balık ve çekirgenin bunlardan hariç tutulacağını ve buna göre et yemeyeceğine yemin eden bir kimsenin, balık yemesi halinde, hakikatte et yemiş olmasına rağmen bu yeminini bozmayacağını dile getirmiş; ayrıca âyetin devamındaki “الدَّم” (kan) kelimesinin kapsamı üzerinde durmuştur. Ona göre, bu kelimedenden maksat “akan kandır” ve örfe göre ciğer ile dalakta kalan kanlar bunun dışındadır. Konunun devamında Şeyh Üftâde’den nakille Hz. Peygamber’in yenilmelerini yasaklamamakla beraber, dalak, böbrek ve bağırsak gibi sakatları yemediğini belirtmiştir.¹²³¹ Ayrıca bir kimsenin helâl olan bir şeyi kendisine haram kılmasının câiz olduğunu; ancak bundan yemin kefareti ödeyerek kurtulabileceğini kaydetmiştir.¹²³²

Haram ve helâller konusunda diğer bazı ahkâma dair kaydettikleri ise şöyledir:

Savaş konusunda, el-Bakara 2/194. âyetinde¹²³³ bahsedilen saldırının kısas sayıldığını ve İslâm’ın buna izin verdiğini; ancak saldırıyı başlatmanın zulüm ve haram olduğunu dile getirmiştir.¹²³⁴ Sihir yapmanın küfre dahil olması hakkında, el-Bakara 2/102. âyetinin¹²³⁵ tefsirinde bazı hususları zikretmiş ve âlimlerin görüşlerine binaen imân şartlarından birine zarar verebilecek bir eylem ya da söz var ise sihrin küfür sayılacağını, değilse küfür olmadığını aktarmıştır.¹²³⁶ Sihirbazın hükmü hakkında ise kadın ya da erkek yeryüzünün helâk olması için sihir yapıyorsa, cezasının ölüm olduğunu; sadece küfür için yapıyorsa erkeğin cezasının ölüm, kadının cezasının ise darb ve hapsedilmesi olduğunu; eğer sihir yapan kimse, ele geçirilmeden tövbe ederse, tövbesinin kabul edileceğini, ancak ele geçirildikten sonra tövbe ederse kabul olmayacağını dile getirmiştir.¹²³⁷

¹²³¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/345.

¹²³² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/80.

¹²³³ الشَّهْرُ الْحَرَامُ بِالشَّهْرِ الْحَرَامِ وَالْحُرُمَاتُ قِصَاصٌ فَمَنْ اعْتَدَى عَلَيْكُمْ فَاعْتَدُوا عَلَيْهِ بِمِثْلِ مَا اعْتَدَى عَلَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ وَاعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ مَعَ الْمُتَّقِينَ “Haram ayın karşılığı haram aydır; saldırılmazlık kurallarına riayet karşılıklıdır. Şu hâlde kim size saldırırsa, onun saldırısının dengiyle siz de ona saldırın. Allah’ın hükmüne saygılı olun ve bilin ki Allah kendisine saygılı olanların yanındadır.”

¹²³⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/381.

¹²³⁵ وَلَقَدْ عَلِمُوا لَمَنِ اشْتَرَاهُ مَا لَهُ فِي الْآخِرَةِ مِنْ خَلَقٍ وَلَبِئْسَ مَا شَرَوْا بِهِ أَنْفُسَهُمْ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ “Andolsun onlar, bunu (sihir) satın alan kimsenin âhiretten nasibi olmadığını çok iyi biliyorlardı. Karşılığında kendilerini sattıkları şey ne kötüdür, bir bilseleldi!”

¹²³⁶ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/246.

¹²³⁷ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/247.

Sarhoşun fiilleri konusunda, en-Nisâ 4/43. âyetinin¹²³⁸ tefsiri esnasında sarhoş bir kimsenin yaptığı alışverişin geçerliliği hakkında, bunun icmâen câiz olmadığını, öldürme, zarar verme gibi durumlarda ceza uygulanacağını, hanımını boşaması ya da köle azat etmesi halinde ise İmam Şâfiî'nin karşı görüşte durmasına karşın, Hanefilerce sahih olduğunu ve bunun da o kişiye ceza sayılacağını kaydetmiştir.¹²³⁹

Öte yandan el-Mâide 5/6. âyetinin tefsirinde abdest ile ilgili çeşitli hususlara temas ederken, suda ölü olarak bulunan bir kimsenin tekrar yıkanarak kefenlenmesi gerektiğini;¹²⁴⁰ fakirlik dolayısıyla ya da başka bir sebep yüzünden intihar edene azap edileceğini ve cennetin o kimseye haram kılınacağını belirtmiştir.¹²⁴¹ Zararlı hayvanların öldürülmesi konusunda, tabiatı neticesinde zararlı olan yılan, fare, akrep, zehirli keler gibi hayvanların öldürülmesi hususunda âlimlerin ittifak halinde olduğunu kaydetmiştir.¹²⁴²

Müellif, el-En'âm 6/23. âyetini¹²⁴³ tefsir ederken bir yahudi veya hristiyanın Müslüman ülkelerinde yaşayıp da kelime-i şehâdet getirdikleri halde eski dinlerinden uzaklaşmazlarsa, gerçekten Müslüman olmayacaklarını ifade etmiştir. Dârulharbte olanların ise kelime-i şehadet getirmeleri ya da "İslâm'a girdik" demeleriyle Müslümanlıklarının kabul edileceğini Ahî Çelebi'den (ö. 905/1500) nakletmiştir.¹²⁴⁴

Bursevî, devlet erkânını karşılarırken kesilen kurbanlar hakkında, Buhâra âlimlerinin haram fetvası verdiklerini kaydederken, diğer yandan bunu akîka kurbanı misali sayarak, haram olmadığını kabul edenlerin bulunduğu dikkat çekmiştir.¹²⁴⁵ Diğer yandan Mu'tezile mezhebinin el-Bakara 2/124. âyetini¹²⁴⁶ temel alarak fâsık olan bir kimsenin, devlet başkanı olmasını ya da namaz kıldırmasını uygun

¹²³⁸ "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْرَبُوا الصَّلَاةَ وَأَنْتُمْ سُكَارَى حَتَّى تَعْلَمُوا مَا تَقُولُونَ" *"Ey iman edenler! Siz sarhoş iken ne söylediğinizi bilinceye kadar namaza yaklaşmayın."*

¹²³⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/259.

¹²⁴⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/431.

¹²⁴¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/239.

¹²⁴² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/150.

¹²⁴³ "ثُمَّ لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ إِلَّا أَنْ قَالُوا وَاللَّهِ رَبَّنَا مَا كُنَّا مُشْرِكِينَ" *"Sonra onların mazeretleri 'Rabbimiz Allah'a andolsun ki biz ortak koşanlar olmadık' demekten başka bir şey olmadı."*

¹²⁴⁴ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/26.

¹²⁴⁵ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/308.

¹²⁴⁶ "وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ" *"Vaktiyle rabbi İbrâhim'i bazı sözlerle sınavıp da İbrâhim onları eksiksiz yerine getirince, 'Ben seni insanlara önder yapacağım' buyurmuştu. İbrâhim, 'soyumdan da' deyince rabbi, 'Vaadim zalimleri kapsamaz' buyurdu."*

bulmadıklarını dile getirmiştir.¹²⁴⁷ Ayrıca zalim ve kâfir olan sultanların görevden alınabileceğine dair bir hüküm çıkarılabileceğini, ancak bu durumun belirli şartları olduğunu söylerken, selefın de haddi aşan kadıları görevden aldıklarını ifade etmiştir.¹²⁴⁸ Öte yandan bir kâfir, insafılı ve adâlet sahibi ise ona “âdil” sıfatı verilebilirken; bir Müslüman zalim ise ona aynı sıfatın verilmesinin câiz görülmediğini kaydetmiştir.¹²⁴⁹

“Kâfir” tanımını yaptığı el-Bakara 2/6. âyetinin¹²⁵⁰ tefsirinde, Müslüman kimselerin bir mecburiyet olmadan küfrün sembolleri olan giysiler giymeleri, zünnar kuşanmaları ve bunlara benzer hareketlerde bulunmalarının, tekzibe ve ilâhî hükümleri reddetmeye sebebiyet verdiğinden ötürü küfür alâmeti sayıldığını belirtmiştir.¹²⁵¹ Ayrıca dinî konularda alay etmenin günah olduğunu ve Müslümanlarla alay eden kimselere ceza gerekeceğini ifade etmiştir. Nitekim bu davranış, o kimseyi câhillerden kılar ve onu büyük bir günaha batırır.¹²⁵² Yine müellife göre, Müslüman bir kimse, kâfirle nasıl ki ilgisini kesiyorsa fâcir ve fâsık akrabaları ile de ilgi ve alakasını kesmesi gerekir. Nitekim Lokmân 31/15. âyetine¹²⁵³ dayanarak kişinin Allah’tan ve dolayısıyla dinde uzaklaşmasına sebep olacak kimselerden -akraba dahi olsalar- uzak durulması gerektiğini zikretmiştir.¹²⁵⁴

Öte yandan en-Nisâ 4/140. âyetine¹²⁵⁵ işaretle ziyafete giden bir kimsenin, ziyafet yerinde içki içiliyorsa kim olursa olsun, ister kendine uyulan bir zat olsun ya da olmasın oradan ayrılması gerektiğini, hatta gitmeden bunun olacağını biliyorsa bu gibi yerlere hiç gitmemesi gerektiğini nakletmiştir.¹²⁵⁶ Kur’ân öğretiminde ücret almak

¹²⁴⁷ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/283.

¹²⁴⁸ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 4/359.

¹²⁴⁹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/436.

¹²⁵⁰ “İnkâr edenleri uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, asla iman etmezler.”

¹²⁵¹ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/72.

¹²⁵² Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 1/202.

¹²⁵³ “Eğer anne baban, hakkında bilgin olmayan bir şeyi bana ortak koşman için seni zorlarsa bu durumda onlara uyma ama yine de onlara dünyada iyi davran.”

¹²⁵⁴ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/27.

¹²⁵⁵ “Allah’ın âyetleri inkâr edildiğinde yahut onların alaya alındığını işittiğiniz zaman, onlar başka bir söze geçmedikçe kendileriyle beraber oturmayın; aksi takdirde şüphesiz siz de onlar gibi olursunuz.”

¹²⁵⁶ Bursevî, *Rûhu’l-beyân*, 2/372.

hakkında, el-Bakara 2/41. âyeti¹²⁵⁷ bağlamında Kur'ân öğrenimi ve ilim tahsili için ücret karşılığı hoca tutmanın, ilmin zâyi olmaması bakımından câiz görüldüğünü ve benzer şekilde devlet başkanının da ücret almak istememesine rağmen diğer Müslümanların ona ücret vermeleri gerektiğini aktarmıştır.¹²⁵⁸ İrşad ehlinde olanlar için ise durumun farklı olduğunu ve din hizmetinin sadece Allah rızası için yapılması gerektiğini, dolayısıyla irşad ve tâlim için ücret alınmasının doğru olmadığını dile getirmiş;¹²⁵⁹ Kur'ân öğretimini ücret almak gayesiyle yapmanın dinen doğru olmadığını, ancak bu amacı gütmeyen öğretmenin neticesinde alınan ücretin ise helâl olacağını nakletmiştir.¹²⁶⁰ Ayrıca daha önceki âlimlerin, dinlerine bağlılıklarından ötürü Kur'ân öğretimi ya da imamlık, müezzinlik gibi hizmetler karşılığı ücret almadıklarını da belirtmiştir.¹²⁶¹

Son olarak selâmlaşma konusunda, “es-selâm” lafzının bu ümmetin selâm şekli olduğunu zikrederken, başka bir görüşe göre baş eğerek selâmlaşmanın mekruh olduğunu ifade etmiştir.¹²⁶² Yine selâm verildiğinde selâm almanın vâcip olduğunu, ancak selâma aynı şekilde mi yoksa fazlasıyla mı mukabele edileceği hususunda muhayyerlik bulunduğunu kaydetmiştir. Ayrıca çoğul olarak selâm vermedeki gayenin, kişinin yanındaki koruyucu melekleri kastetmek olduğunu; yazılı verilen selâma yine yazılı olarak karşılık vermek gerektiğini; yabancı kadınlara, şarkı söyleyenlere, tavla ve satranç oynayanlara, kuş uçuran kimselere, fitne ya da başka sebeplerden ötürü selâm vermemek gerektiğini belirtmiştir. Hutbede, ezan ve kâmet arasında, Kur'ân okurken, hadis rivayet ederken, ilim alırken ya da bir hâkimin hüküm esnasında hasımlara selâm vermemesi ve verilen selâmı almaması gerektiğini; vali ya da komutanların bir yere gittiklerinde veya esnafı kontrol için çarşıda gezen denetçinin yine selâm vermelerinin gerekmeceğini nakletmiştir.¹²⁶³

Sonuç olarak Bursevî, tefsirinde Kur'ân'da ahkâma dair yer verdiği konularda, çoğunlukla Hanefî mezhebinin görüşlerini dikkate alarak değerlendirmeler yapmıştır.

¹²⁵⁷ “*وَلَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا*” “*Âyetlerimi az bir karşılığa satmayın.*”

¹²⁵⁸ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/159.

¹²⁵⁹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/81.

¹²⁶⁰ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 3/86.

¹²⁶¹ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 4/193.

¹²⁶² Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 1/140.

¹²⁶³ Bursevî, *Rûhu'l-beyân*, 2/306-307. Ahkâm konusundaki diğer örnekler için bk. *Rûhu'l-beyân*, 6/320, 390; 1/328, 285, 353, 383, 424; 2/380, 316, 543; 4/103; 8/614; 3/29.

Bazen diğerk hak mezheplerin ahkâm konularına nasıl baktığını belirtirken, hükmî bir ihtilaf söz konusu ise bağılı olduğı mezhebin görüşünü esas almıştır. Bâtıl mezheplerin de görüşlerine yer yer değinerek eleştirmiş ve doğrusunu göstermeye çalışmıştır. Nadir olsa da kendi görüşünü belirttiğı olmuş; ayrıca Kur'ân'ın Kur'ân'la, Kur'ân'ın Sünnet'le tefsiri yanında ihtiyaç duyulması halinde sahabe uygulamaları, icmâ ya da kıyasa müracaat etmeye özen göstermiştir.

3. SONUÇ

Bu çalışmada; *Rûhu'l-beyân* tefsiri Kur'ân ilimleri açısından incelenmeye çalışılmıştır. Yaklaşık yirmi üç yılda kaleme alınarak Osmanlı halkına sunulan ve geniş kitlelerce tanınıp halen de tanınmaya devam eden bu tefsir üç yüz yıla yakın bir zamandır incelenmeye devam etmektedir. İnsanları İslâm'a yönlendirme açısından içerdiği öğütler ve etkileyiciliği arttırıcı hikâyeler yanında temel tefsir kaynaklarından da nakiller içermektedir. Müfessirin bu kaynakları bir araya getiriş ve sunuş şekilleri o derece nizamlı ve planlıdır ki, her kesimden insanın anlayabileceği bir üslûba sahiptir. Diğer taraftan ilmî olarak yapılan açıklamalar onu referans eserler arasına kaydedilmesini mümkün kılmıştır. Bu anlamda içeriğindeki Kur'ân ilimleri bir ansiklopedik değer taşımaktadır. Ayrıca müfessirin, yirmi üç yıl içinde tamamladığı tefsirinin yanında, risâle olarak kaleme aldığı diğer eserlerinde de yer yer *Rûhu'l-beyân*'daki izahlarına atıf yapmış ve âyet yorumlarına benzer açıklamalar getirmiştir.

İlk olarak *Rûhu'l-beyân*'daki müfessirin dil ile ilgili nakilleri, Arapçanın resmi dil olarak kullanıldığı Osmanlı medreselerindeki düzeyin bir göstergesi mahiyetindedir. Neredeyse dil ile ilgili izahları ayrı bir tez düzeyinde çalışılsa başlı başına bir eser oluşturacak niteliktedir. Bu noktada bazen müfessirin bir dilci olarak karşımıza çıktığı görülür. Nitekim tefsiri, belâgat, beyân, meâni, bedi' vb. dil ilimleri açısından zengin bilgilere sahiptir.

Tefsir, ulûmü'l-Kur'ân konuları açısından da bir referans kaynağıdır. Müfessir, âyetlerin sebep-i nüzûlleri hakkında yer yer detaylı açıklamalar yapmıştır. Bir âyetin kaç defa indiği, hangi şahıslara ya da hangi olay üzere nâzil olduğu ile ilgili rivayetleri aktarırken, âyetin iniş sebebinin hususiliği ve umumîliği açısından bağlayıcılığına yönelik izahlar sunmuştur. Bazen âyetlerin iniş sebeplerine dair uzun bir tarihsel olayı anlatarak detay vermiş, bazen de rivayetler arasında kendi kabul ettiği kısımları belirtmiştir. Ayrıca kabul edemeyeceği -İsrâîlî rivayetler- varsa bunu göstermeye çalışmış, öte yandan âlimlerden bir kısmının rivayetler arasındaki tercihlerinde hatalı gördüğü yerleri de zikretmiştir.

Mekkî ve Medenî sûreleri belirtirken, onları âyetlerde hitap edilen kimselere ya da âyetin nâzil olduğu mekân veya nüzûl zamanı gibi yönlerden ele alarak bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. Bir âyetin Mekkî ya da Medenî sayılmasıyla ilgili diğer eserlerde ihtilaflar varsa onlardan yeri geldikçe bahsetmiştir. Bazen âyetlerin

nâzil olduğu yerleri hususiyetle belirtmiş, bazen de bunu i'câz konusuyla irtibatlandırmıştır. Buna göre, bir âyetin Mekke'de nâzil olmasına rağmen âyetteki durumun Medine'de ortaya çıkması ya da bir hadisenin gerçekleşmesinden çok önce bir âyette o hadiseye işâret edilmesi gibi hususları Kur'ân'ın gaybı haber vermesi özelliği ile açıklamıştır.

Müfessir, vücûh ve nezâir konularında kelimelerin kullanım yerlerindeki mânâ ayrıntılarını bir dilci hassasiyetiyle göstermeye çalışmıştır. Nesih konusunda zâhirî anlamda neshin varlığını kabul etmiş ve neshin hükmü mensûh, metni bâkî kategorisinde gerçekleştiği üzerinde durmuştur. Neshedilen âyetlerde ise muhakkak bir hikmetin yer aldığını ve kullar için bu konunun bir imtihan olduğunu savunmuştur. Özellikle nâsîh ve mensûh âyetleri tek tek göstermeye çalışmış, hatta neshedilmediği söylenen âyetlerden bahsetmiştir. Kitab'ın sünneti neshinden, sünnetin Kitab'ı neshine, diğer dinlerdeki nesihlerden, davranışların neshine kadar geniş bir çerçevede bu konuları değerlendirmeye tabi tutmuştur.

Muhkem ve müteşâbih konularında daha ziyade müteşâbihlerle ilgili izahlar yapan Bursevî, yer yer muhkem âyetleri de göstermeye çalışmıştır. Her ne kadar ulemâdan bazılarının müteşâbih âyetlerin anlaşılamayacağı ve onların bilgisinin yalnız Allah'a has olduğu aktarımlarını verse de tasavvufî kimliğine uygun olarak bu ilmin bazı özel kimselere Allah tarafından verildiğini iddia etmiştir. Hurûf-ı mukattaa konusunda Kur'ân'da geçen mukattaa harflerinin mânâlarının akılla anlaşılamayacağı ve tasavvufî yaklaşımının bir gereği olarak Allah dostlarından olan bazı kimselere bu anlamların açılacağı üzerinde dururken, bu mertebeye erişmek için kâmil zatların eğitiminden geçmek gerektiğini savunmuştur.

Âmm ve hâss ayrımları üzerinden âyetleri belirtirken, bir yandan da onların fikhî hükümler üzerindeki etkisini göstermiştir. Buna göre bir lafzın husûsî olmasının, hükmün umûmî olmasına engel teşkil etmeyeceğini belirtmiş, mutlak ve mukayyed kabul edilen lafızları ele almış ve onların hüküm açısından bağlayıcılığına dikkat çekmiştir. Önce mutlak gelip de sonra kayıtlanan ifadeleri de yer yer göstermiştir.

Müşkilü'l-Kur'ân konusunda özellikle Kur'ân'da hiçbir çelişkinin yer almadığı üzerine odaklanan müfessir, bunu ispat sadedinde müşkil görülen lafızlardaki problemleri tek tek çözmeye çalışmış ve detaylı izahlar yapmıştır. Hatta hadislerde görülen çelişkileri de açıklamaya özen göstermiştir. Neticede aslında müşkil gibi

görülen lafızların genelde algı hatalarından kaynaklandığını göstermiş ve Kur'ân'da i'câz yönünden zaten böyle bir şeye mahal olmayacağını belirtmiştir.

Münâsebâtü'l-Kur'ân hususunda âyet sonlarının harfleri açısından uyumundan bahsederken, bir yandan bunun gerçekleşmesi için uzun ya da kısa lafız seçilmesinden, takdim-tehir durumlarına, sîga tercihlerinden hazif hususuna kadar geniş bir perspektifte göstermeye çalışmış, çeşitli edebî sanatlarla âyet ve sûreler arasında kurulmak istenen irtibattan söz etmiştir.

İ'câz konusu ise önemine binaen sürekli üzerinde durulan konular arasında kendini göstermiştir. Bursevî, anlam ve lafız açısından Kur'ân'ın mûciz oluşunu sürekli vurgulamış, belâgat açısından yine onun eşsizliği üzerinde dururken, gaybî haber noktasında içerdiği bilgilere dikkat çekmiştir. Bu konuyla ilişkilendirdiği tehadî hususunda ise âyetlerde birkaç defa inkârcılara Kur'ân'ın benzerini getirme hususunda meydan okunduğu halde onların bunu yapamadıklarının belirtildiğini dile getirmiş, Kur'ân dilinin benzersizliğine vurgu yapmıştır. Nitekim belâgatın zirve olduğu bir çağda yaşayan müşriklerin, Allah'ın ilmiyle inen ve bir vahiy ürünü olan Kur'ân'a denk bir âyet ya da sûre getiremediklerini, zaten bunu yapmanın insanın kudretinde de olmayacağını kabul etmiştir.

Ayrıca müfessir, âyetlerde hitap edilen kimseleri, cinsiyet ve din açısından değerlendirmiştir. Bunun yanında hitapların genellik ifade etmesini ele almış ve fikhî hükümlere nasıl yansıdığını göstermeye çalışmıştır. Kur'ân kıssaları ve darb-ı mesel konuları Bursevî'nin tefsirinde yine ayrı bir biçimde ön plana çıkmıştır. Kur'ân kıssalarını detaylıca analiz etmesinin yanı sıra, âyet izahları esnasında tefsire yaklaşım tarzının gereği olarak konuyla uyumlu hikâyeleri, filozof sözlerini, nüktedan kimselerden paylaşımları, padişah ve velî zatların hayat kesitlerini zikretmiştir. Bu noktada tasavvufî eserlerde çokça rastlanıldığı gibi İsrâîlî rivayetleri kullanmaktan uzak durmamıştır. Nitekim, doğruluk tarafı sorgulanmaksızın yer alan bu hikâyelerin anlatılmasındaki asıl amacın, onlardaki hikmetlerin görülmesi ve bu kıssalardan ders alınması olduğunu önemle belirtmiştir. Öte yandan müfessir yaşadığı döneme kadar kullanılan bazı darb-ı mesel örneklerini göstermiş ve bu mesellerin uğradığı anlam değişikliklerine yer vermiştir.

İsrâîliyat konuları alıntı yaptığı eserler sebebiyle Bursevî'nin tefsirinde yer almıştır. Bu noktada yer yer eleştirilere konu olmuştur. Ancak müfessir, bu gibi

konuların tefsirinde yer almasını hem etkileyicilik açısından hem de âyetlerin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmak açısından göstermeye çalıştığını dile getirmiştir.

Yeminlerin ise Kur'ân'da yer alma gerekçelerini açıklarken onların İslâm'dan önce Arap kültüründe yer aldığı üzerinde durmuştur. Nitekim Arapların bir hürmet göstergesi olarak değer verdikleri varlıklar üzerine kasem ettiklerini belirtmiş, bazen hadislerde geçen yemin lafızlarından örnekler sunarak konunun önemine dikkat çekmiştir.

Tekrarlar konusunun da yeminler gibi Arapların adetlerinden olduğunu ve sözü etkili kılmada bir araç olarak kullanıldığını belirtmiştir. Kur'ân'daki tekrarların bir hikmeti içerdiğini ve farklı mânâlara işaret ettiğini zikretmiştir. Kelime tekrarlarında ise korkutma, teşvik, mübalağa, pekiştirme ve dikkat çekmek bulunduğunu bildirerek, salt tekrarın Kur'ân'da bulunmadığı ve âyetlerin birbirlerinin açıklaması olduğu ya da devamı niteliğinde sayılacağına işaret etmiştir.

Kıraat konusunda öncelikle kıraatin hoş bir ses ile tecvid üzere yapılması gerektiğine dikkat çeken müfessir, bunun gönlü yumuşatacağı üzerinde durmuştur. Bir yandan tertîl okuyuşun en üstün okuyuş çeşidi olduğunu iddia ederken, diğer taraftan âyetlerin anlamlarına vâkıf olma açısından bunun önemini vurgulamıştır. Yedi harf meselesinden bahseden ve bundan kastın yedi lügat ya da yedi kıraat olacağı üzerinde duran müfessir, âyetlerdeki bazı kelimelerin yedi farklı okunuş şekline yer vermiştir. Ayrıca kıraat konusunda hareke ve harf değişimi gibi bazı sebeplerden ötürü farklı okunuşları bulunan lafızları göstermeye çalışırken, bismelenin okunuşu, vasl ve vakf hallerinde sûreler arası geçiş ya da tecvid kuralları gibi hususlar üzerinde durmuştur. Kıraat imamı açısından bazı yerlerdeki okunuşları tek tek belirtmiş bazen de hadislerde ya da sahabe nakillerinde geçen kıraata dair okuyuşlara yer vermiştir. Ayrıca lehçe bakımından kıraatteki farklılıkları göstermeyi de ihmal etmeyerek, mezhebî okuyuşlara değinmiş ve fikhî açıdan hükümlere nasıl bir etki ettiğini göstermeye çalışmıştır.

Müfessir, mübhem ve mücmel kelimelere dair yaptığı açıklamalarda Kur'ân'da kapalı hiçbir yer bırakılmadığını ya diğer âyetler ya da sünnette bir karşılığının olduğunu ileri sürmüş, ayrıca kapalı bir lafzın sonradan açıklanmasının etkileyiciliği arttıracığını, düşünmeye teşvik edeceğini ve zihinde kalıcılık oluşturacağını belirterek bunlardaki hikmetlere işaret etmiştir.

Sûrelerin faziletleri hakkında genellikle sûre sonlarında konuya açıklık getiren Bursevî, özellikle hadislerden referans gösterirken, bir yandan alıntı yaptığı kaynaklarda ilave bilgi varsa belirtmiştir. Ayrıca bu konuda ulaşılan rivayetlerle amel edip edilemeyeceği hususuna açıklık getirmiş, sonuçta ise bunları sevap kazanmaya yönelik uygulamalar olarak kabul etmiştir. Dahası bir kısım âyetlerin ya da Allah'ın isimlerinin belirli sayılarda ve günlerde okunmasıyla dileklerin gerçekleşeceğine dair inancını yer yer göstermeye çalışmıştır.

Bazı Kur'ân terimlerine de yer vererek "sûre" kelimesinin ne anlama geldiği, sûrelerin isimlendirilişi, "Kur'ân" kelimesinin ne ifade ettiği, Kur'ân'ın tam ortasındaki âyeti, en uzun âyeti, ilk ve son inen âyetleri, Kur'ân'ın noktalanması vb. pek çok konuya dair bilgiler vermiştir. Öte yandan ahkâmü'l-Kur'ân konularına dair kendi mezhebi üzerinden değerlendirmelerde bulunurken, ilgili konularda batıl mezheplerin görüşlerine de yer vererek eleştirmiştir.

Sonuç olarak, birçok tefsirin derlenmesini içeren ve müfessirinin kendine özgü yorumlarına sahip olan *Rûhu'l-beyân* tefsirinin ilmî bir hazine mahiyetinde olduğu, içerdiği Kur'ân ilimlerinin bir ulûmü'l-Kur'ân eserine yakın ansiklopedik bilgi taşıdığı söylenebilir. Tasavvufi kimliğine rağmen bu noktada başarısı ile diğer tasavvufi tefsirlerden öne çıkmaktadır. Müfessir, her gördüğü rivayeti olduğu gibi kabul etme yolunu benimsememiş ve yeri geldiğinde akla aykırı gördüğü ya da İslâmî anlayışa ters düşecek rivayetleri kabul etmediğini göstermeye çalışmıştır. Son söz olarak Kur'an ilimlerinin yanı sıra kelâmî konulardan fikhî mevzulara, işârî açıklamalardan ilmî izahlara kadar pek çok ilme ait geniş çapta bilgiyi kaydeden müfessirin bu değerli tefsirinin önemini bir kez daha vurgulamak yerinde olacaktır.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, İsmail b. Muhammed. *Keşfü'l-Hafâ ve Müzîlû'l-İlbâs*. thk. Yusuf b. Mahmud el-Hâc Ahmed. 2 Cilt. Dimaşk: Mektebetü İlmi'l-Hadîs, 2001.
- Akçara, Mehmet. “Nazmın ve Nesrin İçerisinde İstiare: Türkiye’de Bazı Kütüphanelerde Bulunan Arapça İstiare Kalıpları”. *Nüşa: Şarkıyyat Araştırmaları Dergisi* 37 (2013), 53-68.
- Albayrak, Halis. “Mübhematu'l-Kur'an İlmi ve Kur'an Tefsirindeki Yeri”. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 32 (1992), 155-182.
- Albayrak, Halis. *Tarihin İçinden Kur'an'ı Algılamak*. İstanbul: Şûle Yayınları, 2011.
- Albayrak, İsmail. *Klâsik Modernizmde Kur'an'a Yaklaşımlar*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2014.
- Algar, Hamid. “Nakşibendiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/335-342. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Algül, Hüseyin vd. *İlmihal I*. 2 Cilt. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Apak, Adem. “İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-beyân'da İslâm Tarihi İlk Dönem Hadiseleri ve Siyasî-İtikadî Fırkalar Hakkındaki Görüşleri”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/2 (2002), 147-166.
- Apaydın, Yunus vd. *İlmihal II*. 2 Cilt. Ankara: TDV Yayınları, 2008.
- Âsım Efendi (Mütercim). *el-Kâmûsü'l-Muhît Tercümesi*. çev. Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.
- Aşık, Nevzat. *Sahâbe ve Hadîs Rivâyeti*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2010.
- Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsîr Okulu*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Avcı, Seyit. “Sûfîlerin Hadis Tesbit Ölçüleri: İsmâil Hakkı Bursevî Üzerine Bir İnceleme”. *Hadis Tetkikleri Dergisi* 2/1 (2004), 7-29.
- Azamat, Nihat. “Kâdiriyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/131-136. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Babaî, Ali Ekber vd. *Kur'an Tefsiri Metodolojisi*. çev. Mikail Gürel. İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2013.
- Bilgin, Abdulcelil. *Kur'an'daki Deyimler ve Zemahşerî'nin Keşşaf'ı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014.
- Bilmen, Ömer Nasûhî. *Büyük Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Ravza Yayınları, 2008.

- Birişik, Abdülhamit. “Ulûmü’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/132-135. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Kitâbü’n-Netice*. Bursa: İnebey Yazma Eser Ktp., Genel, 64, 1a-506b.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu’l-beyân*. thk. Ahmed İzzu İnâye. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 2001.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu’l-beyân -Kur’an Meâli ve Tefsiri-*. çev. H. Kâmil Yılmaz vd. 23 Cilt. İstanbul: Erkam Yayınları, 2015.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Temâmü’l-feyz fî bâbi’r-ricâl*. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi, Halet Efendi, 244, 1a-324b.
- Can, Mehmet. *Kur’an’da Geçen Kıssalar ve Anlattığı Hakikâtler*. İstanbul: Oray Basım Yayın, ts.
- Cebecioğlu, Ethem. *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Ağaç Kitabevi Yayınları, 2009.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: TDV Yayınları, 2015.
- Cevherî, İsmail b. Hammad. *Tâcü’l-Lügâti ve Sıhâhü’l Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyîn, 1990.
- Cevherî, Tantâvî el-Mısırî. *el-Cevâhir fî tefsiri’l-Kur’ânîl’l-Kerîm*. 26 Cilt. Mısır: Mustafa Halebî Matbaası, 1932.
- Cürcânî, Abdülkâhir b. Abdurrahman. *Esrârü’l-belâga*. nşr. Ebû Fehd Mahmud Muhammed Şâkir. Cidde: Dâru’l-Medenî, 1991.
- Cündioğlu, Düccane. *Anlamanın Buharlaşması ve Kur’an*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2015.
- Cündioğlu, Düccane. *Kur’an’ı Anlama’nın Anlamı*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2015.
- Çağrııcı, Mustafa. “Abdurrahman b. Muhammed Bistâmî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/218-219. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Çavuşoğlu, Semiramis. “Kadıızâdeliler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/100-102. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Çelebi, Hind. *Farklı Yaklaşımlar ve Örnekler Işığında Kur’an-ı Kerîm’in Bilimsel Tefsiri*. çev. Muammer Erbaş. İzmir: Birleşik Yayıncılık, 2008.
- Çelik, İsa. “İsmail Hakkı Bursevî’ye Göre İnfitâr Sûresinin İşarî Yorumu”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2003), 156-192.
- Çelik, Muhammed. *Kur’an’ın İknâ Husûsiyeti*. İstanbul: Yeni Akademi Yayınları, 2006.

- Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân İlimleri ve Kur'ân-ı Kerim Tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Çetin, Taner. *İsmâil Hakkî Bursevî Vâridât-ı Kübrâ*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Çetiner, Bedreddin. “Ahkâmü'l-Kur'ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/551-552. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Çiçek, Yakup. *İsmâil Hakkî Bursevî İmân Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış (Şerh-u Şu'abî'l-îmân)*. İstanbul: Dârü'l-hadis, 2000.
- Çifçi, Mehmet Faruk. *İsmâil Hakkî Bursevî'nin Furûk-ı Hakkî Adlı Eseri (İnceleme ve Tahkik)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Çögenli, M. Sadi. *Arapça Fiil Çekimleri ve Sarf Bilgisi*. Erzurum: Bakanlar Matbaacılık, 1999.
- Dânî, Ebû Amr b. Sa'diddîn. *Kitâbut-Teysîr fî'l-kırâati's-seb'*. tsh. Otto Pretzl. Kahire: Mektebetü's-Sekâfe ed-Diniyye, 2005.
- Daud, Won Mohd Nor Wan. “Kur'ân'ı Anlama Metodolojisi Üzerine”. çev. Mehmet Önal. *Kur'ân'ı Anlama Çabaları*. 149-162. İstanbul: Pınar Yayınları, 2010.
- Deliser, Bilal. *Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2014.
- Demir, Hikmetullah. *Kur'an'ın Tesiri ve Zaferi*. İstanbul: Müjde Yayınları, 1993.
- Demirci, Mehmet. “Hakikat-i Muhammediyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/179-180. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Usûlü*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Demirli, Ekrem. “Vahdet-i Vücûd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/431-435. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Dihlevî, Şâh Velîyullâh ed-. *el-Fevzu'l-Kebîr fî Usûli't-Tefsîr*. çev. Mehmed Sofuoğlu. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.
- Dinç, Ömer. “Hicri İlk Üç Asır Bağlamında Nesh Meselesinin Tarihi Süreci Üzerine Bir Tahlil Denemesi”. *III. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı I* (2014), 203-219.
- Dönmez, Kazım. *Kur'an'ı Yeniden Düşünmek Düccane Cündioğlu'nun Kur'an Çalışmaları ve Anlama Yöntemi Üzerine*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2006.

- Duman, Zeki. “Hurûf-ı Mukattaa”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/401-408. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Durmuş, İsmail. “İhtibâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/553. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Durmuş, İsmail. “İstitrat”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/401-402. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Durmuş, İsmail. “Kinaye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/34-36. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Durmuş, İsmail. “Müzekker-Müennes”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/243-245. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Durmuş, İsmail. “Nahiv”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/300-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Durmuş, İsmail. “Teşbih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/553-556. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Durmuş, İsmail - Pala, İskender. “İstiare”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/315-318. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as b. İshâk es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb Arnavut - M. Kâmil Karabelli. 7 Cilt. Beyrut: Dâru’r-risâleti’l-âlemiyye, 2009.
- Erbaş, Muammer. *Kur’ân-ı Kerîm’in Zâhirî Anlamına Yaklaşımlar*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2008.
- Eroğlu, Muhammed. “Havâssü’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/522-523. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Esack, Farıd. “Kur’ân Hermenötiği Sorunlar ve Öneriler”. çev. Talay Öztürk. *Kur’ân’ı Anlama Çabaları*. 53-92. İstanbul: Pınar Yayınları, 2010.
- Fenârî, Şemsuddîn Muhammed b. Hamza. ‘*Aynü’l-a’yân: Tefsîru Sûreti’l-Fâtiha*. İstanbul: Rıfat Bey Matbaası, 1325.
- Ferâhidî, el-Halil b. Ahmed. *Kitâbü’l-Ayn*. thk. Abdulhamid Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003.
- Fîrûzâbâdî, Ebü’t-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb b. Muhammed. *el-Kamûsü’l-muhît*. thk. Muhammed Naim el-Arkasûsî. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2005.
- Görgün, Tahsin. *İlâhi Sözü’nün Gücü Varlık ve Bilgi Kaynağı olarak Kur’ân*. İstanbul: Külliyyat Yayınları, 2013.

- Güleç, İsmail. *Bir Yunus Emre Şarihi Olarak İsmail Hakkı Bursevi ve Şerhleri, Yunus Emre Kitabı*. İstanbul: Değişim Yayınları, 2014.
- Güleç, İsmail. *Mesnevî Şerhi: Rûhü'l-Mesnevî*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2004.
- Gündoğdu, Cengiz. "Abdülmecid Sivâsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/286-287. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Gür, Süleyman. *Kâzî Beyzâvî Tefsîrinde Belâgat İlmi ve Uygulanışı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Hacımuftuoğlu, Nasrullah. "Beyân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/22-23. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Hamidullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi Hayatı ve Eseri*. çev. Mehmet Yazgan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.
- Hamidullah, Muhammed. *Kur'ân-ı Kerim Tarihi*. çev. Abdülaziz Hatip - Mahmut Kanık. Ankara: Beyan Yayınları, 2013.
- Hassan, Ahmed. "Nesh Teorisi I". çev. M. Paçacı. *İslâmi Araştırmalar Dergisi* 1/3 (1987), 105-109.
- Hâşimî, Ahmed. *Cevâhirü'l-belâga*. nşr. Süleyman es-Salih. Beyrut: Darü'l-Ma'rife, 2013.
- Hatiboğlu, İbrahim. "İsrâiliyat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/195-199. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Hızlı, Mefail. "Bursa Mahkeme Sicillerine Göre Bursevî'nin Ailesi, Tekkesi ve Vakıfları". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2004), 1-14.
- Hilmi, Ömer Faruk. *Hızır ve Dostları*. İstanbul: Tuğra Neşriyat, 2012.
- Hindî, Müttakî. *Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Ef'âl ve'l-Ekvâl*. thk. Bekrî Hayyanî - Saffet es-Sekâ. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- İbn el-Useymin, Muhammed. *Şerhu Elfiyyeti İbn Mâlik*. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1434.
- İbn Hanbel, Ebu Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvut - Adil Mürşit. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- İbn Kesîr, İmâdüddin Ebü'l-Fidâ İsmâil ed-Dimaşkî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Mustafa es-Seyyid Muhammed vd. 15 Cilt. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 2000.
- İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî. *Lisânu'l-Arab*. thk. Abdullah Ali el-Kebîr vd. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, ts.

- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed. *Mukaddime*. thk. Eymen Rüşdî Süveyd. Cidde: Daru Nûri'l-Mektebât, 2006.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed. *Takrîbü'n-Neşr fî'l-kırâ'ati'l-aşr*. thk. İbrahim Atve Ivaz. Kahire: Dâru'l-hadîs, 2004.
- İbnu'l-Hâcib, Cemâluddîn Ebû Amr Osman b. Ömer. *el-Kâfiye fî 'ilmi'n-nahv ve's-şâfiye fî 'ilmeyi's-sarf ve'l-hatt*. thk. Salih Abdulazîm eş-Şâ'ir. Kahire: Mektebetü'l-Adab, 1431.
- İmâm-ı Rabbânî, Ahmed Fârûkî Serhendî. *Mektûbât-ı Rabbânî*. çev. Abdulkadir Akçiçek. 2 Cilt. İstanbul: Merve Basım Yayın, 1996.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Seyyid Geylânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Kahraman, Ferruh. *Ulûmu'l-Kur'ân Özelinde Tefsîrde İhtilâflar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2011.
- Karaçam, İsmail. *Kıraat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2013.
- Karaçam, İsmail. *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.
- Karadaş, Çağfer. "İsmail Hakkı Bursevî'nin İtikadî Görüşleri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/8 (1999), 265-276.
- Karakaya, Mehmet Murat. "Kur'ân-ı Kerîm'de Edebî Sanatların Kullanımı Teşbih, İstiâre, Kinâye ve Mecaz". *Diyanet İlmi Dergi* 55/2 (2019), 229-257.
- Kur'ân Yolu Türkçe Meal ve Tefsir*. çev. Hayreddin Karaman vd. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.
- Karşlı, İbrâhim H. *Kur'an'ı Anlamaya Giriş*. Ankara: DİB Yayınları, 2014.
- Kaya, Mahmut. "Hitâbet. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. 18/156-158. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kazıcı, Ziya. "İsmail Hakkı Bursavî'ye Göre Osmanlı Müesseseleri". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7-8-9-10 (1989-1992), 207-220.
- Kazvîni, el-Hatîb Celâluddîn Muhammed b. 'Abdirrahmân. *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâga*. thk. İbrahim Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiye, 2003.
- Keskioğlu, Osman. *Nüzûlünden Günümüze Kur'an-ı Kerim Bilgileri*. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Kılıç, Hulûsi. "Sarf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/136-137. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

- Kılıç, Mahmud Erol. “Ekberîyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/544-545. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kırca, Celal. “Aksâmü’l-Kur’ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/290-291. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Kırca, Celâl. *Hayatın İçinde Hayatla Birlikte Kur’ân’ı Anlama (Sorunlar- Yöntemler)*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2010.
- Koca, Ferhat. “Mutlak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/402-405. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Koca, Ferhat. “Mücmel”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/453-454. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Koca, Ferhat. “Müşkil”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/161-162. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Koca, Salim. “Türkler ve İslâmiyet”. *Erdem: Atatürk Kültür Merkezi Dergisi* 8/22 (1996), 263-286.
- Koçyiğit, Hikmet. “Havâssu’l-Kur’ân”. *İslâmi Araştırmalar* 23/2 (2012), 55-72.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi ‘li-ahkâmî’l-Kur’ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2006.
- Küçük, Sezai. “Tarih içinde Mevlevilik ve Celvetilik”. *Üsküdar Sempozyumu III: Aziz Mahmud Hüdâyi Uluslararası Sempozyum Bildirileri 2* (2005), 179-194.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Semhûdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 36/489-491. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Maksudoğlu, Mehmet. *Arapça Dilbilgisi*. Ankara: A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1969.
- Marifet, Muhammed Hadi. *Kur’an İlimlerine Giriş*. çev. Yusuf Tazegün. İstanbul: el-Mustafa Yayınları, 2014.
- Mevdûdî, Ebu’l-Alâ. *Kur’ân’ı Nasıl Anlayalım*. çev. Bekir Karlığa. İstanbul: İşaret Yayınları, 2013.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. “Kur’ân-ı Kerîm’de İltifat Sanatı”. *Diyanet İlmi Dergi* 33/1 (1997), 15-35.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. *Yazma Tefsir Literatürü*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2007.
- Müslim, Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahihi Müslim*. thk. Ebu’l Fazl Dimyatî. b.y.: Dâru’l-Beyânî’l-Arabî, 2006.

- Namlı, Ali. “İsmâil Hakkı Bursevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/102-106. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Namlı, Ali. *İsmâil Hakkı Bursevî Hayâtı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Namlı, Ali. “İsmâil Hakkı Bursevî’nin Rûhu’l-beyân fî Tefsiri’l-Kur’ân Adlı Tefsiri”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 9/18 (2011), 365-385.
- Namlı, Ali. “İsmâil Hakkı Bursevî’ye Göre Mevlânâ ve Mevlevîlik”. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 6/14 (2005), 439-454.
- Namlı, Ali. “Rûhu’l-beyân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/211-213. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Öğmüş, Harun. *Kur’ân İlimleri ve Tefsir Tarihi*. çev. Halil Aldemir. İstanbul: İFAV Yayınları, 2015.
- Öngören, Reşat. “Nûreddinzâde”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ek 2/360-362. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Özel, Mustafa. *Kur’ân ve Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İzmir: Birleşik Matbaacılık, 2005.
- Öztürk, Özkan. *Tasavvuf Geleneğinin Osmanlı Siyasî Düşüncesinde Tezâhürü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu’l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Fikr, 1981.
- Râzî, Fahrüddîn, *el-Mahsûl fî ‘ilmi usûli’l-fikh*. nşr. Tâhâ Câbir Feyyâz el-Alvânî. Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, ts.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *et-Tibyân fî Ulûmi’l-Kur’ân*. çev. Zeynel Abidin Tatlılıoğlu. İstanbul: Hanifiye Kitabevi, 2006.
- Sağdıç, Sedat. “Arap Dili ve Belâgatı Açısından Teşbîh-i Temsîl ile İstiare-i Temsiliyye Sarkacında Temsîl”. *AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2018), 139-153.
- Sâlih, Subhi’s. *Mebâhis fî ulûmi’l-Kur’ân*. Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyîn, 1977.
- Sâlih, Subhi’s. *Kur’ân İlimleri*. çev. M. Said Şimşek. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2015.
- Sâmi, Şemseddin. *Kâmûsü’l-A’lâm*. 6 Cilt. İstanbul: Mihran Matbaası, 1889.
- Sarı, Mehmet Ali. *Kur’ân-ı Kerîm’i Güzel Okuma Tekniği ve Kuralları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2011.

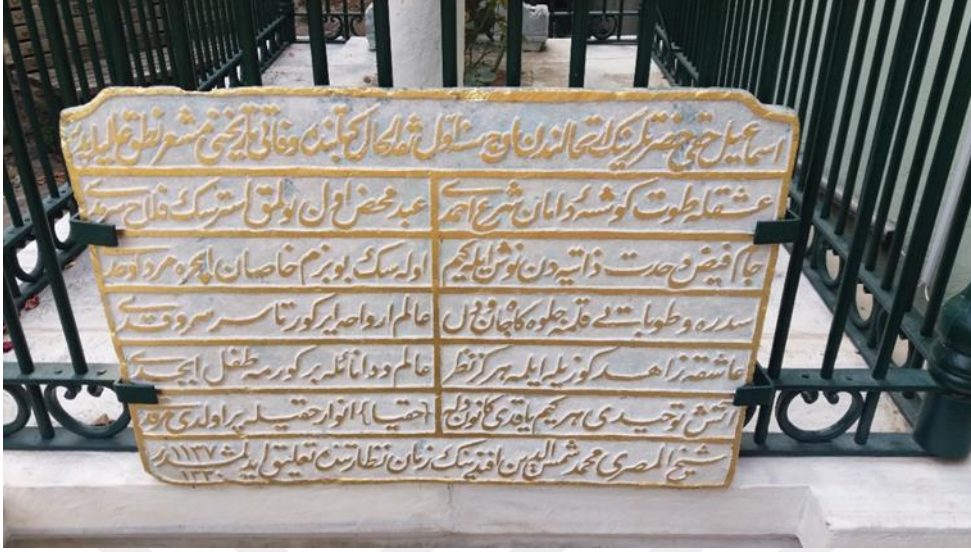
- Sarı, Necmi. *İsmail Hakkı Bursevî'nin Şerhu Nuhbeti'l-Fiker Adlı Eserinin Tahkik ve Tahlili*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Sekkâkî, Ebû Ya'kûb. *Miftâhu'l-'ulûm*. thk. Naîm Zerzur. Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut: 1987.
- Sevinç, R. Resul. *Arapçada Cümle Yapısı*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- Sezen, Tahir. *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2017.
- Solmaz, Erhan. "Hayat Veren Hayat Alan Bir Unsur Olarak Ak Toprak". *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/4 (2017), 643-652.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman. *ed-Dürri'l-Mensûr fit-Tefsir bil-Me'sur*. thk. Dâru'l-Fikr. 8 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Fikr, 2011.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*. thk. Merkezü'd-Dirâseti'l-Kur'âniyye. 7 Cilt. Medine: y.y., 1426.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahman. *Tehzib ve Tertib lil-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*. thk. Muhammed b. Ömer b. Salim Bazemûl. b.y.: Dâru'l-Hicret, 1413.
- Sümertaş, Burhan. *Tefsir Kaynağı Olarak Buhârî'nin el-Câmi'us-Sahîh'i*. İzmir: Tıbyan Yayıncılık, 2015.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris b. Abbâs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Mısır: Matba'atu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1937.
- Şengül, İdris. "Kıssa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/498-501. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Şimşek, M. Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2016.
- Tabâne, Bedevî. *el-Beyânü'l-'Arabî*. Mısır: Matbatü'r-Risâle, 1958.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'ul-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Isâm Fâris el-Harastânî. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994.
- Tayşi, Mehmet Serhan. "Ali Dede Bosnevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/386. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Tekin, Ahmet. "Kur'an'da Takdîm-Tehir'in Gerekçeleri". *Batman Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi* 1/1 (2017), 30-44.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *el-Câmi'ul-Kebîr*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.

- Turyan, Hasan. *Bir Kâmil İnsan İsmail Hakkı Bursevî Hazretleri*. İstanbul: Erkam Matbaası, 2006.
- Uludağ, Süleyman. “Halvetiyye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/393-395. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Uludağ, Süleyman. *İslam Düşüncesinin Yapısı*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009.
- Uludağ, Süleyman. “Muhammed b. Hüseyin Sülemî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/53-55. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Uysal, R. Selçuk. *Belâgat ve Edebî Sanatlar Lügati*. İstanbul: Doğu Kitabevi, 2010.
- Uzun, Nihat. *Hicrî II. Asırda Siyâset-Tefsir İlişkisi*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2011.
- Uzun, Nihat. *İslam Tefsir Geleneğinde Muhalefet ve Eleştiri Şihâbuddîn el-Hafâcî'nin el-Beydâvî'ye Eleştirileri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Uzun, Nihat. “Sahabenin Tefsirde İsrailiyata Bakışı”. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2015), 7-39.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. 6 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, ts.
- Yaray, Muhammed Müfid. *Kur'ân Nesline Kur'ân İlimleri*. İstanbul: Dua Yayıncılık, 2012.
- Yavuz, Adil. “Makâsıdu'l-hasene”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/422-423. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “İ'câz'ül-Kur'ân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/403-406. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Müteşâbih”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/204-206. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yavuz, Yusuf Şevki – Çetin, Abdurrahman. “Âyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/242-244. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yavuz, Yusuf Şevki - Karadağ, Cağfer. “İsmâil Hakkı Bursevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/108-110. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Yıldırım, Mustafa. *Kırâat İlmine Giriş*. İzmir: Tibyan Yayıncılık, 2013.
- Yıldız, Hakkı Dursun. “İslâmiyet ve Türkler”. *Diyanet İlmi Dergi* (1981), 285-315.
- Yıldız, Sâkıb. “Atpazarî Osman Fazlı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/83-85. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yıldız, Sâkıb. “Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987), 1-8.

- Yıldız, Sâkıb. “Türk Müfessiri İsmâ’il Hakkı Burûsevi’nin Hayatı”. *Atatürk Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi* 1 (1975), 103-126.
- Yılmaz, Hasan Kâmil. “Mesnevî ve Rûhu’l-beyân’da Köylülük ve Şehirlilik”. *Uluslararası Mevlânâ Sempozyumu Bildirileri* 2 (2010), 979-992.
- Yurtsever, M. Murat. “İsmâil Hakkı Bursevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/107-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Zemahşerî, Muhammed b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf*. çev. Harun Ünal. 5 Cilt. İstanbul: Ekin Yayınları, 2016-2021.
- Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî Ulûmi’l-Kur’ân*. thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt. Kahire: Mektebetü Dâri’t-Türâs, ts.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü’l-‘irfân fî ‘ulûmi’l-Kur’ân*. thk. Fevâz Ahmed Zemerlî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî, 1995.

EKLER

Ek-1. İsmâil Hakkı Bursevî'nin kabir taşı

Vefat tarihine işaret eden ve kabrinin başına dikilmiş mezar taşında yazan mısralar şöyledir:

Aşk ile tut kuşe-i daman şer-i Ahmedi
Abd-i mahz ol bulmak istersen felah-ı sermedi
Cam-ı feyzi vahdet-i zatiyye nuş eyle kim
Olasın bu bezm-i ahsen içre merd-i evhadi
Sidre vü Tuba'yı kılma cilvegah-ı can u an
Alem-i ervaha ir gör ta ser u serv-kaddi
Aşıka zahid gözüyle eyleme her giz nazar
Alim u dana ile bir görme tıfl-ı ebcedi
Ateş-i tevhidi her kim yakdı kanun-ı dile
Hakkıya envar-ı Hakk ile pür oldu merkadi (1137).¹²⁶⁴

¹²⁶⁴ Yakup Çiçek, *İsmâil Hakkı Bursevî İmân Esaslarına Tasavvufî Bir Bakış (Şerh-u Şu'abi'l-îmân)* (b.y.: Dârü'l-hadis, 2000), 24.